

„...a szelid tudományoknak (humaniora) mindazt fel kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjúban, ami az igaz emberség bélyegét reányomja [...] humanitását előmozdítja.”

„feslett késértetek”

„bálvány-szeplő”

„Pattatocco [...] megharcolt az Adriai-tenger hullámaival, letaszította Róma szenátorának (»Senatore di Roma«) szarvasát a Tarpeia-szikláról (ahonnan az árulókat volt szokás letaszítani), levizelte a pápai lakosztályban az ajtófélfákat, szabad bejárása volt a császári palota legbelső termeibe, ahol gyakran vendégeskedett a császár asztalánál, néha maga az uralkodó etette.”

„golyóbisos háromszegellés”

„A törökországi, kövér, lompos Dervis, a nyúlúzó Delphin és Tigris, a párducz-korcs Hylax és Philax, a farkasfajzatú Dorcse és Agre, a foltos Liciska, a moldvai fürge Kurta, a szuszogó és róka által meg harapott Drómás, a török Tauz, a daruszinű Mopsus s az ordas Korydon, a szálkás Harpia, a kopár Szárcsa, babos Leopárd, a fehér Hattyú, fekete Csóka.”

„...temerdek ellenségim nyelves fulánkit hamvazva dühösködni”

„repdeső állatok kik a' vizekben mozognak”

„pogány bálvány-zsibvásár”

„Mig így kételkedik (t. i. Actaeon), meglátják őt a kutyák s legelőször Melampus s az éles szaglász Ichnobates, amaz krétai, ez spártai faj, adnak jelt ugatásokkal. A jeladásra szélnél sebesebben oda rohannak a többiek is. Az arkadiai Pamphagus, Dorceus, Oribazus, a derék Nebrophonos, a haragos Theronnal és Lelapssal; a gyors lábú Pterelas, az éles szaglász Arge [!], a minap vadkan által megsebesített Hylaeus, a farkasnemzetségű Napé, a nyájörző Poemenis, a két kölyke által kísért Harpya, a sicyoni nyúlánk Ladon, Dromas, Canace, Sticte, Tigris és Alce, a fehér Leucon, a fekete Asbolus, az erős Lacon, a gyors Aëlló, Thous, a könnyű Lycisce testvérével Cypriussal, a tarka Harpos, Melaneus s a bozontos Lachne: Labros és Agriodos, mindketten dictaei atyától s spártai anyától származottak, az élesszavú Hylactor, sok egyebekkel együtt, melyeket hosszas volna megnevezni.”

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2026/3

3

2026

ItK

varázskönyv
Gyöngyösi István
kutya nevek
oktatás

Publications on the History of Literature

Volume 130. Nr. 3. 2026

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Flóra Farkas
Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@abtk.hu

Contents

<i>Fajt, Anita: Mausoleum and the “new poetic style now in vogue”</i>	255
<i>Knapp, Éva: “Emanuel, draw your weapon and shield.” The grimoire in the Hungarian translation of the poet Baron Amade Antal (1723)</i>	285

Workshop

<i>Majoros, Viktória: Gyöngyösi István and the dogs. Possible literary models of the Hungarian Ovid</i>	306
<i>Gáborjáni Szabó, Botond: The difficulties of switching to Hungarian as the language of instruction in the literature and unknown archival sources in Debrecen (1797–1833)</i>	321

Book reviews

Papp, Ingrid (ed.): A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében. Kiadás, befogadás, használat (Books in the Carpathian Basin culture in the early modern period. Publication, reception, use) (<i>Zvara, Edina</i>)	359
Fülöp, Dorottya (ed.): Jókai Mór versei Nagy Bellához (Poems by Jókai Mór to Nagy Bella) (<i>Baranyai, Laura</i>)	365
Major, Ágnes, and Dániel Mizsur (eds.): „világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”. Tanulmányok Csáth Gézaról (“The shadows and darkness will become clear before us.” Studies on Csáth Géza) (<i>Kis, Petronella</i>)	369

Chronicle

At the funeral of Zsigmond Ritoók (<i>Dávidházi, Péter</i>)	374
Mihály Imre (1946–2026) (<i>Fazakas, Gergely Tamás</i>)	377

Irodalomtörténeti Közlemények

2026. CXXX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Farkas Flóra

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Fajt Anita: A Mausoleum és a „most szokásos újabb poétikai stílus”</i>	255
<i>Knapp Éva: „Emanuel, ráncs elő fegyveredet, és pajisodat”. Grimoár a költő báró Amade Antal magyar fordításában (1723)</i>	285

Műhely

<i>Majoros Viktória: Gyöngyösi és a kutyák. A magyar Ovidius lehetséges irodalmi mintái</i>	306
<i>Gáborjáni Szabó Botond: A magyar tanítási nyelvre áttérés viszontagságai a szakirodalomban és ismeretlen levéltári forrásai Debrecenben (1797–1833)</i>	321

Szemle

<i>Papp Ingrid (szerk.): A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében. Kiadás, befogadás, használat (Zvara Edina)</i>	359
<i>Fülöp Dorottya (szerk.): Jókai Mór versei Nagy Bellához (Baranyai Laura)</i>	365
<i>Major Ágnes és Mizers Dániel (szerk.): „világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”. Tanulmányok Csáth Gézáról (Kis Petronella)</i>	369

Krónika

<i>Ritoók Zsigmond ravatalánál (Dávidházi Péter)</i>	374
<i>Imre Mihály (1946–2026) (Fazakas Gergely Tamás)</i>	377

A Mausoleum és a „most szokásos újabb poétikai stílus”

FAJT Anita

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet
Magyar Irodalmi Tanszék, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0001-9228-2153

Mausoleum and the “new poetic style now in vogue”

Abstract | This study examines the German translation of the collection of eulogies titled *Mausoleum*, published in 1664 with the support of Palatine NÁDASDY Ferenc. Although the volume is a work of central importance in Hungarian cultural history, the poetic characteristics of the German version prepared by Sigmund von BIRKEN have received little attention to date. Using the tools of microphilology, the author demonstrates how BIRKEN applied the “new poetic style” of the era in his translation work. Building on a comparison of the Latin and German versions, the study analyzes BIRKEN’s translation methods in detail, examines rhetorical devices in both textual versions, and seeks to determine whether elements characteristic of German Baroque language can be identified in the German text. It also pays special attention to the rendering of references to ancient mythology, which, as the analysis reveals, reflects BIRKEN’s increasingly radical and dismissive poetic views. The analysis also uncovers several significant conceptual modifications in the German version: these suggest that BIRKEN – in contrast to the Latin text – shifted the emphasis to the printed medium. Finally, the article examines the function of the German translation, interpreting it primarily in the context of NÁDASDY’s self-representation, and highlights the significance of the nobleman’s endeavor to ensure that the German version of the text was consciously crafted according to the most modern poetic principles of the era.

Keywords | NÁDASDY Ferenc, Sigmund von BIRKEN, Nicolaus von AVANCINI, 17th century German literary history, baroque translation theory

A Nádasdy Ferenc országbíró nevéhez kötődő *Mausoleum* (1664) forrásait, keletkezéstörténetét, koncepcióját és utóéletét ma már viszonylag jól ismerjük,¹ elsősorban Rózsa György, Kulcsár Péter és Viskolcz Noémi kutatásainak köszönhetően.² Nádasdynak szívügye volt a nyomtatvány, amely saját elképzelése mentén, gondos szervezőmunkájával jött létre: ő szerezte meg az Elias Berger történeti munkájához készült rézmetszetek nyomólemezeit, melyekhez újakat készítettet, ő rendelte meg a szövegeket, és ő finanszírozta a megjelenés költségeit. A mű, amely központi jelentőségű a kora újkori magyar irodalom-, művészet-, politika- és művelődéstörténetben, az elmúlt évtizedekben elnyerte az őt megillető figyelmet. Nicolaus Avancini személyében meghatározták a latin szöveg szerzőjét,³ megjelent két faksimile kiadás,⁴ foglalkoztak illusztrációinak ikonográfiájával,⁵ külön kiemelve a díszcímlapon szereplő koronaábrázolást.⁶ Vizsgálták az európai nyilvánosságban betöltött szerepét és Nádasdy benne foglalt önreprezentációját,⁷ disszertációban elemezték történelemkoncepcióját, helyét a

- 1 A tanulmány a *Német barokk költőtársaságok magyar kapcsolatai és magyarországi tagjai* című pályázat keretében született. A 135322. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_20 „OTKA” Posztdoktori pályázati program finanszírozásában valósult meg. A jelen írás közvetlen előzménye egy Tüskés Gáborral írt közös tanulmányunk. Itt saját eredményeimet közlöm, kibővített formában. Anita FAJT és Gábor TÜSKÉS, „Geschichtsfiktion, Patriotismus und Selbstrepräsentation in Sigmund von Birkens *Mausoleum der Hungarischen Könige* (1664)”, in *Lyriker – Übersetzer – Korrespondent: Neue Studien zu Sigmund von Birken (1626–1681)*, szerk. Wilhelm KÜHLMANN és Hartmut LAUFHÜTTE, Res Literaria: Beiträge zur Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts 1, 289–346 (Passau: Ralf Schuster Verlag, 2025). Tüskés Gábor hathatós segítségére a jelen cikk készítése során is támaszkodhattam, ezt szívből köszönöm. Ugyancsak hálával tartozom Katona Tündének a fordítások ellenőrzéséért, Ötvös Péternek pedig egyszerűen csak mindenért.
- 2 RÓZSA György, *Magyar történetábrázolás a XVII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 34; KULCSÁR Péter, „Berger Illés történeti művei”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 245–299; VISKOLCZ Noémi, „Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról”, *Kultúra és Közösség* 33, 1. sz. (2006): 75–80; VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 8 (Szeged–Budapest, 2013).
- 3 RÓZSA György, „A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 466–478; Georg RÓZSA, „Nicolaus Avancini und der Originaltext des Nádasdy-Mausoleums”, *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 30, 1/2. sz. (2003): 71–79.
- 4 KÖSZEGHY Péter, szerk., *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum [...]. Norimbergae, Apud Michaëlem & Joannem Fridericum Endteros (1663) 1664*, tan. RÓZSA György, *Bibliotheca Hungarica antiqua* 24 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); KLEMM László, ford., *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum [...]. Norimbergae, Apud Michaëlem & Joannem Fridericum Endteros (1663) 1664*, Amor librorum (Budapest: Kossuth Kiadó, 2005).
- 5 RÓZSA, *Magyar történetábrázolás...*
- 6 ENIKŐ BUZÁSI és Géza PÁLFFY, *Augsburg – Wien – München – Innsbruck: Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrensiegels des Hauses Österreich: Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Budapest: Institut für Geschichte des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2015), 118–146.
- 7 G. ETÉNYI Nóra, „A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza és TÓTH István György, Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2, 121–137 (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2002); Nóra G.

kor politikai gondolkodásában, és bemutatták magyar fordításait.⁸ Ebben a tanulmányban a kutatás egyik hiányosságát szeretném pótolni: a latin és a német szöveg összevetése alapján megvizsgálom a német szöveg poétikai sajátosságait. A költészettörténeti háttér bemutatása mellett ehhez elsősorban a mikrofilológia eszköztárát használom.

Nádasdy maga kérte fel levélben a nyomtatvány német szövegének elkészítésére Sigmund von Birken, a korszak egyik sokat foglalkoztatott, termékeny szerzőjét, aki ekkor már a nürnbergi költőtársaság, a *Pegnesischer Blumenorden* vezető tagja volt.⁹ A Birken-levéltárban fennmaradt Nádasdy két, ezzel kapcsolatos levele is, és mivel ezek értelmezésében eltérések mutatkoznak, elengedhetetlennek tűnt, hogy közreadjuk fordításukat, és tartamukkal kapcsolatban mi is megnyilatkozzunk. Nádasdy első, 1662. január 14-én címzett leveléből megtudjuk, hogy Birken egy előző év december 19-én kelt írásában ajánlkozott a fordítás elkészítésére, amit a főúr ezúton szívélyesen elfogad.¹⁰

ETÉNYI, „Ferenc Nádasdy (1623-1671) und die Familie Nádasdy in der zeitgenössischen Öffentlichkeit”, in *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert: Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010*, szerk. Rudolf KROPP és Karin SPERL, 265–289 (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2015).

- 8 KÖLLŐ Zsófia, *Fikció, nyelv, politika: Szempontok a „Nádasdy-Mausoleum” és recepciójának értelmezéséhez*, Doktori dolgozatok 19 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017). A részletes kutatástörténethez lásd: *uo.*, 12–24.
- 9 Birkenről, költői teljesítményeiről és műveinek magyarországi vonatkozásairól legújabban magyarul Ötvös Péter monográfiájában olvashatunk: ÖTVÖS Péter, *Az otthon elhagyása, félem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021), 221–318, [doi:10.36820/otthon.2021.otvos](https://doi.org/10.36820/otthon.2021.otvos). Korábban pedig: NÉMETH S. Katalin, „Sigmund von Birken magyar kapcsolatai”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 78–82.
- 10 Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 10. köt., *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Margaretha Magdalena von Birken und Adam Volkmann*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE és Ralf SCHUSTER (Tübingen: Niemeyer, 2010), 748, [doi:10.1515/9783110251401](https://doi.org/10.1515/9783110251401). A szövegkiadás hivatkozása a továbbiakban: WuK 10. A levél eredetije: Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, PBLO.C.235.1. „Edler Gestrenger / Sonderß freundlich geliebter Herr, desßelben von 19. decembris nechst abgewichenen Jahrs habe ich erhalten unnd desßelben höffliche offerten daraus vernohmen. Wie ich nun dem Herrn hiervor schönen Dankh zu ßagen. Alßo lasße ihm hinwiderumb wißßen, daß mir ein Angenehmlichkeith beschehe, wann der Herr dießes Werkh in Teütsch zu verßetzen bemühßam sein wollte. Zu welchem Endte dann ich eß denen Endterischen zu Händten stellen werdt, unnd weiln eß in dem lateinischen carmine Elogiaco gemacht, verlangete ich sehr, daß eß simili ins Teütsch gebracht wurdte. In übrigen nit zweiffelndt seinen ohne dieß habendten Ruhm dabey zu vermehren, der Herr nit underlasßen werdt, da er sich anneben zu verßichern hatt, daß ich seine Mühewaltung mit gebührendter remuneration zu recompensirn nit underlasßen unndt nebens göttlicher Empfelung verbleiben werdt / Deß Herrn / Dienstwilliger / Franttz von Nadasd” (Nemzetes, különösen kedves uram, / a múlt esztendő december 19-i [írását] megkaptam, és abból nyájas ajánlatát megértettem, ezért hálás köszönetet mondok az úrnak. Egyúttal tudtára adom, hogy számomra igen kedves volna, ha az úr ezen munkát németbe ültetni szorgalmatosan szándékoznék. E célból azt az Endter fivérek kezéhez fogom juttatni, és mivel az a latinban elogiumi versekben készült, igen kívánnám, hogy az hasonlóképpen legyen a németben is. Egyebekben nem kételkedem abban, hogy az úr már eddig is meglévő jó hírének gyarapítására e feladatot nem fogja elmulasztani; egyszersmind bizonyos lehet abban is, hogy fáradozását illő jutalmazással viszonzozni nem fogom elmulasztani. / Az Úr szolgálatkész híve, / Nádasdy Ferenc)

Nádasdy arra kéri, maradjon az elogium műfajnál, mivel a latin is éppen készült,¹¹ egyébként bízik a költő tudásában és képességeiben. Második, 1662. július 16-ai levelében Nádasdy megköszöni a költő korábban küldött fordításkivonatát, és örömet fejezi ki, amiért a kézirat hamarosan elkészül, és az Endter testvérek kezéhez kerül.¹² Mint látni fogjuk, a költő, ha valóban ezt írta, jelentősen túlzott. A további sorokból egy, a kortárs német költészetben jártas, a kor poétikai fogalmait jól ismerő irodalomértő alakja bontakozik ki. Arra kéri Birkent, hogy formai tekintetben ne kövesse túl szorosan a latint, és a németben a „most szokásos újabb poétikai stílus”-t alkalmazza, amelyet Nádasdy különösen kedvel. Arra is figyelmezteti ugyanakkor, hogy ne távolodjon el túlzottan az ábrázolt történelmi eseményektől.

A két levél mellett, hála a korrespondencia nagymértékben kiadott voltának, közvetett lenyomatait is vannak a megrendelésnek: Birken többször és többeknek is beszámolt a munka alakulásáról, így a készülétek kulisszái mögé is betekinthetünk. Az első Nádasdy-levél kézhezvétele után nem sokkal, 1662 januárjában írja meg jóbarátjának és szoros munkatársának, Adam Volkmann-nak, hogy a magyar gróf megbízta egy magyar krónika („Hungarische Chronik”) fordításával, amelyet Nürnbergben tervez kiadni. A latin szöveget még nem kapta meg, azt az egyik Endter fivér fogja magával hozni Bécsből.¹³ Márciusban ugyanezen barátjának már arról számol be, hogy megkapta a kéziratot, és annyit jegyez meg róla – amellet, hogy még ebben az évben nyomdába kellene mennie –, hogy a „Frischmanni latin röpiratok módján készítettett” („nach art der Frischmannschen Schrifften eingerichtet”).¹⁴ Ezzel a kor népszerű publicistájára, Johann Frischmannra utal, akinek igen kelendőek voltak az úgy-

11 A szövegkiadás itt tartalmaz egy olvasati hibát, ugyanis „Carmine Elegiaco” olvasatot közöl, holott az eredetiben egyértelműen „Elogiaco” áll, utalva az elogium metrummal nem korlátozott, a retorikai beszéd és a poézis között elhelyezkedő hibrid műfajára. A szót szintén hibásan közli: Hermann STAUFFER, *Sigmund von Birken (1626-1681): Morphologie seines Werks* (Tübingen: Max Niemeyer, 2007), 462, doi:10.1515/9783110915488.

12 Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, PBIO.C.235.2. Kiadva: WuK 10, 790–791. „Sonders vilgeehrter Herr / wier haben sein[...] [!] sein angenehmes Schreiben sambt dem Einschluss recht erhalten, undt selbigen ableßen laßen, seindt zuefriden, daß der Herr darmit alßo forth fahre, undt die ubrigen auch ehestes vollende, undt gleich den Endter zuem Drukhen hinumb gebe. Zu seiner mehreren information dem Herrn darbay erinerende, daß unß vor allem der ietzt gewöhnliche neyere pöetische Styllus fürnemblich beliewe [!], wobey sich der Herr eines solchen moderaminis halten wierdt, daß er an die latainischen allusiones nit gebunden seye, sondern derer zuer taitischen Zierligkheit dienenden sich gebrauche, doch also daß ex serie hystoriarum nit zu weith geschritten werde, daß ubrige seinem berüemhten scharfsinnigen Ingenio committirent mit immitlster verbleibung / Deß Herrn / dienstwilligster / Franttz von Nadasd” (Nemzetes, különösen tisztelt uram / kedves írását a melléklettel együtt rendben megkaptuk, ugyanezt olvashattuk és meglelégedéssel vettük tudomásul, hogy az Úr ily módon folytatja [a munkát], és a többit is mielőbb befejezi, majd az Endtereknek hamarosan nyomtatásra átadja. Az Urat tájékoztatásaképpen arra emlékeztetnénk, hogy számunkra a most szokásos újabb poétikai stílus különösen tetszetős. Mindazonáltal az Úr olyan iránymutatást kövessen, hogy a latin allúziókhoz ne kösse magát, hanem azok közül csak a német ékességet szolgálókat használja; ugyanakkor a történelmi események rendjétől se távolodjék el túlságosan, a többit a híresen éles elméjére bizzuk, addig is maradunk / Az Úr szolgálatkész híve, / Nádasdy Ferenc).

13 WuK 10, 323–325.

14 WuK 10, 327–328.

nevezett *Lapidarstilt*, azaz a különböző hosszúságú sorok középre zárt, sírfeliratokon szokásos tipográfiai elrendezését (*Steinschreibart*) követő tudósításai. Nádasdy második levele után Birken arról számol be Volkmann-nak, hogy a magyar főúr igen óhajtja és siettetni már a nyomtatást („stark zum Druck verlangt und urgirt”), ezért most már tényleg komolyan haladnia kell a munkával („so ich nun mit ernst unter die hand nehmen muß”).¹⁵ Még ugyanez év novemberében Volkmann-nak¹⁶ és egy másik levelezőtársának, Johann Georg Styrzelnek is próbanyomatot küld fordításából.¹⁷ Birken egy Nádasdynak küldendő levélfogalmazványa 1663 nyaráról arról tanúskodik, hogy a munka ekkor még javában folyt.¹⁸ A *Mausoleum* fordításának folyamata arra az időre esik, amikor a Habsburg-ház történetét feldolgozó – ezekben az években Birken legfőbb jövedelmét adó – *Spiegel der Ehren* (Nürnberg, 1668) munkálatai kényszerűen szüneteltek, így a költő szabad kapacitásait másra tudta fordítani.

A *Mausoleum* keletkezésével kapcsolatban a levelezéskötetből még azok a helyek lehetnek érdekesek számunkra, ahol Birken nyilatkozik: az Endter fivérek fontos szerepet játszottak abban, hogy ő kapta meg a megbízatást.¹⁹ Mindezek alapján egyértelmű, hogy a költő a kiváló bécsi kapcsolatokkal rendelkező nürnbergi nyomdász testvérpárnak – akikkel egyébként is szoros munkakapcsolatot ápolt – köszönhette a vélhetően jól fizető munkát.²⁰ Az első elkészült példányokat Birken 1664. március 18-án kapta kézhez, és a kötetet az 1664. évi frankfurti könyvvásáron mutatták be a közönségnek.²¹ Mindezek alapján a fordítás folyamata 1662 nyarán vette aktívan kezdetét, és 1663-ban is zajlott, illetve a címlap kronosztichonja szerint akkor be is fejeződött. A díszcímlapon szereplő 1664-es évszám és a naplóbejegyzések alapján azonban a nyomdai munkálatok csak 1664-ben zárultak le. Ezek tehát a levelezésből kinyerhető pozitív adatok. A negatívak legalább ennyire érdekesek: Birken egyetlen levelében sem említi Nicolaus

15 WuK 10, 350–351.

16 WuK 10, 376.

17 Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 4. köt., *Betuletum*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE (Berlin: De Gruyter, 2017), 687, doi:10.1515/9783110467017.

18 Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, PBIO.B.5.0.41, 50r–v. STAUFFER, *Sigmund von Birken...*, 462.

19 Lásd Birken 1667. december 2-án kelt levélfogalmazványát Michael Endter számára: „Habe ich nicht, in und nach solcher zeit, auf ihr Begehren die Clelie revidirt und zum druck eingerichtet, das Mausoläum Hungariae vertirt, den donauStrand unter die Hand genommen, die Türkische Chronik continuirt” (Annakidején az önök [értsd: az Endterek] kívánságára nem készítettem-e elő a Clelie-t nyomtatásra, nem fordítottam-e le a Magyar Mausoleumot, nem dolgoztam-e a Donau-Strandon és nem folytattam-e a Török Krónikát.) Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 9. köt., *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Georg Philipp Harsdörffer, Johann Rist, Justus Georg Schottelius, Johann Wilhelm von Stubenberg und Gottlieb von Windischgrätz*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE és Ralf SCHUSTER (Tübingen: Max Niemeyer, 2007), 500, doi:10.1515/9783110947182.

20 Birken naplói, amelyekben akkurátusan feljegyezte bevételeit, pont ebben az időszakban hiányosak, így nem tudjuk, Nádasdy mennyit fizetett neki a fordításért.

21 Sigmund von BIRKEN, *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*, szerk. Joachim KRÖLL, 2 köt., Veröffentlichungen der Gesellschaft für fränkische Geschichte, VIII. Reihe: Quellen und Darstellungen zur fränkischen Kunstgeschichte 5 (Würzburg: Schöningh, 1971–1974), 1:111. PBIO.B.2.1.4, 7v. VISKOLCZ, „Üjabb adatok...”, 79.

Avancinit a *Mausoleum* szerzőjeként, s kizárólag Nádasdy műveként hivatkozik rá. Lehetséges, hogy nem volt tisztában az eredeti latin szöveg megalkotójának személyével.

Elemzés

A Birken-fordításról eddigi csak rövid értékelések jelentek meg itt-ott, a latin és a német szöveg szoros összevetésére még senki sem vállalkozott. Habár a fordító személye a nyomtatványban sehol nincs feltüntetve, Birken a megjelenés után közvetlenül egyértelművé tette a szerepét: barátainak, mecénásainak példányokat küldött, felvette műveinek jegyzékébe. Hogy ekkor és később is elégedett volt teljesítményével, arról az is tanúskodik, hogy 1679-ben megjelent poétikájában (*Teutsche Rede-bind- und Dicht-Kunst*) a *Mausoleumból* vett példákön ábrázolja a jó fordítás ismérveit.²² Mint írja, az átültetésnek mind tartalmilag, mind formailag közvetítenie kell az eredetit, s mind ezt úgy, hogy az olvasó akár azt is hihesse, hogy az írás eleve németül keletkezett, azaz a célnyelv adottságait a legnagyobb mértékben tiszteletben kell tartani. Konkrét példaként a *paronomasia* (Birken német terminológiájában *Wortgleichung*) alakzatának visszaadását hozza: saját variánsában, a latin eredetihez hasonlóan, alkalmazza a költői eszközt, de más szavakat „cseppet össze”, azokat, amelyek a németben erre alkalmasabbak (kiemelések az eredetiben):

<i>Ratisbona fuit illi bona ratis ad gloriam</i>	Von Regensburg schiffete er zur Regentenburg
Ne si <i>justa</i> faceret Ferdinando, Leopoldo <i>injuriam</i> faceret.	Um / über Ferdinand leidtragend / Leopolden nicht zu beleidigen

A filológiai hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a *Mausoleumban* nem pontosan így olvashatók az idézett sorok.²³ A *paronomasiánál* maradvány, illetve az *alliteratiót* is bevonva a vizsgálatba, azt láthatjuk, hogy Birken sosem mulasztja el a nyelvi játék átültetését, sőt, ha teheti, megoldást keres arra is, hogy a latinban szereplő összecsengést a németben is ugyanazokkal a szavakkal adja vissza (a továbbiakban a szövegösszevetésekben található kiemelések tőlem származnak):

22 Sigmund von BIRKEN, *Teutsche Rede-bind- und Dicht-Kunst / oder Kurze Anweisung zur Teutschen Poesy / mit Geistlichen Exempeln* (Nürnberg, 1679), 179–180. A továbbiakban: RBDK.

23 „*Ratisbona fuit illi bona ratis, / ad ultimum gloriae fastigium.*” *Mausoleum*, 403. „[V]on Regensburg schiffete er nach der höchsten Regentenburg.” *Mausoleum*, 406. „[N]e si *justa* faceret Ferdinando, / *injurias* fieret Leopoldo.” *Mausoleum*, 393. „[U]m / über *Ferdinandum* leidtragend / *Leopoldum* nit zubeleidigen.” *Mausoleum*, 398. (Kiemelések az eredetiben.)

parentante Gloria primo triumphatae in Pannonia terrarum <i>Dominae</i> <i>Domitori</i> <i>Mausoleum</i> , 3.	allwo die Ehre Leich-lobredete von ihm / dem Überwinder der zum allerersten in Pannonien <i>bezwungenen</i> <i>Erdbezwingerinn</i> <i>Mausoleum</i> , 5.
Discite, Gentilium Majorum Christiani Posteri, ut <i>hostium</i> gloriosi <i>hostes</i> sitis: <i>amate Amicos!</i> <i>Mausoleum</i> , 18.	Lernet / ihr Christlichen Nachkommen heidnischer Vor-Eltern / die <i>Freunde anfreunden</i> : damit ihr die <i>Feinde</i> rühmlich <i>befeinden</i> könntet. <i>Mausoleum</i> , 20.
<i>scipione</i> pro <i>sceptro</i> <i>Mausoleum</i> , 382.	mi einem <i>Reise-stab</i> an stat <i>des Reichsstabs</i> <i>Mausoleum</i> , 388.
Diem <i>publicis</i> cum impendisset negotiis, noctem <i>privatis</i> dedicabat <i>Mausoleum</i> , 96.	Wann er den Tag zu <i>Reichsgeschäften</i> verwendet / so widmete er die Nacht den <i>Liebesgeschäften</i> <i>Mausoleum</i> , 105.

Mindezeken túl számos esetben láthatjuk, hogy Birken nyelvi játékot, „hangzatosságot” csempész a németbe ott is, ahol az a latin eredetiben nem vagy nem olyan mértékben szerepelt:

consilio et industria <i>Mausoleum</i> , 303.	wohl-entschlossen und unverdrossen <i>Mausoleum</i> , 303.
e vino in hydropem incidit: <i>Mausoleum</i> , 173.	warfe ihn die Weinsucht in die Wassersucht: <i>Mausoleum</i> , 175.
Sic suos, fluctuare quandoque non mergi patitur, coelum. <i>Mausoleum</i> , 178.	Also lässt der Himmel die Seinen / zwar zuweilen zwischen den Wellen wallen / aber niemals scheitern. <i>Mausoleum</i> , 180.

Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy Birken olykor eltekint a latin szójátékok átültetésétől, és ez adott esetben értelemzavaró is lehet. Rózsa György hívta fel rá a figyelmet, hogy Őrs alakjánál (lat. *ursus*, *medve*) a német eltekint a szójáték átadásától, emiatt pedig a névszimbolikára épülő sírvers pont a logikai kiindulópontját veszíti el.²⁴ Úgy gondolom ugyanakkor, hogy Birken itt fordítói elvei szerint járt el: nem tett erőszakot a német nyelven ott, ahol nem talált a nyelv adottságaihoz illő megoldást.

Avancini gyakran él a paralelizmus különböző formáival, párhuzamos mondat szerkezetekkel, felsorolásokkal, ami a latinnak jellegzetes prózaritmust (*numerus oratorius*, *oratio numerosa*) kölcsönöz. A német variáns követi ezeket a szerkezeteket, de a nyelvek eltérő karaktere miatt egészen más tempójú szöveg jön létre, mivel a német nem tud

24 Rózsa, *Magyar történetábrázolás...*, 154, 37. lábjegyzet.

megválni a névelőktől, névmásoktól és előjárószavaktól. Birken ígérétének megfelelően elsősorban anyanyelve szabályaihoz tartja magát:

Deflectebant a Regia via consilia: reduxit sapientissime. Deficiebant a fidelitate animi: reconciliavit clementissime. Patiebatur in miseris paupertas: subvenit liberalissime. Vacillabat in Subditis Religio: solidavit firmissime; <i>Mausoleum, 394.</i>	Es wolten die Ratschläge von der Landstrasse austreten: Er hat sie weißlich zu recht gelenket. Es begunte in den Gemütern die Treu sich zu verlieren: Er hat sie mit Güte und Freundlichkeit gewonnen. Die Armut litte Noht / bey den Elenden: Er hat ihr mildiglich auf- und ausgeholfen. Die Religion wankte / in den Herzen der Unterthanen: er hat sie aufs bäste befästiget / <i>Mausoleum, 399.</i>
ignaviam ratus, a sanguine mutuari purpuram; indignitatem, avitis honoribus honorari; inopiam, haereditariis victoriis celebrari; tenebras, aliorum luce splendere; imbecillitatem, fluxis Majorum ceris, aut fulciri, aut inhaerere. <i>Mausoleum, 58.</i>	Er achtete vor eine Faulheit / den Purpur-rock aus dem Geblüte färben; vor eine Unwürde / sich der Würde seiner Vorfahren rühmen; vor eine Armut / mit ererbten Siegszeichen prangen; vor eine Finsternis / von fremdem Liechte glänzen; und vor eine Schwachheit / sich auf die Gemälde der Voreltern stehen und lehnen. <i>Mausoleum, 60.</i>
Invictus, inter fascias Hercules: imbellis, inter fasces, Imperator. <i>Mausoleum, 165.</i>	In den Windeln ist ein unüberwindlicher Hercules: aber ein onmächtiger Blödling / beym Zepter. <i>Mausoleum, 168.</i>

Birken költői kvalitásait tanúsítja, hogy olykor meg tudja közelíteni a latin rövidségét:

Ad purpuram non sine trabea, ad sceptrum non sine fascibus, ad diadema non sine Coronis, ad Regnum Rex, ad solium Caesar, ab augustali ad Regiam, tertium coronatus in Ungaria, gradum fecit Maximilianus. <i>Mausoleum, 358.</i>	Maximilianus, in Hungarn die dritte Kron empfangend / kame /zum Purpur nicht ohne Königlichen Habit / zum Zepter nicht ohne Reichsstab / zum Reichskranz nit ohne Kronen / zum Königreich allbereit ein König / ein Keyser zum Reichsthron / und von Keyserlicher zur Königs-Würde. <i>Mausoleum, 361.</i>
--	---

pro Ferdinando Leopoldus; qui paternas tergeret lachrymas, qui luctum orbis temperaret; qui pro dolore solatium populis, pro lessu plausum Regnis, pro lachrymis gratulationem Urbibus, pro metu spem omnibus imperaret <i>Mausoleum</i>, 392.	Leopoldus an stat Ferdinandi, der die Vatter-Threnen abtrucknete; der das Leid der Welt mässigte; der der Länder Schmerzen mit Trost / der Königreiche Leichgepränge mit Zuruff-Gesängen / der Städte Zähren mit Glückwünschung / und jedermans Furcht mit Hoffnung ver- wechslete. <i>Mausoleum</i>, 397.
Pavete, Reges! formidate, Principes! timete Regna! perhorrescite, populi! metuite, Gentes! ingemiscite, Urbes! trepida, Munde! <i>Mausoleum</i>, 28.	Erzittert / ihr Könige! erschrecket/ ihr Fürsten! furcht-bebet / ihr Königreiche! erstaunet / ihr Völker! heulet und wemmet / ihr Städte! alle Welt erblöde! <i>Mausoleum</i>, 36.

A nürnbergi költő minden bizonnyal az *újabb poétikai stílus* alkalmazására törekedett, amikor fordítását olyan poétikai eszközökkel gazdagította, amelyek a latinból hiányoznak. Ilyenek többek között a korban igen kedvelt, saját nyelvfilozófiai háttérrel rendelkező hangfestő kifejezések (*Klangmalerei*, illetve *Lautmalerei*). Itt jóval többről van szó, minthogy pusztán jól csengő kifejezésekkel akarnák ékesíteni a szöveget, annak ellenére, hogy gyakran ezek a nyelvi elemek kapják meg a magyar kutatóktól a modoros, illetve keresett jelzőt. A német barokk költők egyik kedvelt nyelvfilozófiai megfontolása volt, hogy bizonyos szavakban a jelölt és a jel között természetes, Istentől származó közvetlen megfelelés, kongruencia áll fenn, és magában a jelölő szóban benne rejlik a jelölt valóság lényege. Emiatt is számít a német *főnyelvnek* (*Hauptsprache*), és ez bizonyítja – egyes, a misztikába hajló gondolkodók szerint –, hogy a német az ádami ősnyelv közvetlen örököse, Georg Philipp Harsdörffer megjegyzésével: a német a természet nyelvével beszél („redet mit der Zungen der Natur”).²⁵

Az is barokk nyelvi sajátosság, hogy Birken gyakran szuggesztív, az érzelmek felkorbácsolására, az olvasók lelki megindítására (*movere*) alkalmas érzékletes képeket, erőteljes kifejezéseket használ.

ad raucedinem vociferantur tubae, sine armorum strepitu perstrepunt tympana <i>Mausoleum</i>, 13.	die Heerpauken und <i>Trummeln</i> sonder <i>Waffengetümmel</i> brummen; und die Trompeten sich ganz heischer blasen <i>Mausoleum</i>, 15.
--	--

25 Andreas GARDT, *Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung: Entwürfe von Böhme bis Leibnitz* (Berlin: Walter de Gruyter, 1994), 45–68, doi:10.1515/9783110869620; Volker MEID, *Barock-Themen: Eine Einführung in die deutsche Literatur des 17. Jahrhunderts*, Reclams Universal-Bibliothek 17687 (Stuttgart: Reclam, 2015), 203–204, 209–213. A Harsdörffer-idézet: uo., 209.

ipsa etiam Patria, Civium aliis in exilium, in feralem aliis rogum transit <i>Mausoleum</i> , 218.	als hat auch das Vaterland seinen Bürgern / theils eine <i>Elend-Wüste</i> / theils eine <i>Grab-brandstätte</i> / werden müssen <i>Mausoleum</i> , 220.
Dignus qui in Principes saepius cadat metus. <i>Mausoleum</i> , 285.	<i>O eine Furcht!</i> würdig / daß sie oft an Fürsten verspüret werde. <i>Mausoleum</i> , 289.
Perge jam licet, et ringere, livor! <i>Mausoleum</i> , 318.	Knirsche und schäume nun / du <i>Neid-Gusche!</i> <i>Mausoleum</i> , 324.
sine ferro et sanguine <i>Mausoleum</i> , 203.	ohne <i>Schwerdstreich</i> und <i>Blutstürzen</i> <i>Mausoleum</i> , 205.
in infame scelerum theatrum, in ignominiosae feritatis aram, cruentam immanitatis victimam, <i>Mausoleum</i> , 293.	auf die schmähhliche <i>Laster-Schaubühne</i> gestellt; und / als ein blutiges Opfer seiner Grausamkeit / zum schändlichen <i>Wütere</i> -Altar führen lassen; <i>Mausoleum</i> , 297.
Raucam sume tubam, et moesto clangore per orbem, tristia pro tragicis exige pensa novis. <i>Mausoleum</i> , 402.	nimm die heischre <i>Traur-Posaune</i> / heische / mit betrübtem Klang / von der Erden <i>heisse Threnen</i> / aller Hälse Leidgesang. <i>Mausoleum</i> , 405.
Lugete Mundi lumina! <i>Mausoleum</i> , 402.	<i>Kleidet euch in Traur-gewölke</i> / ihr grossen Welt-Lichter! <i>Mausoleum</i> , 405.

A 17. századi német irodalomnak (is) egyik nagy tétel bíró kérdése az volt, hogyan egyeztethetők össze a keresztény tanok, illetve világszemlélet az antik irodalmi hagyománnyal és különösen az antik istenségekkel. A neolatin irodalomhoz erős szálakkal kötődő Martin Opitz iránymutató poétikájában (*Buch von der Deutschen Poeterey*, 1624) csupán néhány szót szentelt a kérdésnek, amit azzal indokolt, hogy az allegorikus értelmezés oly nyilvánvaló és már sokak által tárgyalt, hogy nem szükséges hosszabban érvelni mellette. Ennek ellenére az 1640-es évektől, különösen Nürnbergben a *Pegnesischer Blumenorden* köreiben megélné a erről szóló diskurzus, és egyre inkább felerősödtek az elutasító pozíciók.²⁶

Ha a mitológiai alakok jelenlétét hasonlítjuk össze a német és latin változatban, azt látjuk, hogy azok nem azonos mértékben szerepelnek. Birken nem vette át őket automatikusan, és az átültetés során többféle módszerhez nyúlt. Amikor a latinban szereplő antik utalások csillag- vagy bolygónevekkel voltak helyettesíthetők, a költő például mindig a német változat mellett döntött:

²⁶ A folyamat részletes bemutatását lásd Ferdinand van INGEN, „Mythenkritik und mythologische Invention: Daniel Heinsius, Sigmund von Birken, Philipp von Zesen”, *Euphorion* 100, 3. sz. (2006): 333–358.

Felix tibi exsurgit <i>Phosphorus</i> , felicioris <i>Cynthii Prodrumus</i> <i>Mausoleum</i> , 83.	Dir gehet auf der glückseelige <i>Morgenstern</i> / ein <i>Vorläuffer</i> der glückseeligern <i>Gestirn-</i> <i>Fürstinn</i> <i>Mausoleum</i> , 86.
prodit sine <i>Lucifero</i> , vel recedit sine <i>Hespero</i> <i>Mausoleum</i> , 166	und tritt nie auf und ab / ohne Gesellschaft <i>des Morgen- und Abend-</i> <i>sternes</i> <i>Mausoleum</i> , 169.
antiquum post tam tristia nubila <i>Phoebum</i> sperare posset <i>Mausoleum</i> , 218.	nach so schwarzem Traurgewülke / gleich als von <i>der Sonne</i> / einen Freuden-an- blick erwarten können <i>Mausoleum</i> , 221.
Pupilla orbis est, delictum Populorum, suffectus fesso Atlanti Hercules, novus occiduo soli <i>Phaëthon</i> <i>Mausoleum</i> , 404.	Es ist / der Welt Augapfel / der Völker Wonne / der dem müden Atlas nach-verordnete Hercules, ein aufgehender Sohn der untergehenden <i>Sonne</i> <i>Mausoleum</i> , 406.

Bár ez az eljárás a korban nem tekinthető rendkívülinek, mégsem magától értetődő: Birken maga egy korábbi, III. Ferdinánd második házastársa, Ausztriai Mária Leopoldina halálára 1649-ben szerzett versgyűjteményének egyik darabjában (a „Die Sonn / das Himmelsaug / der Wagenherr der Erden...” kezdetűben) inkább az akkor még általa is magasabb stílusregiszterbe tartozónak gondolt antik csillagnevekkel élt.²⁷ Ezzel szemben a *Mausoleum* istenségeit gyakran egy-egy tulajdonságukkal, metonimikusan, szinkdochikusan, jellemző tulajdonságaikból fakadó elvont jelentésekkel helyettesítette:

frustra livoris in obsequium arma conquirat furor, exacuit ferrum rabies, sollicitat <i>Acheronta</i> rebellio <i>Mausoleum</i> , 249.	umsonst wird / dem Neide zu dienst / von der Wütereý das Schwert ergriffen und geschärfet / und die <i>Bosheit</i> von der <i>Hölle</i> aufgewickelt: <i>Mausoleum</i> , 252.
At necdum tibi satis de securitate providisti, scelus! Libera adhuc sine vinculis circuit <i>Nemesis</i> : non effugies, etsi fugias ultrices manus. <i>Mausoleum</i> , 294.	Dannoch hatte die Bosheit ihre Sicherheit nit gnugsam ausgesonnen / indem sie <i>den Göttlichen Rächer-Arm</i> nit ge- fangen legen können: welcher die Freyheit behalten / den Wütrich zuverfolgen. <i>Mausoleum</i> , 297.

²⁷ Hartmut LAUFHÜTTE, „Der Umgang mit der Antike in Sigmund von Birkens Herrscherpanegyrik“, in *Der Pegnesische Blumenorden unter der Präsidentschaft Sigmund von Birkens: Gesammelte Studien der Forschungsstelle Frühe Neuzeit an der Universität Passau (2007–2013)*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE, 27–38 (Passau: Ralf Schuster Verlag, 2013), 29.

O dura, et in nostros dolores praeproperis inimica telis, <i>Lachesis!</i> <i>Mausoleum</i> , 403.	O strenge und mit Mordpfeilen auf unsre Schmerzen zielende feindselige <i>Sterblichkeit!</i> <i>Mausoleum</i> , 406.
--	---

A latin elnevezéseket ugyanakkor nem irtja ki teljesen a szövegből, a kulturális átalakítás az eredeti kifejezés megtartása mellett egy-egy értelmező bővítménnyel is végbemeget:

Satyro <i>Mausoleum</i> , 158.	einem Mensch-bock oder Satyren <i>Mausoleum</i> , 161.
<i>cum ultricibus exagitatus furiis</i> <i>Mausoleum</i> , 188.	<i>Von den Rach- und Plag-Furien verfolgt</i> <i>Mausoleum</i> , 190.
Fortis et in hoc Ludovicus: aetatem primam cum Hippolyto <i>Dianae</i> ; <i>Bellonae</i> , cum Pellaeo Juvene, mediam; Virtuti ex integro sacrauit supremam <i>Mausoleum</i> , 258.	Der auf alle weis dapfere Ludovicus, widmete / mit Hippolyto, seine erste Jugend / <i>der Jagtgöttin Diana</i> ; mit Alexandern / sein Mittel-alter / <i>der</i> <i>Kriegs-Göttin Bellona</i> ; aber sein hohes Alter / der Göttlichen Tugend <i>Mausoleum</i> , 262.

Avancini szövegében Mars az egyik leggyakrabban színre lépő mitologikus szereplő, Birken a hadisten átültetése során is többféle megoldást alkalmaz. Alkalmanként átveszi a Mars kifejezést, de az ismétlődésnél már *Kriegsgottként* utal vissza rá. Ez főként akkor jellemző, amikor több mitologikus figura is szerepel az adott szövegrészben:

Pulcherrima bellici corporis symmetria, cui caput Palladis, manus autem sunt <i>Martis</i> . Fertiles ibi ad messem gloriae agri, ubi <i>Martialis</i> aratri vomeres galeata regens Minerva, arma serit. Omnia alia execranda sint in campis connubia: <i>Martis</i> cum Pallade Sacrosanctum. <i>Mausoleum</i> , 63.	Das ist die schönste Leibstellung eines Kriegsstaats / wann die Pallas dessen Haupt / und <i>Mars</i> dessen Fäuste / sind. Dannzumal ist das Ehren-feld Ernde-trächtig / wann Minerva, des <i>Kriegsgottes</i> Pflugschar regierend / Waffen aussäet. Sonst all-andres Eheleben / ist aus dem Feld- lager zuverweisen: ader die Vermählung <i>Martis</i> mit der Witz- göttinn / ist über alles zupreisen. <i>Mausoleum</i> , 65.
---	---

Nagyon gyakori, hogy az istenség nevét metonímiával helyettesíti, aminek köszönhetően az antik utalás eltűnik a szövegből:

rara fratrum concordia, in arena <i>Martis</i>, fortitudine, in theatro <i>Amoris</i> Germana morum et humorum similitudine, in statione honoris, statura aequales, intuere. <i>Mausoleum</i>, 17.	Sonsten ist der Brüder Einmütigkeit eine Seltenheit: aber diese waren / gleich-dapfer auf dem Kampfplatz des <i>Krieges</i> / gleichsinnig und gleichsittig auf dem Schauplatz der Liebe / gleichwürdig auf dem Thron des Ehr-glückes. <i>Mausoleum</i>, 19.
coecae <i>Martis aleae</i> <i>Mausoleum</i>, 173.	der blinden <i>Kriegsfortun</i> <i>Mausoleum</i>, 175.
Gloriosus a <i>Marte</i>, infamis a <i>Baccho</i> Rex. <i>Mausoleum</i>, 173.	von <i>Waffen</i> ein berühmter / aber vom <i>Sauffen</i> ein übelbeschreyter König. <i>Mausoleum</i>, 175.
non sine <i>Marte</i> obtinere potuit. <i>Mausoleum</i>, 276.	konte er nicht ohne <i>Feindschaft</i> behalten <i>Mausoleum</i>, 279.
Bohemiam <i>Mars</i> Caesari, Caesar Deo reddidit. <i>Mausoleum</i>, 381.	der <i>Sieg</i> dem Keyser / und der Keyser Gotte / das Königreich Böhme wiedergegeben. <i>Mausoleum</i>, 387.

Azt, hogy Birken milyen nézeteket vallott az antik istenek szerepeltetéséről kora irodalmában, az általa alkotott szóösszetételek mutatják: „bálvány-szeplő” („Götzen-kleck”), illetve „pogány bálvány-zsibvásár” („heidnische Götzen-Krempel”).²⁸ Habár e kijelentések egyértelmű (Ferdinand van Ingen jellemzésében *agresszív*) határozottsággal utasítják el a klasszikus kultúrkör ezen elemeit, az is látható, hogy Birken nézetei fokozatosan radikalizálódtak. Korai, jellemzően panegirikus hangvételű műveiben ő is élt a mitológus szereplők felvonultatásával a magasabb stílusregiszter elérése érdekében – tehette ezt azért, mert a korabeli olvasóknak nem okozott gondot az antik szereplők keresztény értelmezése, allegorikus olvasata. Később épp ezt a módszert kárhoztatta poétikájában.²⁹

28 Birken részletesen kifejti ezzel kapcsolatos nézeteit poétikájában: BIRKEN, *RBDK*, 62–73. Erre vonatkozó kutatások: Hartmut LAUFHÜTTE, „Programmatik und Funktionen der allegorischen Verwendung antiker Mythenmotive bei Sigmund von Birken (1626–1681)”, in *Die Allegorese des antiken Mythos*, szerk. Hans-Jürgen HORN és Hermann WALTER, Wolfenbütteler Forschungen 75, 287–310 (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1997), 292–295; INGEN, „Mythenkritik...”, 342–345.

29 „50. Es waltet auch hier die Frage / ob ein Christlicher Poet / in seinen Gedichten / der Heidnischen Götter Namen gebrauchen dörfe? Die / so es behaupten wollen / halten dafür / daß der Poesy gröste Zierde in einföhrung solcher Namen bestehe. Sie wenden auch vor / man verstehe darunter / nicht die Heidnische Götter / sondern die Tugenden / Laster und andere Eigenschaften Gottes und der Menschen. Ferner spötteln sie / es seyen nur Worte / und keine Gefahr dabei / daß jemand dadurch zum Heiden gemacht werde: weil man sie nur nenne / aber nicht anbete. 51. Es ist aber hiergegen zu sagen / daß Gott / nicht allein in dem ERsten von seinen Donner-Geboten verboten / keine andere Götter neben ihm zu haben / sondern auch sonst ausdrücklich befiehlt: Anderer Götter Namen solt ihr nicht gedenken / und aus eurem Mund (Feder) sollen sie ncith gehört werden.” (50. Itt is adódik a kérdés, vajon egy keresztény költő használhatja-e pogány istenek nevét költeményeiben? Egyesek – így tartanak ki emellett – úgy

Ugyanakkor később is megfigyelhető – különösen alkalmi költeményeiben –, hogy nem tartotta magát teljesen a poétikájában körvonalazott elutasító állásponthoz.³⁰

Birken költészetének egyik legavatottabb ismerője, Hartmut Lauffhütte az 1662–1663-as években lát egy fordulópontot az életműben. Véleménye szerint Catharina Regina von Greiffenberg írásainak hatására megnő a vallásos művek aránya, és poétikai gondolkodásában ekkor kezd el távolodni az antik mitológiától, még ha teljesen sosem tudta azt maga mögött hagyni.³¹ A *Mausoleumban*, amely épp ebben az irányváltó időszakban készült, ez a tendencia jól megragadható. Ha Birken nem is irtotta ki teljesen a mitológiai utalásokat, egy sor megoldást alkalmazott, amelyeknek ugyanaz volt a célja: a kultúraidegen utalások csökkentése a német szövegben. Ezzel a saját költői meggyőződését helyezte középpontba, eltérve Avancini eredeti koncepciójától, amely az antik mitológia és a magyar történelem összeházasítását tűzte ki célul.³² A keresztény és ennek integráns tagjaként a magyar kultúrkört Avancini az antikvitás folytatójának tekintette: a magyar történelmet az európai kultúra toposzainak segítségével beszélte el, és tette a kortárs olvasóközönség számára is ismerőssé.

Birken egyéb antikizáló elemeket is a német közönség kulturális horizontjához igazított azzal, hogy egyes – különösen a politikai, hadászati, viseleti – kifejezések visszaadásánál olyanokat választott, amelyek ismerősek lehettek olvasóinak, teljesen eltüntetve ezzel a klasszikus utalásokat.³³

<i>Serenissimus coeli Imperator Mausoleum, 166.</i>	<i>Die Durchleuchtigste Großfürstinn des Himmels Mausoleum, 169.</i>
in odia converte vota, versa reversa aleam <i>Mausoleum, 318.</i>	mach die Churstimmen aufruhrstimmig / verkehre und verkarte das Königspiel <i>Mausoleum, 324.</i>

gondolják, a költészet legnagyobb éke ezeknek a neveknek a használatában állna. Azt is felhozzák magyarázatképpen, hogy rajtuk nem a pogány isteneket, hanem az Isten és emberek erőnyeit, bűneit és egyéb tulajdonságait értik. Sőt úgy csúfolódnak, hogy ezek csak szavak, nem kell attól félni, hogy valakit pogánnyá tennének, mert csak megnevezik és nem imádják őket. 51. Ennek ellenében azt kell mondjam, hogy Isten nemcsak hogy az ő mennydörgő parancsolataiból az elsőben megtiltja, hogy mellette más isteneink legyenek, hanem kifejezetten úgy rendeli: Idegen isteneknek nevét ne említsétek és ne hallattassék a ti szátokból [tollatokból].) BIRKEN, *RBDK*, 62–63. A szövegrész végén bibliai idézet: 2Móz 23:13. Birken a *Lutherbibelt* használja, én a *Váradí Bibliát*.

30 LAUFFHÜTTE, „Programmatik und Funktionen...”, 306–309. Arra következtethetünk ebből, hogy az alkalmi költeményeknek más poétikai elveknek kellett megfelelniük.

31 Uo., 309–310.

32 KÖLLÖ, *Fikció, nyelv, politika*, 89, 245.

33 Hasonló tendencia figyelmeztető meg Birken *Aeneis*-fordításában is: Hartmut LAUFFHÜTTE, „Sigmund von Birkens *Aeneis*-Übersetzung”, in LAUFFHÜTTE, *Der Pegnesische Blumenorden...*, 113–132, 123–125.

Sed ne in <i>sago</i> minor, quam <i>toga</i> , videretur: prodidit latentem <i>pacifica</i> sub <i>toga</i> Martem <i>Mausoleum</i> , 198.	Damit aber dieser nicht vor kleiner im <i>Harnisch</i> / als in seinem <i>Habit</i> / angesehen würde / wiese er sich einen Kriegsgott unter dem <i>Friedensrocke</i> <i>Mausoleum</i> , 200.
qui ab aratro ad <i>fascies</i> , a rure ad Regias, a lacerna ad purpuras assumebantur <i>Mausoleum</i> , 317.	die von der Pflugschar zum <i>Reichsstab</i> / vom Kühstall zum Königs-Saal / vom Zwiłchkittel zum Purpurmantel berufen worden <i>Mausoleum</i> , 323.
Cuius gloriae stimulo, non modo formatus ad dura, sed etiam natus ad mollia sexus, <i>sago</i> magis quam <i>toga</i> delectaretur; <i>Mausoleum</i> , 258.	So hat / durch dieses Königs Ruhm-sporen gestupfet / nicht allein das zum harten Harnisch erkohrne / sondern auch das zur weichen Flachs-Arbeit gebohrne Geschlecht / mehr zum <i>Waffenrocke</i> / als zum <i>Spinnrocken</i> / lust gewonnen: <i>Mausoleum</i> , 262.

A *Mausoleum* német változatának van egy kifejezetten rá jellemző ismertetőjegye: a kompozitumok, összetett szavak magas száma. Habár nyilvánvaló, hogy a német nyelv általában alkalmasabb a szóösszetételek alkotására (ez egy „Teutsche Doppelkunst” Justus Georg Schottelius szavával), fontos látnunk, hogy ez nemcsak a nyelv karakteréből (bár kétségtelenül abból is) fakad, hanem tudatos költői nyelverteremtő attitűd áll mögötte. Ez a barokk költői nyelv kedvelt eszköze, amely mögött nyelvfilozófiai megfontolások húzódnak: fellebbenteni a fátylat a világ rejtett összefüggéseiről, és poétikai eszközökkel szemléltetni azokat.³⁴

Többféle összetételt különíthetünk el a szövegben a latin és a német viszonyának tekintetében. Egyrésztől nincs semmiféle bővítő eljárás ott, ahol a latinban található, egymással valamilyen (jellemzően birtokos, illetve ablativusi) nyelvtani kapcsolatban álló többszavas szintaktikai struktúrát egyetlen összetett kifejezés ad vissza:

a tali <i>naturae</i> <i>monstro</i> <i>Mausoleum</i> , 157.	von einem solchen <i>Natur-Unform</i> <i>Mausoleum</i> , 161.
post tot <i>terrorum</i> <i>tonitrua</i> <i>Mausoleum</i> , 166.	Auf so manches <i>Schreck-donnern</i> <i>Mausoleum</i> , 169.

³⁴ MEID, *Barock-Themen*, 205–208. Poétikájában Birken maga is megnyilatkozott a kompozitumokról (saját szóhasználatában *Zwider-Wörter*). „Diese Epitheta klingen in Versen zweimal schön / wann sie Zwi-der-Worte oder Composita sind / und aus Zweyen zusammen gesetzet werden.” (Ezek a jelzők kétszer olyan szépen csendülnek a sorokban, ha kettős szavak, kompoziták és két tagból tételnek össze.) BIRKEN, *RBDK*, 75.

<i>luctuoso Patriae spectaculo</i> <i>Mausoleum, 301.</i>	des Vatterlands <i>Jammer-Schauspiel</i> <i>Mausoleum, 304.</i>
<i>atrata pande luctus siparia</i> <i>Mausoleum, 402.</i>	verkleide die Bühne mit schwarzen <i>Leid-Teppichen</i> <i>Mausoleum, 405.</i>

De számos olyan megoldással is szembesülünk, ahol a német összetétel a latinból hiányzó alkotóelemet is tartalmaz. Ezek az új tagok nem teljesen önkényesen kerülnek be: a kontextusba mindig beleillenek, és sokszor egy másik szöveghelyről származnak, illetve konkretizálják a latin figuratív jelentésű kifejezéseit. Ez bizonyosan szövegbővítő eljárás mód, és a szemléltetést, a mű megelevenítését szolgálja. Nemegyszer plusz szójátékokat is sikerül így becsempészni:

Ne cohibe <i>lachrymas</i> , justum ne siste dolorem. <i>Mausoleum, 117.</i>	lasst den <i>Thränen-strom</i> nur fortquellen / und gebt nicht Urlaub den Schmerzen <i>Mausoleum, 119.</i>
Nimirum, rari materno lacte lactantur in filiis <i>Patres</i> <i>Mausoleum, 158.</i>	Woraus erscheint: wie selten die Söhne / mit der Muttermilch / den <i>Vatter-Sinn</i> eintrinken <i>Mausoleum, 162.</i>
<i>Idola</i> verius quam <i>Principes</i> <i>Mausoleum, 198.</i>	die man warhafter <i>Erz-Götzen</i> / als <i>Erd-Götter</i> / nennen möchte <i>Mausoleum, 200.</i>
Magnus ille tot <i>inter procellas</i> Ungaricae fortune Gubernator <i>Mausoleum, 310.</i>	des Hungarischen Glück-Schiffes / unter so viel <i>Unglück-Stürmen</i> / theurer Steuermann <i>Mausoleum, 315.</i>
Pro luctu, luctam; pro lugubri toga, purpureum sagum; pro funebri pompa, non <i>lachrymas</i> , sed hostium cruorem, expetit. <i>Mausoleum, 7.</i>	Es fordert von dir: an stat des Leids / den Streit; an stat des schwarzen Trauermantels / den rohten Waffenrock; und zum Leichgepränge / nicht <i>Freundes-threnen</i> / sondern Feindes-blut. <i>Mausoleum, 9.</i>

A trópusok fordításának vizsgálatakor is azt láthatjuk, hogy Birken általános fordítói elveinek megfelelően jár el: szorosan tartja magát az eredeti tartalmához, de nem szolgai-an, és a latin nyelvtani szerkezeteit a legritkább esetben erőszakolja a németre:

Sed quia fracta querulis singultibus, vix eluctari queunt, gementis e pectore verba Patriae: <i>Mausoleum</i>, 336.	Weil aber des Vaterlands Worte / vom Schluchzen unterbrochen / kaum aus dem seufzenden Herzen hervor- brechen können: <i>Mausoleum</i>, 339.
Nulli sub hoc sidere licebit esse pacifico: cruenta portendit praelia; <i>iratos</i> terris denunciat <i>coelos</i>, <i>Mausoleum</i>, 28.	unter diesem Kriegsgestirne / wird niemand dürfen in Frieden sitzen: es weissaget blutige Schlachten; es verkündet der Erde den <i>Zorn des Himmels</i> <i>Mausoleum</i>, 36.

A szóképek esetében is gyakran előfordul, hogy Birken hozzáad a szöveghez (ahogy például a fentebbi utolsó szövegpéldában a *sidus*ból *Kriegsgestirne* lesz). Apró, de ékesítő funkciójú kiegészítések ezek, mivel így egy-egy új megszemélyesítés, metonímia vagy metafora lopakodik a szövegbe:

Felix tibi exsurgit Phosphorus, felicioris Cynthii Prodromus, felicissimi Diei Nuncius: post tot ferrea secula aureus, <i>post tot formidabiles belli-Duces</i>, amabilis Princeps Pacis, Geysa <i>Mausoleum</i>, 83.	Dir gehet auf der glückseelige Morgenstern / ein Vorläuffer der glückseeligern Gestirn- Fürstinn / ein Bote des glückseeligsten Tages: dich grüßet / nach sovielen Eisernen Jahren / das schöne Morgen-gold; <i>dich lachet an / nach sovieler Heerfürsten</i> <i>Schreck-gesichtern /</i> der freundliche Friedes-Fürst Geysa <i>Mausoleum</i>, 86.
At dum festivos tertio Regi parant ignes, ipsae in flammis ac cineres abeunt <i>Quinque-</i> <i>Ecclesiae</i>: In pyram cedit solium: non vano futurorum odiorum praeludio: <i>quorum ignea semina, Salomonis conceperat</i> <i>furor</i>. <i>Mausoleum</i>, 134.	Indem aber Fünfkirchen ihn zum drittenmal Freudfeyer halten sihet / wird es unversehens vom Feuer ergriffen und ingeäschert / und also die Hofstatt in eine Brandstätte verwandelt: ein nit-dunkles Vorspiel hernach-erfolgter Feindseligkeiten / <i>deren Funken</i> <i>dem Salomon allbereit in das wütende Herz</i> <i>gesäet waren</i>. <i>Mausoleum</i>, 137.
Ita improbus Princeps <i>perniciosa pestis, contagiosa lues</i>, nunquam solus malus est. <i>Mausoleum</i>, 111.	Also pfleget ein gottloser Fürst / <i>die schädlichste Pest und Gift-schleichende</i> <i>Land-Seuche /</i> niemals alleine / und sonder andere anzu- stecken / boshaftig zuseyn. <i>Mausoleum</i>, 114.

Ezekben az esetekben is megmutatkozik Birken vonzódása a szóösszetételekhez; a latin jelzős szerkezetű metaforáit előszeretettel sűríti egy-egy kompozitumba:

Secuta tristis portenti tristem eventum; Regnorum pro Rege lachrymae: <i>Mausoleum, 259.</i>	Auf dieses Trauer-Vorzeichens Trauer-Ausgang / folgten der Leiche des Königs die Threnen der Königreiche; <i>Mausoleum, 262.</i>
Quis eum super pennas ventorum, si volantem non credat, negabit remigasse? <i>Mausoleum, 3.</i>	und da er auf diesen Wind-fittichen daher gerudert / wer wolte nit gläuben / daß er geflogen sey? <i>Mausoleum, 4.</i>
Refudere tamen pretium sanguinis, prodigi cum Romanis Pannones, sanguineo ducentorum ac decem millium diluvio. Et elevaverunt victricem Kevei arcam in sublime: <i>Mausoleum, 3.</i>	Es haben aber diese neue Pannonier / ja so verschwenderisch als die Römer / ihnen diesen Blut-kauffschilling zurücke gegeben in einer von 210000 Feinden geronnenen Blut-flut / wodurch sie des Fürsten Keve siegreiche Arche emporhuben. <i>Mausoleum, 5.</i>
viam sterneret Petro ad honores. <i>Mausoleum, 122.</i>	dem Petro [...] eine Stufe zum Ehrenthron bauete: <i>Mausoleum, 124.</i>

Egy, az egész szövegen végigvezetett konceptuális transzformáció is megfigyelhető: a viator (vándor, úton járó) kifejezést Birken következetesen kiirtotta a szövegből. Tette mindezt annak ellenére, hogy a gyakran megszólításként szereplő (és ezzel a gesztussal kiemelt) szónak jelentékeny funkciója van, mivel Avancini ezzel teremti meg a képzeletbeli mauzóleumot, amelyben az olvasó vándorként szemlélheti az egykori hősök (szöveg)síremlékeit. Ennek megfelelően több mint harminc alkalommal szerepel a kifejezés. Arra, hogy ebben mi volt Birken motivációja, nincs szövegimmanens magyarázat, noha kivétel nélkül elhagyta vagy *mein Leserre* (én olvasóm) cserélte a terminust:

in Kadicha et Keveo, spectasti, Viator! <i>Mausoleum, 17.</i>	in den beyden Fürsten Keve und Kadicha, beschauet <i>Mausoleum, 19.</i>
Quiescentis, viator, si loculum quaeris <i>Mausoleum, 310.</i>	Du / der du das Ruh-Kämmerlein dieses Schlaffenden besuchest! <i>Mausoleum, 315.</i>
Subsiste hic, Viator! <i>Mausoleum, 64.</i>	Allhier stehe still / <i>mein Leserre!</i> <i>Mausoleum, 66.</i>

Ne mirere jam; <i>Viator!</i> <i>Mausoleum</i> , 149.	Hast du demnach / <i>O Leser</i> / dich nicht zuverwundern <i>Mausoleum</i> , 154.
Scrutare tantisper tumulum, <i>Viator!</i> <i>Mausoleum</i> , 306.	Betrachte ein wenig dieses Grabmal / <i>mein Leser!</i> <i>Mausoleum</i> , 311.

Még ha a latinban szerepel is *apostrophe* funkcióban az olvasó (lector) – mindössze két alkalommal –,³⁵ Birken így teljesen áthangolta a szöveget: a hangsúlyt a képzeletbeli mauzóleumról áthelyezte a nyomtatott médiumra.

Hasonlóan koncepciózus változtatásnak tűnik, hogy amikor egy-egy vezér vagy uralkodó megszemélyesítve megszólal, Birken elbeszélőként kiegészíti a szöveget (*sagte er*-rel vagy *sagte ihm*-mel), amivel didaktikusabbá teszi a német változatot:

Idcirco Deum, acerrimam Ungarorum Gentem, in Pannoniis Christianae Reipublicae finibus collocasse, ut orthodoxa imbuti Religione, et illam ardentius retinerent, et obstinatissime ab omni infidelitate, muri instar, tuerentur. <i>Mausoleum</i> , 85.	Eben darüm (<i>sagte er</i>) hat der einige allweiße GOTT die allerstreitbarste Volkschaft der Hungarn an die Pannonische Gränze der Christenheit gesetzt: weil sie / in der seeligmachenden Gotteslehre unterwiesen / beydes desto eifriger darbey halten / und solche wider alle Unglaubigen desto standfäster / als eine Vormauer / vertheidigen solte. <i>Mausoleum</i> , 88.
spectante Ladislao: Ne aliquid subesse mali formidaret, ubi Superi patrocinentur. <i>Mausoleum</i> , 140.	Solches sahe / und <i>sagte ihm</i> / Ladislaus: auf daß er sich keines Ubel-ausgangs besorgen solte / weil der Himmel selbst auf seiner Seiten ware. <i>Mausoleum</i> , 140.

Elenyésző számú példát találtam arra, hogy a költő változtatott volna a tartalom. Ilyen például az, amikor az Attila által meghódított országokból és tartományokból Avancini szám szerint negyvennégyet sorol fel. Birken itt rövidít, de lábjegyzetben reflektál is az eljárására: „Im Original, wird hier etlicher alter Lateinischer Nahmen / unterschiedlicher Völker und Oerter in Gallien und Jtalien / gedacht / welche man un-

³⁵ *Mausoleum*, 258, 292.

geteutscht lassen müssen.”³⁶ Ezzel a gesztussal a fordító kilép a mű fikcionalitásából, nyilvánvalóvá téve a beavatkozást az olvasóknak.³⁷

Csupán néhány olyan fordítói intervenciót sikerült találnom, ahol Birken hallgat a módosításokról, de ezek nem nevezhetők jelentősnek. Így például Avancini II. és IV. Ferdinánd ábrázolásakor az uralkodók halálának dátumát (1637 és 1654) kronogramokban elrejtette a szövegrészek végén (tovább erősítve a rájátszást a sírfeliratformára), ami hiányzik a német variánsból.³⁸ Hasonlóan nyom nélkül tűnnek el olykor az antik irodalmi utalások. A latinban színre lép például Aeneas megbízható kormányosa, Palinurus, aki a német variánsból kimarad. Szintén az *Aeneis*re utalhat Pergamon fellegvárának megidézése, de Birken ezt sem tartotta szükségesnek áttemelni.³⁹ Egy helyütt Birken vélhetően úgy gondolta, emendál: az Avancininél IV. Istvánt (ma III. István, 1147–1172) szereplő uralkodó ellen két ellenkirály is fellépett (ma II. László és IV. István), de a történetíróknál nem mindig ugyanabban a sorrendben. Avancini-nél először László tör a trónra, majd színre lép az ellenkirály István, hogy aztán megint László szerepeljen. Birken László első említését Istvánra javítja. A szöveget így koherensebbnek találhatta, illetve lehettek valamiféle történeti ismeretei is, hiszen a *Spiegel der Ehren* munkálatai révén már évek óta képezte magát a Habsburg és a magyar királyok történetében.⁴⁰

Avancini gyakran él bibliai intertextusokkal, ezek a nyomtatványban tipográfia-lag (kurzívval) kiemelten jelennek meg, amit általában a német is megőriz. Ha ezeket a szöveghelyeket összevetjük a lutheri bibliafordítással, megfigyelhetjük, hogy a nürnbergi szerző saját, az adott, szűkebb kontextusnak megfelelő fordítást ad, de terminológiájában megidézi a reformátor ekkorra már kanonikussá vált szövegét is (alább a szövegkiemelések kivételesen az eredetit követik):

36 „Az eredetiben itt egyes régi latin nevek, különböző gall és itáliai népek és helyek említődnek, amelyek nem fordíthatók németre.” *Mausoleum*, 39. Ötvös Péter úgy véli, Birken szándékosan rövidíti Attila meghódított városainak sorát, amely gesztus mögött a kor negatív hunkliséjének működését véli felfedezni, amely Birken egyéb írásaiban is megjelenik. Ötvös, *Az otthon elhagyása...*, 230, 595. lábjegyzet.

37 Az egész nyomtatványban ezenkívül egyetlen lábjegyzet található. Avancini etimologizáló sorait a magyar nép nevére vonatkozóan („*Ungariam ab angore dictam voluit*”, *Mausoleum*, 111.) Birken az ott található szójáték nélkül fordítja („Er sagte: Hungarn müsse / von der Angst / den Nahmen mit der That haben”, *Mausoleum*, 114.), de lábjegyzetben utal az eredetiben található etimologizálásra, és forrását is megjelöli Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ában („Hungaria, quasi Angaria. Joh. de Twrotz”). Ott valóban megtalálható ez a szómagyarázat: „Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, et ideo ipsi debent angariari.” Johannes de THUROCY, *Chronica Hungarorum* (Buda, 1473), 19v; FARKAS Gábor Farkas és VARGA Bernadett, szerk., *Chronica Hungarorum, 1473: Latin szöveg, magyar fordítás és tanulmány*, ford. HORVÁTH János (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2023), 44.

38 *Mausoleum*, 384, 390, 404, 407.

39 *Mausoleum*, 394, 399, 150, 155.

40 *Mausoleum*, 192, 194.

Dixitque ad eum: Quid fecisti? vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra. <i>Vulgata, Gen 4:10.</i>	Macte animis Kadicha! <i>Vox sanguinis Fratris tui clamat.</i> <i>Mausoleum, 7.</i>
Er aber sprach / Was hastu gethan? Die stim deines Bruders blut schreiet zu mir von der Erden <i>Lutherbibel (1545).</i>	Sey keckmütig / Kadicha! Die Stimme des Bluts deines Bruders / schreyet dich an. <i>Mausoleum, 9.</i>
Erat autem Caiphas, qui consilium dederat Judaeis: Quia expedit unum hominem mori pro populo. <i>Vulgata, Jn 18:14.</i>	Non ignarus illius: quia saepe <i>Expedit unum hominem mori pro populo.</i> <i>Mausoleum, 18.</i>
Es war aber Caiphas / der den Jüden riet / Es were gut / das ein Mensch würde vmbracht fur das Volck <i>Lutherbibel (1545).</i>	nicht unwissend dieses Lehrspruchs: <i>Es sey offtmals gut / daß ein Mensch vor das Volk sterbe.</i> <i>Mausoleum, 20.</i>

Az elemzés végén ki kell térnünk Rózsa György egy megjegyzésére, miszerint a német szolgálai követi előzményét, és van, ahol Birken saját felekezetét nevezi eretnekiségnek.⁴¹ Az eddigi elemzéssel, reméljük, meggyőzőn bizonyítottuk, hogy bár szoros követésről igen, szolgáliról ugyanakkor semmiképpen sem beszélhetünk. Abban persze igaza van Rózsanak, hogy egyes Habsburg uralkodók (különösen I. és II. Ferdinánd), valamint Szent István király elogiamaiban a legelragadtatottabb hanggal találkozzunk, ahol a protestáns felekezek olykor valóban eretneknek, szentségtelennek neveztetnek.⁴² A művet teljesen áthatja a katolikus nézőpont: Szent István mint apostoli király jelenik meg, akinek ebben közvetlen örökösei a Habsburg uralkodók. Az is közsímert, hogy a katolikus Patrona Hungariae-kultusz egyik központi motívuma, miszerint Szent István felajánlotta a koronát és ezzel az országot Szűz Máriának, szövegszerűen először ebben a műben fogalmazódott meg.⁴³ Azt persze Rózsa is hozzáteszi, hogy a „latin szöveg katolikus felfogását kellett pontosan visszaadni”. Ezt annyival egészítenénk még ki, hogy Birken mellett, hogy rutinos Habsburg-szöveg-fordító volt (lásd *Ehrenspegel*), saját szerzésű aulikus művei is voltak, alkalmi nyomtatványok mellett például az 1657-ben megjelent *Der Ostländische Lorbeerhain* című panegirikus mű is, amelyben I. Rudolftól I. Lipótig foglalja össze a ház történetét – szintén számos alkalmi költeménnyel kísérve. A német költő tehát lutheránus felekezetű íróként állt közel a császári udvarhoz. A *Mausoleum* egy-egy számára vélhetően kellemetlen szöveghegyének fordításánál, úgy tűnik, elsősorban a professzionalitás és a lojalitás vezette Birken tollát.

41 Rózsa, *Magyar történetábrázolás...*, 154, 37. lábjegyzet.

42 *Mausoleum*, 97–98, 107, 350, 354, 381, 387.

43 Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016), 34.

A fordítás színvonalával kapcsolatban a kortárs vélemények közül leggyakrabban Johann Rist dicsőítő szavait idézi a szakirodalom:

Das Hungarische Mausoläum betreffend, so mus Ich bekennen, wan Mein libwehrtester Herr Gesellschafter sonst nichts nützliches oder lobwürdiges der welt hette nachgelassen, dise einzige, herliche Arbeit genug were, den Edlen Herren von Birken unsterblich zu machen.⁴⁴

Egy másik kortárs, a szintén *Fruchtbringende Gesellschaft*-tag Georg Neumark a *Neu-Sprossenden Teutschen Palmbaumban*, amelyben bemutatja a társaság tagjait és munkáit, ugyancsak pozitív véleménnyel van Birken teljesítményéről: „das köstliche Lateinische Werk Mausoleum Hungaricum genannt / sehr nett- und zierlich ins teutsche versetzt.”⁴⁵ Birken königsbergi költő-levelezőtársa, Martin Kempe egy 1664. júliusi levelében úgy hivatkozik a *Mausoleumra*, mint amelynek nem ismeri szerzőjét, de tudni szeretné, mert élvezettel olvasta a munkát, amelyben a német kiválóan visszaadja a latin szellemét.⁴⁶

44 „A magyar Mausoleumot illentően, kétségen felüli, ha szeretett társaságtag uram semmi más hasznos és dicséretes művet nem hagyott volna hátra, ez az egyetlen dicső munka elég lenne, a Nemes Birken urat halhatatlanná tenni.” A méltatás tovább is folytatódik: „Es gefält mir doch über alle mahsse wol, und sol Mir zum ewigen Andenken Meines grossen und getreüsten Freundes dienen, Ich halte Es für Eine schwehre Arbeit, wan man nemlich Das latin auf Eine solche Ahrt mus übesetzen, zumahlen dem übersetzer Seine Freiheit sehr ist benommen, scheinet also, dises Eine doppelt-gebundene Rede Ahrt zu sein, unterdessen glaube Ich nicht, das man leicht Jemand in Teutschland wird finden, der dise Arbeit so glücklich, als der Erwachsener, hette ablegen können.” (Ez mindennekeftelt elnyerte a tetszésem, és az én nagy és leghűségesebb barátom örök emlékezetéül kell szolgáljon. Nehéz munkának tartom ugyanis, ha a latint ily módon kell fordítani, hisz a fordító ilyenkor kiváltképp meg van fosztva szabadságától, ez tehát egy kétszeresen kötött versművészetnek tűnik, mindazonáltal nem hiszem, hogy Németországban könnyen lehetne bárkit is találni, aki ezt a munkát ilyen jól, mint az *Erwachsener* elkészíthette volna.) Johann Rist Sigmund von Birkennek, Wedel, 1666. márc. 2., in BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 9:65, Nr. 17; Blake Lee SPAHR, *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1960), 21. *Erwachsener*: utalás Birken nevére a Gyümölcsoshöz társaságban, ugyanakkor nem teljesen pontos, helyesen *der Erwachsene* lenne.

45 „[A] Mausoleum Hungaricum nevezetű jeles latin munkát igen nyájasan és ékesen németre ültette.” Idézi Thomas NEUKIRCHEN, *Inscriptio: Rhetorik und Poetik der Scharfsinnigen Inschrift im Zeitalter des Barock*, Studien zur deutschen Literatur 152 (Tübingen: Niemeyer, 1999), 179, doi:10.1515/9783110916652.

46 „Nuperrimè illustre Opus Historicum, eleganter Schemate Oratorio exornatum mihi visum est, Titulum praefixum habet Mausoleum Comitiss Nadastij, ubi singulari cum delectamento Inscriptiones Germanicas ad genium Romanarum, perlustravi, Cujus inventi auctorem scire aveo.” Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 13/1. köt., *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Mitgliedern des Pegnesischen Blumenordens und literarischen Freunden im Ostseeraum*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE és Ralf SCHUSTER (Berlin: De Gruyter, 2012), 14, doi:10.1515/9783110292466. Fordítását lásd uo., 443. „Neulich habe ich ein prächtiges historisches Werk gesehen, das rhetorisch elegant eingerichtet ist. Als Titel ist ihm vorgesetzt »Mausoleum des Grafen Nadasdy«. In ihm habe ich mit Vergnügen die deutschen Umschreibungen des lateinischen Genius durchmustert. Ich wüßte gern, wer der Autor dieser

A pozitív visszhangok ugyanakkor nem voltak kizárólagosak. Daniel Georg Morhof, kora ismert polihisztora például kétszer is megnyilatkozott a *Mausoleum*mal kapcsolatban, és megjegyzései ellentétben állnak az idézett dicsőítő kijelentésekkel. Az 1682-es *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* költői műfajokat tárgyaló fejezetében a latin *inscriptiones* forma németbe való átültetéséről – a *Mausoleum*ot is példaként említve – írja:

Aber die Teutsche Sprache ist wegen der weitläufftigen Zusammenfügung nicht woll bequem hierzu. Dann die Periodi lassen sich / wegen der Hülffwörter / Articulu, und Pronominum so enge nicht einschnrecken: oder man muß der Rede einige Gewalt anthun / und sie wieder ihre natürliche Eygenschafft zwingen / und in kleine Theile zerstückten.⁴⁷

Negatív ítéletét Morhof megismételte az éles elméjű beszédmódról írott értekezésében is (*De arguta dictione tractatus*, 1705), és ezúttal a mű tartalmi minőségéről is meglehetősen lekicsinylően nyilatkozott.⁴⁸

Némely szöveghely kapcsán érthetőnek látszik Morhof már-már ingerült elutasítása, ahol valóban úgy érezhetjük, hogy a latin elegáns tömörségét kerébe töri a német:

Oraculum, cum balbutit: balbutit, cum imperat. Totus in spe, nullus in re: <i>Mausoleum</i> , 165.	Er ist / da er noch lallet / ein Orakel: und lallet / wann er soll seyn das Orakel der Untern. Er verspricht viel in der Hoffnung / zeigt aber wenig im Werke: <i>Mausoleum</i> , 168.
A qua quia defecit, defecit. <i>Mausoleum</i> , 219.	welches gefallen ist / nachdem es von ihr abgefallen. <i>Mausoleum</i> , 221.

Erfindung ist.” Kempe lelkesedése később sem enyhült, sőt: 1668-ban arról számol be Birkennek, hogy Königsberg-szerte forog a *Mausoleum*, és bár Birken a grófi Nádasdy név függőnye mögé bújt, most már – nyilván Kempének „hála” – az igazi szerző nevét dicsőítik. Uo., 54.

47 „De a német nyelv a terjedős összetételei miatt nem igazán alkalmas erre [értsd: az inscriptio formára]. Mert így az egész beszéd a segédigék, névelők és névmások miatt nem szabható igazán szűkre, vagy erőszakot kell rajta tenni, és természetes sajátosságai ellenében kényszeríteni és kis részekre feldarabolni.” Georg Daniel MORHOF, *Unterricht Von Der Teutschen Sprache und Poesie / deren Uhrsprung / Fortgang und Lehrsätzen* (Kiel, 1682), 647–648.

48 „Simile pene opus est, quod de Regibus Hungariae edidit aliquis Nadasti, sed ingenium tamen in illo minus est & iudicium nec concinnitas inscriptionum istarum tanta: prodiit Norimbergae ante decem forte annos, cum Germanica versione, cujus auctoris nescio; sed in Germania lingua non est ista concinnitas ad exprimendos argutos conceptus, quae est in Latina ob Polylogiam ejus linguae [...]” Idézi NEUKIRCHEN, *Inscriptio*, 181.

ex prima hac ego Austriacae diei purpura, nil atro luctu sed Regia dignum trabea secutum video. <i>Mausoleum</i>, 284.	aber auf diesen Purpur-Vorglanz des Oester- reichischen Tages / sihe ich / daß keine schwarze Gewülk-Trauer / sondern ein Königliches Liecht-Purpur / gefolget: <i>Mausoleum</i>, 288.
Propugnaturus viduae solium accedebat, cuius ipse maximus hostis fuerat. <i>Mausoleum</i>, 272.	Er stellte sich / als komme er / her Königlichen Wittib Thron zuverfechten: welchen er doch aufs feindlichste anzufech- ten gesonnen war. <i>Mausoleum</i>, 274.
In cerea aetate fortis, in lubrica constans, in pusillanimi magnanimus, in imbelli belli- cosus. <i>Mausoleum</i>, 307.	Er erwiese sich dapfer / in noch-wächsernem; bestand-mütig / in noch-unbeständigem; großherzig / in noch kleinemütigem; und einem Krieger / in noch-blödem Alter. <i>Mausoleum</i>, 312.

A megnyilatkozások között húzódó ellentmondás feloldásához érdemes megvizsgálunk a kijelentések háttérét. Rist soraival kapcsolatban például szinte sosem idézik annak kontextusát, pedig az nem elhanyagolható. Miután Rist levelezése Birkennel megszakadt (illetve a kutatók szerint Birken szándékosan megszakította),⁴⁹ több év kihagyás után Rist újra fel szerette volna venni a kapcsolatot egykori barátjával, és több levélben is megkereste a nürnbergi szerzőt. Az egyikben a *Mausoleumból* is kért tőle példányt. Birken végül válaszolt Ristnek, és a példányt is elküldte.⁵⁰ Erre válaszul születtek meg a fent idézett magasztaló sorok. Georg Neumark is magától Birkentől kapta a *Mausoleum*-példányát, aki egyébként segédkezett neki a fenti idézetet is tartalmazó *Neu-Sprossenden Teutschen Palmaubum* elkészítésében, amelyben Neumark különösen elismerően szól a költőről.⁵¹ Úgy vélem tehát, hogy az ő kijelentését sem tekinthetjük teljesen elfogulatlannak. Morhof elitélő megjegyzéseivel kapcsolatban azt kell látnunk, hogy a német fordítást (akár elfogultan, akár elfogulatlanul) dicsérőkkel szemben ő a latin irodalmi művek tárgyalása kapcsán latinistaként ítéli meg a német változatot, és

49 Ralf SCHUSTER, „»Jst es hier nit Eitelkeit!«: Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Johann Rist als Beispiel für literarisches Konkurrenzdenken im Barock”, *Daphnis – Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 34, 3–4. sz. (2005): 571–602, doi:10.1163/18796583-90000958.

50 Lásd Birken naplóbejegyzését 1665. december 19-éről: „Schreiben an Herrn Risten, cum Mausoleo, Danubio, Kressischen EhrenTempel etc. durch Herrn Kramern”. (1.213; PBIO.B.2.1.4, 34v.)

51 Birken és Neumark levelezését lásd Carl August Hugo BURKHARDT, „Aus dem Briefwechsel Sigmund von Birkens und Georg Neumarks 1656–1669”, *Euphorion*, Ergänzungsheft 3 (1897): 12–55, 43–44. Neumark 1664 februárjában érdeklődött a *Mausoleum* után Birkennél. (Neumark levele Birkennek, 1664. febr. 26., jelzete: PBIO.C.241.8.) Ugyanezen év májusában már hálát mond a nemrég kézhez vett példányért, amelyet könyvtára díszeként jellemez, és külön dicséri annak metszeteit. (Neumark levele Birkennek, 1664. máj. 21., jelzete: PBIO.C.241.9.) Birken szerepéről a *Neu-Sprossenden Teutschen Palmaubum*ban lásd Sigmund von BIRKEN, *Werke und Korrespondenz*, 1. köt., *Floridans Amaranten-Garte*, szerk. Hartmut LAUFHÜTTE, Ralf SCHUSTER és Klaus GARBER (Tübingen: Niemeyer, 2009), LXIX, 131. jegyzet, doi:10.1515/9783484971073.

nem veszi figyelembe a nyelvi teljesítményt: Birken az elsők között volt, aki ezt a *Lapidarstilt* anyanyelvén igyekezett megszólaltatni. A kérdésben maga a nürnbergi költő is megnyilatkozott. Poétikájában Birken ismerteti – német nyelven elsőként – a *stilus lapidarius* is („die der zeit in gebrauch gekommene Stein-Schreib Art / Stilus Lapidarius genannt”), és elsősorban formai jegyek alapján definiálja: ezek a költemények változó hosszúságú sorokból állhatnak, és metrikailag nem kötöttek. A líra műfajához tartoznak; díszesebbek, ha különböző verslábakat vagy kifejezetten disztichonokat tartalmaznak, és minden poétikai *ornatus*szal (*Redeschmuck*) lehet bennük élni. Véleménye szerint a német nyelv ugyanannyira alkalmas rá, mint a latin, és példaként épp a *Mausoleum*ot említi.⁵²

Epitaphium Francisci Nadasti

Nádasdy Ferenc és Sigmund von Birken kapcsolatának van még egy kulcsszövege, amelynek filológiai háttere a vártnál bonyolultabbnak bizonyult. A költő kéziratai között, közvetlenül a két Nádasdy-levél után a gyűjteményben található egy, az 1671-ben kivégzett főúr halálára írt, *Epitaphium Francisci Nadasti* című latin költemény.⁵³ Az országbíró személyére és sorsára vonatkozó gúnyos megjegyzéseket is tartalmazó szöveget G. Etényi Nóra Birken-műként interpretálta – nem minden ok nélkül, mivel a német szakirodalom és a Birken-szövegkiadás hallgat a kézirat szerzőségéről.⁵⁴ A legfrissebb kutatásaink során fény derült ugyanakkor arra, hogy a latin vers szövegváltozatai német átköltésükkel együtt megtalálhatók Matthias Abele von und zu Lilienberg egy 1671-es röpiratában⁵⁵ és az 1673-ban megjelent *Vivat oder sogenannter künstlicher Unordnung* című, anekdotákat és novellisztikus törvényszéki történeteket tartalmazó művének 4. kötetében.⁵⁶ Ezekben Abele hírt ad (természetesen Habsburg szemszögéből) a főurak kivégzéseiről, amelyeket *különös sírfeliratokkal* (*seltsame Grabschriften*) kísér.⁵⁷ Nádasdy halálának leírását a röpiratban három német és egy latin–német, a Vi-

52 Birken, *RBDK*, 155–158. Birken példaként Johann Frischmannt és művét is említi, aki – ez is mutatja – fontos igazodási pont volt számára: lásd a fentebb idézett Volkmann-levelet.

53 PBIO.C.235.3. STAUFFER, *Sigmund von Birken*..., 461.

54 G. ETÉNYI, „A nürnbergi nyilvánosság...”, 136.

55 M[atthias] A[BELE] V[on] L[iilienberg], *TV es DeVs, qVI feCIstI MIrabiLLa. Daß ist abermahlige Wunder. Oder vielmehr Wunden-Seltsambkeiten, so sich vermittle der triple Alliance der enthaltssten Rebellen* [...] (Wien, 1671), C2r–C4r. Másolatát (a szerző feloldása nélkül) lásd az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Könyvtárában: <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-127253>. A linkre Franz Eybl hívta fel a figyelmet, amit hálásan köszönök. A röplap pontos címleírását lásd HUBAY Ilona, *Röplapok, újságlapok, röpiratok 1480–1718*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 28 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1948), 152, Nr. 720. A nyomtatványra a kutatás eddig nem figyelt fel, pedig magyar vonatkozásai miatt önálló feldolgozásra érdemes.

56 A latin epitáfiumot és átköltését lásd Matthias ABELE von und zu Lilienberg, *Vivat oder so genannter künstlicher Unordnung: IV. Theil* (Nürnberg, 1673), 55–61, VD17 39:120226L, [doi:10.11588/diglit.2557](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-2557-p0011-8).

57 A Zrínyi-vonatkozásokról lásd Dieter BREUER, „Matthias Abeles Grabschriften auf den ungarischen Rebellen Péter Zrínyi”, in *Militia et litterare: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, szerk. Wilhelm KÜHLMANN

vat *Unordnung*ban négy német és egy latin–német epitáfium kíséri. Ez a két nyomtatványban alapvetően megegyező latin szöveg található meg apró módosításokkal Birken kéziratos hagyatékában.⁵⁸ A költő művei kritikai kiadásának egyik főszerkesztője, Hartmut Lauffhütte Tüskés Gábor megkeresésére válaszolva levélben úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint a mű egyértelműen nem Birken szerzeménye, és lejegyzője sem maga a költő. A vers másolatát vélhetően Birken egyik levelezőtársa küldhette el neki, számítva érdeklődésére. A Nádasdy-vers stílusán és motivikusan jól illeszkedik a többi főúrhoz kapcsolt sírfeliratok sorába, ennek alapján (is) Abele szerzősége tűnik a legvalószínűbbnek.

Abele 1652-től tagja volt a *Fruchtbringende Gesellschaft*nak, de az írói babérokra vágyó osztrák jogással és hivatalnokkal Birkennek nem volt közvetlen kapcsolata. A társaságba Georg Philipp Harsdörffer ajánlására Birken jóbarátja és patrónusa, Johann Wilhelm von Stubenberg vette fel szász–weimari Vilmos utasítására, de kevés örömeire. Stubenberg nem volt túl jó véleménnyel a frissen katolizált és nemesi rangot nyert tisztviselőről, aki előszeretettel emelt be népies elemeket, goromba szólásokat, trufákat (Schwankokat) írásaiba. Ez megbocsáthatatlan bűn volt a finom ízlésű von Stubenberg számára.⁵⁹ Nehéz elképzelni, hogy mindezek fényében Birken túl jó véleménnyel lett volna Abeléről, és közvetlenül tőle kapta volna meg a Nádasdy-epitáfiumot. Mivel a Birken-archívumban található szöveg publikálatlan, a kézirat átiratát a tanulmány függelékében közlöm.⁶⁰

Összegzés

Bár számos, Birken poétikájára jellemző elemet ki lehetett mutatni a fordításban, ezek mégsincsnek olyan mértékben jelen, hogy a latin eredeti karakterét alapvetően megváltoztatták volna. A költő Birken itt háttérbe lépett. Különösen annak fényében látható ez, ha összehasonlítjuk többi, saját intenciójából készült fordításával, amelyeket az *aemulatio* jellemez: Horatius- és Vergilius-átültetésein jól megfigyelhető, hogy ezek az eredeti költemények aktualizáló feldolgozásai, és arra törekedtek, hogy a régi építőelemekből valami korszerű jöjjön létre.⁶¹ Birken elsősorban a latin irodalom klasszikus szerzőit fordította, ahol fő intenciója nem az idegen irodalom német közvetítése volt,

és Gábor Tüskés, *Frühe Neuzeit* 141, 225–241 (Tübingen: Niemeyer, 2009), doi:10.1515/9783484971141.225.

58 A szövegkritikai összehasonlítás alapján nem állapítható meg, hogy a kézirat szövegnek melyik lehetett, illetve ezek lehettek-e a közvetlen forrásai. A kézirat a nyomtatott forrásoktól néhány helyen eltér, és egyikkel sincs szignifikáns közös hibája.

59 Martin BIRCHER, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundeskreis: Studien zur österreichischen Barockliteratur protestantischer Edelleute* (Berlin: Walter de Gruyter, 1968), 114–117, doi:10.1515/9783111678313.

60 Az átirat elkészítésében Szabó András Péter volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.

61 Birken fordítói módszereinek vizsgálatához lásd Hartmut LAUFHÜTTE, „Sigmund von Birken als Virgilius redivivus”, in LAUFHÜTTE, *Der Pegnesische Blumenorden...*, 101–112; LAUFHÜTTE, „Sigmund von Birkens *Aeneis*-Übersetzung”, Hartmut LAUFHÜTTE, „Horaz im Birkenwald: Sigmund von Birken als Übersetzer”, in LAUFHÜTTE, *Der Pegnesische Blumenorden...*, 133–149.

hisz ezek a kanonikus szövegek ismertek voltak a művelt közönség köreiben. A töredékben maradt *Aeneis*-fordításban – amely Birken tervei szerint egy keresztény hős élettörténete lett volna⁶² – korabeli titulusokat, megszólításokat, címeket alkalmazott, a verses formát elhagyva prózára váltott, s mindezzel az akkor divatos udvari regény műfajához közelítette az eposzt. Vergilius utalásait Birken mindig részletezi, kibontja, konkretizálja, olykor jelentős mennyiségű bővítésektől, önkényes versbetébeszúrásoktól sem riadt vissza.⁶³ A horatiusi ódák adaptációiban sem ritka, hogy egy-egy sornak egy egész versszak felel meg.⁶⁴ Latinból készült fordításairól általában elmondható, hogy a tipikus mediterrán motívumokat, az antik történeti utalásokat a német olvasók elvárási horizontjához és aktuális fogalmaihoz igazította, és gyakran krisztianizálta. Mindezek tükrében nézve a *Mausoleum* egy-két szavas módosításait, bővítéseit, jól tetten érhető az eltérő koncepció. A fent leírt mértékű változtatásoknak, átértelmezéseknek itt a közelébe sem merészkedett a német költő. A jezsuita Avancini szövege Birken prioritásait tekintve természetesen nem szorult olyan mértékű transzformációra, mint Vergilius vagy Horatius művei.

Mi volt Nádasdy Ferenc célja a fordítással? A *Mausoleum* mögött rejlő politikai-propagandisztikus motivációkról az eddig ismerteknél több nehezen mondható el, G. Etényi Nóra azt a teljesség igényével feltárta, következtetései meggyőzőek: a mű Nádasdy Ferenc országbíró mecénási tevékenységének egyik legreprezentatívabb kiadványa, amelynek elsődleges célközönsége az európai nyilvánosság volt. Az 1663–1664-es török háború idején, egy, még reményteljes időszakban – a szentgotthárdi győzelem és a magyarok számára gyászos vasvári békekötés előtt – a Magyar Királyság jogait és érdekeit igyekezett nemzetközi szinten érvényre juttatni, miközben a Habsburg-ház kompromisszumkereső politikája ellenében a törökökkel szembeni harc szükségességét hangsúlyozta.⁶⁵ Miután Nádasdy Bécsben és Amszterdamban is támogatta magyar vonatkozású művek megjelenését, Nürnberg lett a következő célpont, a német területek egyik legfontosabb nyomdászati és hírcentruma, ahol nagy érdeklődéssel fordultak a háború és a Magyar Királyság eseményei felé.

Egy ponton tér el a véleményem G. Etényi Nóráétól, aki szerint a fordításnak első sorban praktikus okai lehettek, és a gróf a latin mellé azért választotta a németet, mert az a nagyobb nyilvánosság számára is közérhető volt.⁶⁶ Ahogy arra Hartmut Laufhütte felhívta a figyelmet – pont Birken művei kapcsán –, a korszak latin fordításainak

62 „[D]ie teutsche Eneis. Unausgemacht. Soll der Lebenslauf eines Christen werden” – idézi: LAUFHÜTTE, „Sigmund von Birkens *Aeneis*-Übersetzung”, 128.

63 Laufhütte a *kommentierende Übersetzung* kifejezéssel írja le technikáját. Uo., 121–127.

64 LAUFHÜTTE, „Horaz im Birkenwald”, 137–143.

65 G. ETÉNYI, „A nürnbergi nyilvánosság...”, 122, 128–130. Azt, hogy Birken ezt az intenciót pontosan értette, az is bizonyítja, hogy a Pegnesischer Blumenorden könyvtárában őrzött saját *Mausoleum*-példányát (jelzete GNM, 2° PBIO.1) egybekötötte Jacob von Sandrart rézkarcaival (Reiterbildnisse), amelyek a török háború kiemelkedő katonai személyiségeit ábrázolják. A képekhez Birken szerzett verses inscriptiókat. John Roger PAAS, „Jacob von Sandrarts gedruckte Reiterbildnisse mit Versen des Sigmund von Birken”, *Philobiblon: Eine Vierteljahrschrift für Buch- und Graphiksammler* 38, 1. sz. (1994): 16–32, 16–32; valamint G. ETÉNYI, „A nürnbergi nyilvánosság...”, 129–131.

66 G. ETÉNYI, „A nürnbergi nyilvánosság...”, 122.

fő funkciója nem a tudásközvetítés volt, mert a célközönség, a kor művelt értelmisége ugyanolyan jól bírta a latint, mint a németet.⁶⁷ A 17. századi német irodalomban a fő motiváció ekkor általában az irodalmi nyelv megteremtése, felnövesztése a többi nagy költői náció (olasz, francia) mellé. Úgy gondolom, a *Mausoleum* német szövege elsődleges funkciójának is a reprezentáció tekinthető – egy ilyen formátumú és díszes kivitelű (tehát drága) könyv esetében eleve nem számolhatunk széles olvasóközönséggel. Véleményem szerint a „most szokásos újabb poétikai stílus” itt a kulcs: Nádasdy a Német-római Birodalom vezető politikai elitjének anyanyelvét is meg akarta szólaltatni, ráadásul a kor legmodernebb poétikai eszközeivel. Egy gesztust tett azok felé, akik feltehetően osztották politikai nézeteit és céljait. Ne feledjük, abban a korban járunk, amikor a *Fruchtbringende Gesellschaft* elnöke a szász-weimari Vilmos herceg, a braunschweig-wolfenbütteli Anton Ulrich herceg szintén a társaság tagja, s – Birken hathatós közreműködésével – épp ezekben az években a történelmi regény műfajának német nyelvű megteremtésén dolgozik.

67 Hartmut LAUFHÜTTE, „Sollen historische Übersetzungen ediert werden – und wenn ja: wie?“, in *Edition und Übersetzung: Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Texttransfers; Beiträge der Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für Germanistische Edition*, 8. bis 11. März 2000, szerk. Bodo PLACHTA és Winfried WOESLER, 81–92 (Tübingen: Niemeyer, 2002), 82, [doi:10.1515/9783110939910.81](https://doi.org/10.1515/9783110939910.81).

Epitaphium Francisci Nadasti⁶⁸

Siste,
quisquis hunc lapidem pede feris.⁶⁹
Tegit hic,
quem tetigit juste manus Domini,
quae
deponit potentes de sede,
et
resistit superbis,
Franciscum Nadasti,
natione Ungarum,
sanguine Nobilem,
stemma Comitem,
religione Catholicum,
conditione Judicem Curiae,
dignitate Consiliarium intimum,
et
quid plus
jam jam
Aurei Velleris Equitem,
sed
cujus propria vesana regnandi ambitio
defoedavit sanguinem,
exauthoravit Comitem,
Consiliarium exuit,
Equitem aureo privavit Vellere.
Jacet hic, inquam,
Franciscus,
rebellis et perduellionis coryphaeus
contemptor legis divinae
quae mandavit:
„Nolite tangere Christos meos.”
Nihilominus
sacrilego ausu
manum suam plusquam belluinam

68 PBIO.C.235.3. A központosítást modernizáltam, de a lejegyző nagybetűs kiemeléseit nem módosítottam.
Az átírásban nyújtott segítséget Szabó András Péternek köszönöm.

69 A nyomtatványokban *teris*

in
 ter Christum, scilicet
 Caesarem, Regem Ungariae
 et Bohemiae,
 Leopoldum,
 Augustissimum et Clementissimum
 Principem ac Dominum
 nefarie
 extendere moliebatur.
 Jacet
 oblitus fidelitatis et juramenti,
 Consilii intimi Sigilli violator,
 immemor
 honoris, famae, religionis,
 tyrannus in proles,
 vastator in patriam,
 homicida in Dominum,
 regis osor,
 Caesaris inimicus,
 Domus Austriacae proditor,
 Sacri Romani Imperii hostis,
 qui ambitione regere voluit,
 sed
 sine capite
 o praeclarum regem
 Caput
 sine capite regere
 Ita fit,
 Ut, qui alienum caput quaerit,
 suum proprium
 ignominiose perdat
 Verbo:
 Jacet hic
 reus in omnes,
 cujus
 memoria in omnium amarescat in [!] ore,
 et
 nomen ejus sub hoc lapide
 putrescat!
 Finis

„Emanuel, ráncs elő fegyveredet, és pajisodat”

Grimoár a költő báró Amade Antal magyar fordításában (1723)

KNAPP Éva

irodalomtörténész, az MTA doktora

ORCID: 0000-0002-5387-3556

“Emanuel, draw your weapon and shield.” The grimoire in the Hungarian translation of the poet Baron AMADE Antal (1723)

Abstract | The Jesuit Academic Printing House in Trnava published the first edition of a book under the title *Győzedelemnek trombitája* (Trumpet of Victory) in 1723, which is a “little book of prayers” according to the additional text on the title page. The work, translated from Latin into Hungarian and published in a total of three editions, has not been researched until today. The study clarifies and defines the identity of the translator, presents the origin of the work (*Enchiridion Leonis Papae*) and its content, attempts to determine the edition on which the translation is based, and compares the Hungarian text with the currently available printed editions published before 1723.

Summing up the significance of AMADE Antal’s Hungarian text, it can be said that his oeuvre, which cannot yet be considered complete, has been expanded and made more complete by a translation of literary work. 18th-century Hungarian literature was further enriched by a previously unaccounted for genre-worthy compilation: the grimoire. In terms of international research, this means that the eastern border of early modern European grimoire literature has shifted.

Keywords | AMADE Antal (1674–1737), translation literature, magical literature, grimoire, prayer book, *Enchiridion Leonis Papae*

A nagyszombati jezsuita akadémiai nyomdában 1723-ban jelent meg első kiadásban *Győzelemnek trombitája* főcímen egy, a címlap további szövege szerint „imadságok könyvecskeje”.¹ A tenyérben elférő, tizenkettedrét formátumú könyvben két keretszöveg, egy ajánlás és egy olvasói előszó található. A cím szerint a kiadás célja, hogy a mű tartalma „nagyobban terjedgyen”. Már a címlap és a keretszövegek felhívják a figyelmet arra, hogy ez egy rendhagyó imádságoskönyv, mivel „hathatós ereje” van, használóik „ellenségek ellen azáltal győzedelmet” remélhetnek, a „hamis irigy nyelvek között meg-szomorodott Keresztény lölkök csendességet” lelhetnek, és a belőle imádkozók „hatalmat” kaphatnak.² Az ajánlás a gróf és generális, királyi titkos tanácsos Károlyi Sándornak szól, aki a dedikáció szerint a kötetet latin nyelvből magyarra fordító Amade Antalnak „vér-szerént való” bátyja. Az olvasói előszóban további személyes adatok olvashatók, melyek egyike szerint a fordító egy latin nyelvű könyvecskéből³ vigaszt „tapasztalt”, és vallomása szerint a magyarításra „temerdek ellenségim nyelves fulánkit hamvazva dühösködni [azaz hamuvá lenni/válni] meg-ismérvén” kapott ösztönzést.

A nyomtatványnak jelenleg két további kiadása ismert, mindkettő az első kiadás-
sal csaknem teljesen egyező címmel, azonos tartalommal, újabb keretszövegek nélkül, megismételve az első kiadás ajánlását és olvasói előszavát a győri Streibig-nyomdában látott napvilágot 1746-ban, majd 1752-ben.⁴ Az 1746. évi kiadás költségét Sipos Pál jászberényi főtanácsos fizette, s ugyancsak az ő neve szerepel az 1752-ben megjelent kiadás címlapján is. Sipos Pálról városi tanácsosi hivatalán kívül keveset lehet tudni, egy másik fennmaradt emlék, az általa állíttatott jászberényi Szentkúti kereszt a felirata szerint 1750-ben készült.⁵ Ismereteim szerint mindhárom kiadásból jelenleg mindössze egy-egy közgyűjteményi példány kutatható.⁶ A könyv kelendőségét és használatát jelzi, hogy fennmaradt az 1752. évi kiadás könyvtestének egy 18. századi teljes kéziratos másolata is.⁷

1 *Győzelemnek trombitája, Avagy A' mint mostan Deák nyelven ki-nyomtatott Könyvben Egyben szedett: Imadságok könyvecskeje* nevezetett. Mellynek Hathatós ereje, hogy nagyobra terjedgyen, és szegény Hazánkban levő igaz Keresztények, lelki vigasztalást vegyenek, és ellenségek ellen az által győzedelmet vehessenek, Magyarra fordítottatott (Nagyszombat: Az Académiának bötüivel, Gaáll Friderik által, 1723), PETRIK VII 36.

2 Uo., címlap, A₂r–A₃v.

3 A latin címet következetesen elhallgatja.

4 PETRIK I 62; PETRIK VII 36. A Streibig-féle kiadást megemlíti HORVÁTH Sándor Domonkos, *Az első győri könyvesházak* (Győr: Polgármesteri Hivatal, 2001), 11.

5 A felirat szövege: „Az Isten dicsőségére nemes és vitézlő Sipos Pál, Jászberény városa érdemes tanácsosa állíttatá 1750”.

6 1723-as kiadás a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban (jelzete: XVII.G.1337); 1746-os kiadás az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban (jelzete: 017566/coll. 2.); 1752-es kiadás az Országos Széchényi Könyvtárban (jelzete: Mor. 1312). Értékelhető tulajdonosi bejegyzés egyedül az 1723-as kiadás címlapján található: „Colleg. Tyrnav. Soc. Jesu”, azaz a nagyszombati jezsuita kollégium. Használói bejegyzést egyik példány sem tartalmaz. A pozsonyi Egyetemi Könyvtár példányának szlovák könyvészeti leírásában a fordítást tévesen a várkonyi gróf Amade Antalnak tulajdonították.

7 A bőrbe kötött 105×70 mm-es kézirat, mely nem tartalmazza a nyomtatvány keretszövegeit, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az Oct. Hung. 561 jelzeten található, a növedéki napló szerint 1897-ben a 35. számon Csató Laurától került be a gyűjteménybe. A kézirat az 1–3. folián és a 82v–86r lapokon családi bejegyzéseket tartalmaz az 1786–1832 közötti időből. Az egyes szövegek mindegyike

A mű eddig kutatatlan. A fordítóról egyedül Szinnyei József indoklás nélkül közölt önálló adata ismert, mely azt sugallja, hogy az ajánlást aláíró Amade Antal nem azonos a költő várkonyi báróval.⁸ A munkáról további pontosabb információ a könyvtest elején, az első imádság előtt szerepel: „Aitatos imádságok. Mellyeket Sz. Leo Pápa egyben szerzett, és Nagy Károly Császárnak küldött, nagy erejű, és hatalmú áitatosságok, minden-némű veszedelmek, látható, és láthatatlan ellenségek, és hamis, irigy nyelvek ellen”. Azaz a kötet tartalma egy olyan grimoár, melyben egyházi eredetűnek mondott mágikus, varázserejű imádságok találhatók. A máig ismeretlen eredetű munka *Enchiridion Leonis Papae*, illetve *Enchiridion manuale Leonis Papae* egyezményes címen Európa-szerte közismert és használt volt a 16. századtól, bár nyomtatott kiadásai csupán a 17. század első harmada utáni időből maradtak fenn. Magyarországi ismeretére és használatára eddig nem találtam adatot a szakirodalomban.⁹ A mű francia és latin, illetve vegyes, francia–latin nyelven megjelent kiadásaival történt első egybevetése után nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar fordítás valóban ezt az összeállítást tartalmazza.

A vizsgálat során tisztázom és meghatározom a fordító személyét, bemutatom a mű eredetét és annak tartalmát, kísérletet teszek a fordítás alapjául szolgáló kiadás meghatározására, majd összevetem a magyar fordítást a jelenleg számomra rendelkezésre álló, 1723 előtt megjelent nyomtatott kiadásokkal. Végül összegzem Amade magyar szövegének jelentőségét.

A fordító személye

Báró Amade Antal (1674–1737) életműve mindmáig körülhatárolatlan, nyitott, várható, hogy újabb irodalmi igényű alkotásai kerülnek elő.¹⁰ Nem véletlen, hogy a közel-múltban például Egyed Emese a *Florentina* dráma szerzőjét keresve – mivel az esztergomi *Florentina*-változat Amade László költeményével ér véget – a szöveget összevetette Amade László és édesapja, báró Amade Antal költeményeivel. Kimutatott ugyan közös nyelvi fordulatokat, de ez szerintem sem tekinthető bizonyító erejűnek.¹¹

cím nélküli a nyomtatványban, ezért ahol a kézirat készítője egy újabb szöveg kezdetét érzékelte, azt piros tintával kiemelte.

- 8 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), 5:138–139. Szinnyei az 1723. évi nagyszombati kiadást nem ismerte, az 1746-ban Győrben megjelent munkát írta le.
- 9 Szőnyi György Endrével 2025 tavaszán levelet váltva megerősítette, hogy szerintem nem ismert magyar nyelven megjelent grimoár (grimoire).
- 10 Ajánlással ellátott, azaz kiadásra szánt 1736. évi verses füzetére Paszlavszky Sándor figyelt fel 1884 nyarán az Alsókubinban levő Csaplovics-könyvtárban. PASZLAVSZKY Sándor, *B. Várkonyi Amade Antal, 18. századbeli ismeretlen költő* (Budapest: Rudnyánszky, 1885). A feltárt életműhöz lásd Várkonyi báró AMADE Antal, *Versei*, szerk., tan. GÁLOS Rezső, Régi magyar könyvtár 40 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937); KOZOCSA Sándor, „A két Amade”, *Katholikus Szemle* 51 (1937): 723–725; KELEMEN Judit és SCHWENNER Zsuzsanna, „Szent Bernát, akit a Szűz szoptatott: Adalékok Amade Antal Szűz Mária-fohászának forrásvidékéhez”, *Irodalomismeret* 12, 3–4. sz. (2011): 125–127.
- 11 EGYED Emese, szerk., *Igaz barátságna és szíves szeretetnek tüköre: Florentina; Régi magyar dráma* (Közlösvár–Esztergom: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Főszékesegyházi Könyvtár, 2024), 176–178.

Báró Amade Antaltól prózafordítást eddig nem tartott számon az irodalomtörténeti kutatás. A *Győzedelemnek trombitája* ajánlásában megnevezett gróf Károlyi Sándor (1669–1743) főispán, tábornok és báró Amade Antal vér szerinti rokonsága tény, mégpedig leányágon, ugyanis Károlyi Sándor nagyapjának testvére, Károlyi Zsuzsanna volt báró Amade Antal úkanyja.¹² A genealógiai kutatás nem bizonyítja egy „másik”, velük egy időben élt Amade Antal létét, akire Szinnyei a kötet fordítójaként utalt.¹³ Károlyi Sándor 1669-ben, Amade Antal 1674-ben született, így az utóbbi méltán nevezhette „bátyját”-nak az előbbit.

Amade Antal levelezett¹⁴ Károlyi Sándorral, 1713–1729 között öt levele maradt fenn a Károlyi Missiles sorozatban.¹⁵ Ezek egyike¹⁶ szerint, melynek dátumozása „Bár die 22 8bris 1723” (Bár, 1723. október 22.), Amade elküldi saját magyar nyelvű imádságoskönyv-fordítását Károlyi Sándornak, kérve, hogy azt neki ajánlhassa. A korábban ismeretlen, közöletlen levél teljes terjedelmében így szól:

Méltóságos Generálisnak Uram Bátyámnak

Ajánlom alázatos Attyafiúsággal való szolgálatomat Excell[enci]ád[na]k. Régen gondolkodtam s-alkalmatosságot is kerestem, mij módon igaz Attyafiúi kötelességemet contestálván, az által magamat Excell[enci]ád Grátiájáb[a] bé mutathassam. Vettem azért egy pár Napotskát, és egy szokott Deák Imádsághos Könyvetskémet magyarra transvertáltam; mellynek is zengéjét contemplálván; competenter a Magyar M[éltósá]ghos Státus-sokot is considerálván; nem külömb[en] Excell[enci]ád sok hadokban, s-hadakozásokb[an] forgódó előbenij mivoltát – és ez után is az üdö mit hozhatt magával, sőt mostanij mostoha Világh folyása szerint való irigységeket is hozzá kapcsolván; ítéltem helyesnek, s legh helyessebbnek Excell[enci]ád[oz] dedicálnom. Kérem is csekély és minden Erdemen kívül, l[evő] szüves Oblatiómót ne tekintse, hanem jó szándékomat; és az által is engemet maga Őri Grátiájában, szolgálai közé számlálnij méltóztassék.

Magam is tudnám obligatiómót alázatosan udvarólnék Excell[enci]ád[na]k, de el kerülhetetlen más dolgaim kötelességemet továbbra hallasztyák, melyrül engedelmes követésem után botsánatot kérek. De Fiamot a’ kit ezen Levelemh[ez] Secretáriusnak adhibeáltam Excell[enci]ád Údvarlására, és kegyes kezei csókolására el küldöttem; A-mint is magamat Véle edgyütt Grátiájáb[a] recomendálom. És maradok

Excell[enci]ád[na]k Alázatos Szolgája Attyafia

Datum Bár die 22 8bris

1723

Amadé Antal

m[anu] p[ropria]

12 ÉBLE Gábor, *A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével* (Budapest, 1913). Az Amade-családfához lásd még: NAGY Iván, *Magyarország családai*, 1. köt., <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarország-csaladai-1/elso-kotet-2/amade-csalad-varkonyi-baro-es-gr-EC/>; illetve *Genealogy.eu*, <https://genealogy.euweb.cz/hung/amade3.html>.

13 A következtetést Gudenus János József erősítette meg, segítségét itt köszönöm meg.

14 Eredmény nélkül áttekinttem a Gálos Rezső által másolatban összegyűjtött, 1702–1735 között kelt Amade Antal-leveleket. „Amade Antal levelei”, másolat, Gálos Rezső (1885–1954) kézírása, MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4r 189.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 398. A levelek ismeretét Mészáros Kálmánnak köszönöm.

16 MNL OL P 398 Nr. 674.

A levél kétség nélkül a *Győzedelemnek trombitájára* vonatkozik, eszerint Amade Antal „egy szokott [azaz gyakran forgatott] Deák Imádsághos Könyvetské”-jét választotta ki, fordította le magyar nyelvre, és rokonát, Károlyi Sándort kívánta megnyerni a kiadás költségeinek kifizetésére. A levélbeli indoklás egybecseng a kötet ajánlásával, hogy annak tartalma segítséget jelent a hadakozásban és az irigy emberek között élve. Amade Antal a kérő levelet fiával, a későbbi költő Amade Lászlóval (1703–1761) küldte el Károlyi Sándorhoz, aki azt a levél külsejére írt dátum szerint 1723 novemberében kapta meg.

A fordítás alapjául szolgáló latin nyelvű mű megnevezése és konkrét kiadási adatainak pontosítása a levélben is elmaradt. A tervezett magyar nyelvű kötet Nagyszombatban¹⁷ 1723-as impresszummal, Károlyi Sándornak szóló dedikációval jelent meg, azaz a küldött kézirat minden valószínűség szerint elnyerte Károlyi tetszését. Így a kiadás célja, hogy annak tartalma – amint erre a cím utal – „nagyobban terjedjen”, megvalósult, s a fordító olvasói előszóban megfogalmazott vallomása, hogy az imádságok révén „vigasztalást gyakorlásimban tapasztaltam”, nyomdafestéket látott.

A hosszú ideig Győrben élő báró Amade Antal könyvtárának, levelezésének maradványait hiába kerestem a győri Megyei Könyvtár muzeális gyűjteményében. A jelenlegi ismeretek szerint három kiadásban megjelent magyar fordítás Streibig-nyomda által készített két kiadásának egyik példánya sem található meg az ugyanitt őrzött Streibig-gyűjteményben.¹⁸

Mindezek ismeretében elmondható, hogy a *Győzedelemnek trombitája* a 18. századi magyar fordítási irodalomban különleges helyet foglal el. Többek között az eddig költőként számon tartott báró Amade Antal életművét egy, az irodalomtörténet által korábban figyelembe nem vett, latin nyelvből magyarra fordított, egykorúan nyomtatásban megjelent prózakötettel gazdagítja.

A mű eredete és tartalma

Lehetséges, hogy Amade Antal tisztában volt azzal, hogy egy, a katolikus egyház által tiltott, római indexen¹⁹ lévő imádságos könyvet fordít magyar nyelvre, ezért nem véletlenül hallgatta el a mű latin eredetijének a címét. Feltételezhetette, hogy új címet adva a szövegében „megtisztított” összeállításnak, munkája nyomdafestéket láthat a nagyszombati jezsuita nyomdában, amint ez nehézség nélkül megtörtént. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az egyházi tiltásról egyáltalán nem tudott sem ő, sem a nyomda.

17 Amade Antal először a pozsonyi jezsuitáknál tanult 1688–1696 között, majd Nagyszombatban 1696-ban filozófiát hallgatott. GÁLOS Rezső, „Amade Antal élete”, in AMADE, *Versei*, 5–16, 5.

18 Köszönöm dr. Horváth Sándor Domokos igazgató segítő szándékát, és az itt őrzött költő Amade László emlékezetéhez tartozó autográf szövegek és rézmetszetes exlibrisek ismeretének megosztását.

19 Az *Enchiridion Leonis Papae* című munkát 1688-ban tiltották be, tartalmának részletezése után egy lyoni 1619. évi, egy római 1525-ös és egy purgált római 1660-as kiadására történik utalás. Egyes kiadásainak tartalma kapcsolatban áll a *Clavicula Salamonis* című munkával, melyet az inkvizíció 1559-ben nyilvánított tiltott könyvnek. Franz Heinrich REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, 2 kötet. (Bonn: Verlag von Max Cohen und Sohn, 1885), 2:217, 1224.

A címként választott metafora, a *Győzedelemnek trombitája* távol áll a szövegegyüttes latin, francia, és francia–latin nyelven 1723 előtt megjelent, alábbiakban bemutatandó kiadásainak titulusaitól, s minden valószínűség szerint Amade Antal leleményének tulajdonítható. Ezt erősíti meg a kötet célja, hogy használója úrrá legyen, azaz győzedelmeskedhessen a hadi ellenségeken, a látható és láthatatlan veszedelmeken és az irigy „nyelveken”. A magyar szöveg mindössze annyit árul el a fordítás alapjául szolgáló munkáról, hogy az egy nem régen megjelent latin nyelvű munka: „Egyben szedett: Imadságok könyvecskeje neveztetett”, „mostan Deák nyelven ki-nyomtatottatott Könyv”.

A mágikus irat fogalma ismert irodalomtörténeti gyűjtőkategória. Az ide tartozó varázshatalmúnak vélt imádságok egy részét egyházi eredetűnek tartották, pápák és kimagasló személyek nevéhez kapcsolták. Ilyen például német nyelvterületen a *Das Geheimnis der heiligen Gertrudis* (legrégebbi része 1403-ból való), a *Neuntägiges Gebet zur hl. Jungfrau Corona* (1470), a *Der Geistliche Schild / Colmanusbüchlein* vagy a *Der Cyprianus* (17. század vége), és nem utolsósorban az *Enchiridion Leonis Papae*. Utóbbi egyaránt tartalmaz áldás- és varázsszövegeket, összeállítását III. (Szent) Leó pápának (pápaságának ideje: 795–816) tulajdonították. Mágikus ereje, a bűbajok minden veszélytől óvó haszna, több kiadás bevezetője szerint a pápa egy Nagy Károlynak címzett levelén alapul, melyet a vatikáni könyvtárban őriznek. Ilyen levél azonban mindmáig nem került elő. Nem valószínű, hogy az összeállítás III. Leó pápa munkája lenne, valószínűleg egy nevét elhallgató grimoár- (grimoire-) készítő konstruálhatta. Az első latin nyelvű nyomtatott kiadását a szakirodalom Rómához, az 1525-ös évhez,²⁰ másutt 1523-hoz²¹ köti, jöllehet ilyen kiadás ma már – vagy még – nem ismert. Első francia nyelvű fordítása a szakirodalom szerint Lyonban 1579-ben jelent meg tizenhatodréti formátumban.²²

Maga a grimoár egyúttal mágiatankönyv is. Tartalma és hordozója a könyv, s ez mint talizmán, az egyes szövegekhez hasonlóan varázserővel bír. Meghatározott szabályok szerinti használatával lehetséges varázsolni, azaz emberi akarattal emberfeletti változást lehet előidézni. Különböző irodalmi eszközei, műfajértékű alkategóriái vannak, így például a ráolvasás, a benedikció, a rontás, vagy a védekezés és a rontás áthárítása. Leó pápa grimoárjának, avagy Leó pápa *enchiridionjának* legkorábbi ma ismert kutatható, két, részben eltérő tartalmú nyomtatott változata 1633-ból való,²³ és

20 Indoklás nélküli közlését, melyre a szakirodalom máig hivatkozik, lásd: Charles NISARD, *Histoire Des Livres Populaires, ou, de la Littérature Du Colportage*, 1. köt., *Depuis L'origine de L'imprimerie jusqu' a L'établissement de la commission d'examen des Livres du Colportage – 30 Novembre 1852* (Paris: E. Dentu, 1864), 148–149. Illetve: „Voilà ce qu'est l'Enchiridion de Léon III. Il fut imprimé à Rome, pour première fois, en 1525. Il en existe une autre édition romaine (1606); quatre furent imprimées à Lyon, de 1584 à 1633, et une à Mayence (1637).” Pierre CHRISTIAN [Christian PITOIS], *Histoire de la Magie du monde sur-naturel, et de la fatalité* (Paris: Jouvett, 1870), 478–479.

21 Arthur Edward WAITE, *The Book of Ceremonial Magic* (London, 1913), 39–45. Vö. Arthur Edward WAITE, *The Book of Black Magic and of Pacts Including the Mysteries of Goëtic Theurgy, Sorcery, and Infernal Necromancy* (London, George Redway, 1898. – Revised as *The Book of Ceremonial Magic*) (New Hyde Park, N.Y.: University Books, 1961).

22 NISARD, *Histoire...*, 149. Ugyanitt Nisard említ egy lyoni 1584-es, huszonnegyedréti formátumú kiadást is.

23 A téma kiterjedt irodalmából néhány további mértékadó munka: Owen DAVIES, *Grimoires: A History of Magic Books* (Oxford: Oxford University Press, 2009), doi:10.1093/oso/9780199204519.001.0001; Petr z

már ez a két kiadás is címében hordozza azt a körülményt, hogy tartalmát a korábbi szövegekhez képest tovább-, illetve átszerkesztették, „megtisztították” („Nuperrime mendis omnibus purgatum”), azaz nem „eredeti” szöveget tartalmaz. Az 1723 előtt megjelent, általam is kézbe vehető kiadások a következők:

Enchiridion Leonis Papae [...] Nuperrime mendis omnibus purgatum. Moguntia [Mainz]: ny. n., 1633. VD 17 23:682945T. (Hosszabb, fametszetes mágikus jelekkel, talizmánokkal. A továbbiakban: 1633a.)

Enchiridion Leonis Papae [...] Nuperrime mendis omnibus purgatum. Muguntia (!) [Mainz]: ny. n., 1633. VD 17 12:651978W. (Rövidebb, fametszetes mágikus jelekkel, talizmánokkal. A továbbiakban: 1633b.)

In hoc Enchiridion manuale pie lecto Orationes devotae Leonis Papae [...]. Ancona: ny. n., 1649.

Enchiridion Leonis Papae serenissimo imperatori Carlo Magno in munus pretiosum datum nuperrime mendacis omnibus purgatum [...]. Roma: ny. n., 1660. (Fametszetes mágikus jelekkel, talizmánokkal.)

La veritable Enchiridion – Enchiridion Leonis Papae [...]. Ancona: ny. n., 1667. (Fametszetes mágikus jelekkel, talizmánokkal; a változó ünnepek táblája 1681[!]-1700 közötti adatokat tartalmaz.)

Enchiridion Leonis Papae [...], Nuperrime mendis omnibus purgatum. Moguntia [Mainz]: ny. n., 1681.

Oratio devotissima S. Leonis Papae Carolo Magno transmissa Cui annexa sunt: Officium S. Joannis Nepomuceni [...] Parvus Thesaurus Animarum [...]. Herbipolis [Würzburg]: Impensi Joanni Ziegeri, 1709. (Fametszetes mágikus jelek nélkül.)

Enchiridion Leonis Papae [...]. Paris: ny. n., 1719.

A 17. századi kiadások elején a kötet használatára vonatkozó, idővel lerövidülő francia nyelvű előírás olvasható, amely szerint a tulajdonosnak a kötet egy példányát használatlan bőrből újonnan készített kis zsákban (bőrtáskában) kell elhelyeznie és így tisztán tartva mindenkor magával hordoznia, s belőle naponta legalább egy oldalt figyel-

VLKOWA, ford., *Sborník Grimoire Nexus* (Mšeno u Mělníka, 2010); Claude LECONTEUX, *The Book of Grimoires: The Secret Grammar of Magic* (Rochester, Verm.: Inner Traditions International Ltd., 2013); Michael SIEFENER, „Die Magie des *Enchiridion Leonis Papae*”, *Marginalien*, 243. sz. (2021): 4:1–7 (a 32. és 33. oldal között).

mesen elolvasnia. Veszély észlelésekor a kötetből a megfelelő részt kell kiválasztani. Az olvasást térden állva, „élő hittel”, kelet felé fordított arccal (szó szerint: „tournée a vers le soleil le vant”, szemben a felkelő nappal) javasolt végezni azoknak az égi szellemeknek a tiszteletére, akiknek a befolyását a használó meg akarja nyerni.²⁴ Emellett – a biztos siker érdekében – érdemes még jámbor cselekedeteket végezni, így például alamizsnálkodni. A részletes instrukciók a jelenleg ismert első kiadásban (1633) francia nyelven olvashatók.²⁵

A varázserőt maga a kötet, a benne lévő szövegek és a több kiadásban egymáshoz hasonlóan elhelyezett fametszetes talizmánbrázolások (signa) egyaránt, külön-külön, valamint együttesen is hordozzák. A „titokzatos” figurák (signa) száma általában kilenc, többször ismétlődhetnek a kötetben. Utóbbiak a magyar kiadásokban nem találhatók.²⁶

Átérve a további tartalmi jellegzetességekre, Waite kutatásai szerint²⁷ az *Enchiridion Leonis Papae* nem a ceremoniális mágia könyve, ugyanakkor mégis a varázslásról szól, neoplatonikus és ennél korábbi hatások nyomait őrzi. A benne lévő áhítatok elmentések a kora újkori egyház szellemiségével, mivel elsősorban a világi élet előnyeit kívánják biztosítani. Gyakori, visszatérő irodalmi eszköze a repetitíóval elérni kívánt gradatio, a bibliai idézetek szabad transzformálása, közismert imádságok és imádságrészek (például a *Miatyánk*, az *Üdvözlégy Mária* és a *Trisziágion*) kombinálása kérésekkel, áldásszövegekkel vagy a rontó szándék elhárításával. Jellemző az úgynevezett varázsszavak (Zauberwort) szövegbe emelése, a conjuratiók változatos módon történő ismétlése az ártó démonok ellen. A hosszú időn át érvényesített szövegalkotási technikák révén összecsiszolt tartalmú kompendium jött létre.

A nagyobb tartalmi egységek pontosabb meghatározása a kiadásonként kisebb-nagyobb részben átalakuló szöveganyag miatt nehézkes. A szöveg megtisztítására hivatkozva egy-egy kötet szerkesztő már az 1633-as kiadásokban is egy korábbi, ma ismeretlen változathoz képest tetszése szerint módosított, átrendezett, kihagyott és bővített („Nuperrime mendis omnibus purgatum”). Bővítménynek tekinthető például a kiadásonként némileg átszerkesztett, majd a 17. század végétől lerövidített, esetenként más jellegű szövegekbe beékelte különféle istennevek látszólag értelmetlen felsorolása, mivel ez a ceremoniális mágia egyik jellemzője. Az ilyen felsorolások összekötik az *Enchiridion Leonis Papae*t egy alapvetően más jellegű varázsirodalommal, a misztikus

24 Az 1667-ben Anconában megjelent kiadásban a mágikus jeleken kívül a használat mikéntjére figyelmeztető fejléc (23. oldal) és záródíszek (88., 96., 118., 158. oldal) találhatók.

25 *Enchiridion...* (1633a), 8–13.

26 Mivel ezek a magyar kiadásokban nem találhatók, nem foglalkozom velük. Többségük a 13. századig visszavezethető középkori szöveges amulettekre, mágikus pecsétekre (védelmező sigillumokra, például pentagramma, krisztogram körrel keretezve, mely utóbbi a győzelmi jelleg erősítésére szolgált) utal vissza, azok elferdített, részben hiányos variánsa. A talizmánokat a középkorban általában asztrológiai alapelvekre építve, speciális célra vonatkoztatva mágusok készítették úgy, hogy az képes legyen erőt hordozni. Vö. például Hans BIEDERMANN, *Handlexikon der magischen Künste*, Vermehrte Neuauflage (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1973), 210–212, 388–389; Alexander ROOB, *Alchemie und Mystik: Das Hermetische Museum* (Köln–London: Taschen, 2002), 592–602; Don C. SKEMER, *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages* (Pennsylvania: Penn State Press, 2006).

27 WAITE, *The Book of Ceremonial...*, 39–45.

szövegekkel. Ezeknek az invokációs formuláknak (például a 72 isteni név)²⁸ a célja ebben az esetben is a nevekben rejlő erők aktívva tétele annak érdekében, hogy az imádkozó ember urává váljon a szellemek által birtokolt kincsnek, tudásnak és hatalomnak. A transzcendentális mágia rituáléihoz tartozik továbbá a hét titokzatos imádságnak mondott, a hét napjaira vasárnaptól kezdődően szombatig szétozott sorozat, melyeket a kiadások rendszeresen tartalmaznak, és a magyar fordításnak is része.²⁹

A 17. századi kiadásokban a naptári rész és a magyarázó előszövegek után Szent János evangéliumának kezdete található, melyet „a Spiritisza Tudomány parafrázisa”-ként³⁰ tartanak számon. Ezt rendszerint a hét bűnbánati zsoltár (*Pseumes Penitentiaux*,³¹ *Septem Psalmi Poenitentiales*³²), majd a Szentek litániái (*Litanies des Saints*,³³ *Litaniae*³⁴) követik. Mindezek után kapott helyet az *Oraison de Leon Pape / Oratio devotissima Leonis Papae*.³⁵ Az 1633. évi rövidebb kiadás külön kihangsúlyozza, hogy az utóbbi részhez sorolt szövegek valójában csak itt kezdődnek: „Ici commencent les misterieuses Oraisons du Pape Leon”.³⁶ További szövegegységek az *Oraisons contre périls du monde / Orationes contra omnia mundi pericula*,³⁷ a *Dévote oraison*,³⁸ és a *Secrets mystiques*.³⁹ Utóbbiak közül a *Secrets mystiques* jelzésű rész az 1667-es kiadásban egyáltalán nem található, ugyanakkor itt a litánia rész után *Preces* címmel található betoldás, mely részben a *Dévote oraison*, és a *Secrets mystiques* imádságait⁴⁰ tartalmazza. Az *Orationes contra omnia mundi pericula* imádság után önálló címen további szövegek (*Oratio Sancti Augustini*, *Laus Cantici David*, *Laus Cantici Simeonis*, *Oratio Cypriani*)⁴¹ következnek. A későbbi kiadásokból rendszerint hiányzik az egyes szövegekhez tartozó korábbi magyarázatok

28 Ezeknek a neveknek az elmondása varázsszövegként, mágikus mantraként, misztikus imádságként vagy meditációs könyörgésként liturgikus használatot tükröz.

29 Ez a sorozat azonos egyúttal a kiadásokban a Leó pápa imádságainak mondott résszel. *Enchiridion...* (1633a), 43–54; *Enchiridion...* (1633b), 43–54; *Enchiridion...* (1660), 26–39; *Enchiridion...* (1667), 55–65; *Oratio devotissima...* (1709), A₅r–A₁₂v; *Gyözedelemnek trombitája...* (1723), 10–26.

30 Soós Gábor, ford., „János evangéliuma”, in *Hermetika, mágia: Ezoterikus látásmód és művészi megismerés*, szerk. PÁL József, TAR Ibolya és SZÖNYI György Endre, Ikonológia és műértelmezés 5, 521–528 (Szeged: JATEPress, 1995), 528.

31 *Enchiridion...* (1633a), 16–30; *Enchiridion...* (1633b), 16–30.

32 *Enchiridion...* (1667), 23–37.

33 *Enchiridion...* (1633a), 31–37; *Enchiridion...* (1633b), 31–37.

34 *Enchiridion...* (1667), 38–43.

35 *Enchiridion...* (1633a), 38–77; *Enchiridion...* (1633b), 38–77; *Enchiridion...* (1667), 50–78.

36 *Enchiridion...* (1633b), 37.

37 *Enchiridion...* (1633a), 78–145; *Enchiridion...* (1633b), 79–130.

38 *Enchiridion...* (1633a), 146–165; *Enchiridion...* (1633b), 146–176.

39 *Enchiridion...* (1633a), 165–189.

40 *Enchiridion...* (1667), 44–49.

41 Uo., 131–153. Megemlítem, hogy egy-egy imádságnak, így például az 1660. évi római kiadástól megtalálható Szent Cyprián-imádságnak (*Enchiridion...* [1660], 107–115 – itt francia nyelven olvasható.) van pontszerű, de magyar vonatkozást/vonatkozásokat nem ismerő szakirodalma. Lásd például SMID Bernadett, „Vallásos áhitat, olvasás és inkvizíció: Egy 1557-ben kiadott, katalán nyelvű Szent Ciprián ima és kontextusa”, *Ethnographia* 129 (2018): 297–325.

egy része. A részcímek és az összeállítás a címek tekintetében egyre szűkszavúbb, egyre újabb, változatlan tartalmú szöveg kezdetét többnyire csupán az előző szöveget záró „Amen” formula jelzi.

Jöllehet Amade magyar fordításából a 17. századi kiadások tartalmának egy része hiányzik, a magyarországi imádságirodalom további kutatásakor nem kerülhető el az a körülmény, hogy ezek a kiadások több, eddig speciálisan magyar archetipikus népi sajátosságként értékelt szöveget tartalmaznak. Egyes imádságok kapcsolatban állnak a magyar ráolvasásokból ismert szövegekkel.⁴² Így például a hosszabb 1633. évi kiadás *Secrets mystiques* részében olvasható egy *Oraison pour guérir du flux de sang* című, az az vérfolyás elleni imádság („Anna peperit Mariam, Elizabeth peperit Joannem, Maria autem Christum, in nomine Jesu cesset sanguis ab famulo, vel ab hanc famula”).⁴³ Ez a szöveg a rövidebb 1633-as változatban „átkerült” a *Dévote oraison* részbe.⁴⁴ Az idézett imádság magyar nyelvű változatai – többek között – ismeretlen célú vallásos fohászként,⁴⁵ illetve a „Természeti lehetetlenség – Isteni csoda” kategóriába sorolt ráolvasásként⁴⁶ kerültek közlésre.

A tartalom ismeretében nyilvánvaló, hogy a felsorolt ismert kiadások használatának elsődleges célja nem más, minthogy egy ezekből hittel imádkozó laikus maga válhasson aktív, cselekvő mágussá, és égi, transzcendens hatalmat birtokolva elérje kívánságának, akaratának teljesülését.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás

Az *Enchiridion Leonis Papae* címen ismert szövegegyüttes a jelenleg kutatható kötetek tükrében olyan sajátos grimoár, melynek szerkezete instabil, nem rögzült a megvizsgált 1723 előtti kiadásokban. Minden valószínűség szerint gyakran megjelent Európa-szerte, és feltehetően az intenzív használat miatt a kiadások egy részéből nem maradt fenn példány. Ugyanakkor az is elmondható, hogy az egyes „imádságok” – a rövidülő istennévsorozatok kivételével – kiadásról kiadásra jobbra szöveghűen, nem variánsokban hagyományozódtak. Közismert lehetett, hogy a varázslatos hatást, a szöveg „erejét”-t a talizmánképek mellett mindenekelőtt a változatlan tartalom biztosítja, így az utóbbiak – mivel azok jelentése jobbra feledésbe merült – mellőzhetővé váltak.

42 Lásd például Pócs Éva, szerk., *Szem meglátott, szív megvert: Magyar ráolvasások* (Budapest: Neumann Kht., 2000), <https://mek.oszk.hu/06100/06124/>; ILYEFALVI Emese, szerk., *A magyar ráolvasások digitális adatbázisa*, <https://raolvasasok.hu/>; <https://raolvasasok.boszorkanykorok.hu/>.

43 *Enchiridion...* (1633a), 184.

44 *Enchiridion...* (1633b), 172.

45 Pócs Éva, szerk., tan., *Ráolvasások: Gyűjtemény a legújabb korból 1851–2012*, A magyar folklór szövegvilága 2/A (Budapest: Balassi Könyvkiadó, 2014), 426. [A megadott címmel: Pócs Éva, szerk., *Magyar ráolvasások II.* (Budapest: MTA Könyvtára, 1986).]

46 Pócs Éva, *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában: Válogatott tanulmányok II* (Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2018), 588.

Amade Antal elhallgatta az általa magyarra fordított latin nyelvű mű címét. Mindössze annyit jegyzett meg, hogy a könyv „mostani”, azaz nem egy régebbi kiadás, és a tulajdonában van, eredményesen használta, ezért magyarra fordította („egy szokott Deák Imádságos Könyvetskémet magyarra transvertáltam”). Nincs utalás a fordítás alapjául szolgáló eredeti megjelenési körülményeire sem. A magyar cím mindössze annyit árul el a fordítás alapjául szolgáló latin nyelvű munkáról, hogy az „Egyben szedett: Imádságok könyvecskeje nevezetett” és egy „mostan Deák nyelven ki-nyomtatott Könyv”.

A kutatható kiadásokat áttekintve, Amade körülírásának távolról jelenleg a Würzburgban 1709-ben megjelent, fametszetes mágikus jeleket (a fordítással megegyezően) nem tartalmazó, teljes egészében latin nyelvű, teljes impresszumú (nyomdat is megnevező), tizenkettedrét formátumú kiadás felel meg.⁴⁷ Ez a kiadás azonban a magyarra fordított szövegnél egyrészt bővebb, benne az *Enchiridion Leonis Papae* imádságfüzér az első résszel azonos.⁴⁸ Másrészt viszont rövidebb is, mint a magyarra fordított munka, mivel nem tartalmazza a *Győzelemnek trombitájában* a 48–77. és 86–94. oldalakon közölt imádságokat – amelyek azonban az általam használt 17. századi kiadásokban kivétel nélkül megtalálhatók latin nyelven.

A fenti körülmények – a kutatás mai helyzetében – nem teszik lehetővé a fordítás alapjául szolgáló latin nyelvű kiadás meghatározását. Így először a belső címet adó szövegkorpusz határait kerestem meg, azt, hogy szorosabb értelemben véve vajon mi tartozik az *Enchiridion Leonis Papae* című összeállításhoz. A kérdés megválaszolásához megvizsgáltam azokat a kiadásokat, melyek fejlécében megtalálható a vonatkozó szövegrész, a magyarul „Leó pápa imádságai” kifejezés. Az ilyen fejlécű részt azonosítottam a belső címet adó szöveggyűjtéssel. Ezt követően a többi kiadásban is megvizsgáltam az ennek megfeleltethető részt, és megállapítottam, hogy az mindegyik kiadásban változatlan szöveggel – a hét napjaira szétosztva, magyarázatokkal vagy anélkül – van jelen. Feltételezésem szerint ez a rész, mint kulcsszöveg, méltán adott kötetcímet a különféle kiadásoknak, majd ehhez társíthatták a többi, eredetileg valószínűleg máshonnan származó szövegrészt, szövegrészeket. A továbbiakban a vizsgálatot a fentiek ismeretében folytattam.

A magyar fordítás részletes összevetése korábbi kiadásokkal

A rendelkezésre álló kiadások tartalmát összevetve a *Győzelemnek trombitájával*, nyilvánvaló, hogy Amade fordításában nincs olyan rész, amely valamelyik megvizsgált kiadásban ne jelent volna meg. Ugyanakkor jelenleg nem található olyan kiadás sem, amelyik pontosan ugyanazt a szöveganyagot tartalmazná, mint a magyar nyelvű kiadás. Utóbbi körülmény miatt először az *Enchiridion* vélhetően kulcsszövegét jelentő, címadó részét vizsgáltam meg.

⁴⁷ *Oratio devotissima...* (1709).

⁴⁸ Uo., A₂r–C₆v.

Az 1723 előtti kiadások mindegyikében van – ugyan egyre rövidülő terjedelemben – ehhez a részhez tartozó történeti magyarázat és használati utasítás. Ezek az előszövegek Amadénál egészen rövidek, a történeti háttérre mindössze egyetlen mondat utal:

Áhítatos imádságok. Mellyeket Sz. Leo Pápa egyben szerzett, és Nagy Károly Tsászárnak küldött, nagy erejű és hatalmú Áhítatosságok, minden-némű veszedelmek, látható, és láthatatlan ellenségek, és hamis, irigy nyelvek ellen.

A kötet használatára vonatkozó korábbi instrukciókat egy *Máté evangéliumából* származó idézet helyettesíti: „Kérjétek és adatik néktek keressétek és meg-találjátok: zörgezzetek, és meg-nyitattik néktek. Matt. 7. v. 7.” Ezt közvetlenül követi *János evangéliumának* kezdete, majd egy áldásokból és imádságokból megszerkesztett kompozíció. A korai kiadásokban (1633, 1660, 1667) utóbbiakat megelőzi még a „Protector in te sperantium Deus” kezdetű, katolikus liturgiából is ismert imádság, a hét bűnbánati zsoltár és a litániák, melyek a magyar fordításban nem találhatók meg.

Az áldások és imádságok végét 1723-ban (10–23. oldal) egy-egy „Amen” jelzi, külön címük vagy egyéb tagolásuk nincs. Ez egyben az a rész, mely azonos az 1633. évi kiadásban a hét napjaira széttagolt *Leó pápa imádságai* első részével (43–54. oldal). A hét napjaihoz történő hozzárendelés 1660-ban még változatlan, az 1667-es és az 1709-es kiadásokban azonban már hiányzik ez a felosztás. A magyar fordítás megfelel a latin (és 1660-ban a francia) nyelvű közlésnek, szövegkezdetek feltüntetésével ez a következő.

1723	1633
Szabadíts meg Békesség légyen Uram Az a' Mennyei békesség Az Urnak békessége Isten báránya	Pour le dimanche [vasárnap] Libera me Pax Domini Pax illa tua Domine Coelestis Pax Domini Agnus Dei
O Adonay Az örök Atya Isten áldása A' mi Urunk Krisztusnak [...] áldása Szent Lélek Istennek hét ajándékival való áldás Boldogságos Szüz Máriának [...] áldása Áldás, és kenyér	Pour le lundy [hétfő] O Adonay Benedictio Dei Patris omnipotentis Benedictio Domini nostri Iesu Christi Benedictio Spiritus sancti cum septem donis suis Benedictio beatae Mariae virginis Benedictio et consecratio panis et vini

1723	1633
Angyalok, és Arkangyalok Pátriárkák, és Proféták Istennek minden égi áldási A Fölséges Hatalom Atya hatalma Istennek szentsége Annak kegyessége	Pour le mardy [kedd] Benedictio Angelorum et Archangelorum Benedictio Patriarcharum, Prophetarum Benedictiones omnium coelorum Dei Imperialis majestas Potestas Patris Divinitas Dei Pietas ejus
Oh! Emanuel Kristus gyöződelmeskedik Jesus Kristus parancsolni Imé a mi Urunk Keresztje	Pour le mercredi [szerda] O Emanuel Christus vincit Jesus Christus imperare Ecce crucem Domini
Világosítsd-meg szemeimet Tudom leg-igasságossabb Jesus	Pour le jeudy [csütörtök] Illumina oculos meos Scio verissime
Oh édes név Az Úr Jesus Kristus légyen én nálam <u>Jesus Kristus körülöttem légyen</u> Jesus Máriának Sz. Fia Nazarethi Jesus Zsidóknak Királya Tudván pedig a' Jesus	Pour le vendredy [péntek] O nomen dulce Jesus sit semper in corde meo <u>Dominus Deus Jesus Christus apud me sit</u> Pour le samedi [szombat] Jesus Mariae filius Jesus Nazarenus Rex Iudeorum Jesus itaque sciens

A további imádságok előtt 1723-ban visszatérően az „Imádkozzunk”, „Imádság” kifejezések olvashatók (23–39. oldal), mindez megfelel a 17. századi ismétlődő, szintén cím nélküli, „Oraison” feliratokkal elkülönített imádságoknak. Az 1633-ban (mindkét kiadásban az 54–77. oldal) és 1667-ben (65–78. oldal) megjelent három kiadásban a fejléc szövege szerint ez még a *Leó pápa imádságainak* része, a vonatkozó szövegegységet az 1723-as magyar kiadásban is érdemes lehet így értelmezni.

A világ veszedelmei elleni imádságok (*Oraisons contre périls du monde*) a 17. századi kiadásokban egy újabb (korábban valószínűleg önálló) imádságsorozat címe, Amade fordításában azonban ehhez a címhez mindössze egyetlen szöveg tartozik,⁴⁹ annak el- lenére, hogy az imádságot követő további magyar imádságok (39–62. oldal) csaknem szó szerint követik például az 1633. (78–99. oldal) és az 1667. évi (79–92. oldal) kiadások megfelelő szövegeit.

49 „Imádság minden veszedelmek ellen. A' nyilak ijját öszve-rontja, és egybe-töri a' fegyvereket, és a' Paisokat tüzzel meg-emésztí. Tudjátok és lássátok, hogy én vagyok az Úr, fel-magasztaltatom a' né- pektől, és fel-magasztaltatom a' földön, Amen.” *Győzedelemnek trombitája...* (1723), 39. „Oraisons contre les adversités du monde. Arcum conteret, et confringet arma, et scuta comburet igni. Vacate et videte, quoniam ego sum Dominus, exaltabor in gentibus, et exaltabor in terra. Amen.” *Enchiridion...* (1633a), 68.

A szövegpárhuzamok ezt követően megritkulnak, az 1633. évi kiadásokban egy később fellelhető szöveg kivételével teljesen megszűnnek.⁵⁰ Az 1660-as kiadásban két további, a korábbi kiadásokban nem található francia nyelvű imádság megfelel az Amade-fordításban is meglévő szövegeknek.⁵¹ Az 1667-es kiadásban az előbbieknél terjedelmesebb az egyezés, két magyar szöveg „eredetije”⁵² későbbi helyen tűnik fel, majd a kötet záró része⁵³ három imádság kivételével párhuzamba állítható a magyar fordítással a következő módon.

1723	1667
Szent Ágoston igen áitatos Imádsága	Oratio Sancti Augustini
0	Alia Oratio Sancti Augustini
Dávid Énekének Dicséreti	Laus cantici David
Simeon Éneklése	Canticum Simeonis
Oltalmad alá futunk Istennek Sz. Annya	Beatae et gloriosae [...] virginis
Sz. Cypriánus Imádsága	Oratio sancti Cypriani
0	Nomina [...] Jesu Christi / Nomina [...] virginis Mariae
Szent Mihályhoz	Michael Archangele
Angyalok színe előtt éneklek	Deus qui miro ordine Angelorum
Az örző Angyalhoz	Oratio ad proprium Angelum
0	Oratio St. Antonii de Padua

Végül összevetettem Amade fordítását a latin nyelvű, 1709-ben megjelent würzburgi teljes impresszumos kiadással. A magyar szöveg 7–48. oldala megfelel a fenti edicióban megjelent szöveg A_{4v}–C_{2r} részével, amely szövegszerűen azonos a korábbi kiadásokban a *Leó pápa imádságával* és a világ veszedelmei elleni imádságok első felével. A további magyar imádságok közül 1709-ben egyetlen további szövegpárhuzam fedezhető fel, a *Szent Ágoston imádsága*, amely harminc napon át térden állva mondandó „az Úr Isten Malasztyának meg-nyerésére” („dicenda 30 diebus genibus flexis, ad obtinendum gratiam”).⁵⁴

Mindezek alapján a magyar kiadás az 1667. évi, nem teljesen latin, hanem francia–latin nyelvű kiadással mutatja a legnagyobb terjedelmi, azaz a legközelebbi szöveges

50 Győzedelemnek trombitája... (1723), 63; *Enchiridion*... (1633), 117–118.

51 *Enchiridion*... (1660), 107–115 (*Oraison de Saint Cyprien*), 119 (*Oraison à saint Michel*); Győzedelemnek trombitája... (1723), 75–78.

52 Győzedelemnek trombitája... (1723), 64; *Enchiridion*... (1667), 121–123.

53 Győzedelemnek trombitája... (1723), 65–79; *Enchiridion*... (1667), 131–154.

54 Győzedelemnek trombitája... (1723), 65–71; *Oratio devotissima*... (1709), C_{2r}–C_{7r}.

hasonlóságot. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy Amade Antal nem ennek alapján készítette a magyar fordítást.

A magyar fordítás műfaji és fordításirodalmi sajátosságai

Az *Enchiridion Leonis Papae* 17. századi kiadásaiban különféle belső címekké emelt műfajértékű kifejezések találhatók,⁵⁵ melyek a magyar fordításból hiányzanak. Az imádságokhoz kapcsolt instrukciókhoz,⁵⁶ az egy-egy szöveg elmondásától remélt eredményekhez⁵⁷ és az úgynevezett varázsszavakhoz⁵⁸ hasonlóan – melyek legtöbbször már szintén nem találhatók meg Amade szövegében – egykorúan ezek a részek éppúgy segítették a kötetben való tájékozódást, mint ahogyan kiemelték és nyomatékosították az összeállítás mindennapi hasznosságát. Amade – ha egyáltalán használt az egyes szövegekre vonatkozó címeket – rendszerint, jobbra mindenfajta megkülönböztetés nélkül az imádság kifejezéssel élt. Az „imádság” szóhoz csupán esetenként kapcsolt jelzőt vagy egyéb körülírást („Hathatos”, „Drága és hathatos”, „minden veszedelmek ellen”),⁵⁹ hogy kiemeljen, és tovább pontosítson, és ez valószínűleg a fordítás alapjául szolgáló kiadásban sem lehetett másként. A különféle jelzések hiányában a szövegek közötti eligazodás ezért jobbra áthárul a használóra, és ehhez segítséget kizárólag maga a szöveg tartalom tud nyújtani.⁶⁰ Mindez egykorúan valószínűleg nem jelentett különösebb gondot, mivel az összeállítást folyamatos használatra, állandó segítségnek, egyfajta talizmánnak szánták.

A *Győzelemnek trombitája* a fentiek figyelembevételével nem mondható „arctalan” vagy egyfajta határozott célzattól mentes imádságoskönyvnek. Tartalma mindekelőtt „férfias” jellegű, a testükkel és/vagy lelkükkel hadakozó emberekhez fordul. A hadi kifejezések és célzat a címben („ellenségek ellen az-által győzelmet vehessenek”), a Károlyi Sándor generálishoz szóló, öt megszólító ajánlásban („híres, neves Vitézségednek”) és az olvasói előszóban („ellenségek, és veszedelmek között való járásnál ’s megmaradásnál”) éppúgy nyomatékosan vannak jelen, mint a szövegekben.⁶¹

55 Így például: instructio, oratio, pseumes, litaniae, exhortatio, laus, salutatio, exorcismus. *Enchiridion...* (1633), 8–13, 23, 66, 82, 95, 100, 193. 1667-ben ezeken kívül még például: historia, lettre, canticum, antiphona. *Enchiridion...* (1667), 9–12, 12–13, 141, 135.

56 Így például: „Debet dici tribus vicibus: habens transire ubi sunt inimici tui: et misit Dominus Carolo Magno praelianti, et victor permansit” – *Enchiridion...* (1667), 115. „Quicumque ista sancta nomina super se portaverit, ab inimico suo mortali non poterit” – uo., 109.

57 Így például: „Oraison du Pape Leon pour lever tous Sorts et Enchantemens, vous direz ce qui suit” – *Enchiridion...* (1633), 178. „Pour les Douleurs de dents” – uo., 174. „Contre la Fièvre” – uo., 169. „Oratio devotissima in honorem plaga Domini Nostri pariens omne gaudium et avertens omne nocivum tuum in corpore tuum anima” *Enchiridion...* (1667), 119. „Oratio contra lapides bombardae” – uo., 115.

58 Így például: „IBEL, EBEL, ABEL” – *Enchiridion...* (1633), 76. „Ales + Dales + Tales” – uo., 182.

59 *Győzelemnek trombitája...* (1723), 40, 39.

60 Ez a körülmény tükrözi a fordítás alapjául szolgáló kiadás szövegének „megtisztított” állapotát.

61 Az idézetek az 1723. évi kiadásból származnak, annak oldalszámaira utalnak. Így például: „a’ Mindenható Istennek Nevei, legyenek nékem paisom és erős sisakom ellenségim fegyverek ellen” (61); „az ő

Az imádságok többsége elsősorban nem valakiért vagy valaminek az eléréséért segít könyörögni, hanem az ellenség és annak tettei ellen. Az imádságban az alázatos kérő jelleg, az Istent főlő formulák háttérbe szorulnak. Így például:

Jesus Kristus parancsolni méltóztassék engemet hatalmassá tenni minden ellenkezőim ellen

ne-is mondgya nékem az én ellenségem: hatalmat vettem rajta

a' vér szomjúhozó férfiakul szabadics-meg engem [...] az reám rohanók kezeibül végyki engem

sebességgel halgas-meg engem, és vigyáz lölkömre [...] az én ellenségimért végyki engem. Öncs ki ellenek haragodat, és a' te boszúdnak haragja buricsa el őket Uram vezérlő Istenem.⁶²

A „hathatós” erő alapvetően kétfelé irányul, a hadi ellenségek, valamint a hamis, iriggyelvszervek ellen,⁶³ és ennek megszerzéséhez az imádkozó isteni eredetű erőre, kényszerítésre számít: „a' kik nékem fegyverrel [...] ártani akarnak, azokat viszsza menni kényszericsed” / „ellenem állókat ostromollyad”.⁶⁴ Mindehhez kétely nélküli határozott magabiztosság társul, melyet például a „tudom” formula ismétlésével ér el az imádkozó.⁶⁵

Gyakori a ráolvasásjellegű varázsszöveg is, amikor a szöveghasználó nem Istenhez fordul, így például: „Kénszerítlek tégedet Kard [...] hogy meg-ne sebesicsd az Isten szolgálját”.⁶⁶ A szövegek minden részletükben a kötetet használó egyén teljes körű védelmének és védettségének a biztosítására törekszenek:

Az Úr Jesus Kristus légyen én nálam [...] körülöttem légyen, hogy engem meg-tarcson, előttem légyen hogy vezessen: utánnam légyen: hogy engem igazgasson: fölöttem légyen: hogy engem' örizzen [...] hogy [...] az hamis nyelveket tülem el-távoztassa.⁶⁷

minden némü sebeiktül, és minden-némü kargyaiktül, és minde-némü láncsaíktül, és minden-némü dárdájoktül és nyilaiktül, és hamis nyelvektül és minden-némü fegyvereiktül ments-meg idvezics és álgy meg engem [...] minden-némü fegyvertül való sebeket távoztas-el tülem [...] Fiúnak öt sebei örizenek engem.” (53); „Zabolát és kantárt ves állók kapczáira [...] az ütközetben öriz-meg engem ellenségitül” (56); „Látogasd meg őket szomorú napokkal, és dupla háborúsággal roncs meg őket” (54); „a vér szomjuhozó Férfiakul szabadics-meg engem, Ámen” (38).

62 *Győzelemnek trombitája...* (1723), 16, 17, 32–33, 34.

63 „hamis nyelvektül és minde-némü fegyvereiktül ments meg”; „ne is hatalmaskodgyék rajtam az hamis nyelv”; „se hamis szem, vagy nyelv, vagy valami öldözés nékem ne ártasson” – uo., 53, 55, 77.

64 Uo., 23, 30.

65 Uo., 17–18.

66 Uo., 64.

67 Uo., 20–21. Vö. Pócs, *Népi vallás...*, 592–593.

Ez a hangvétel esetenként megközelíti az átokmondás határát,⁶⁸ illetve kiterjed az átok visszafordításának⁶⁹ kéréséig.

A tartalom sajátos kettősége a kora újkori imádság és a transzcendentális mágia keretei között mozog, ez az összeállítás egyik meghatározó jellegzetessége. A rögzült szövegek változatlansága mindenekelőtt az évszázadosnak tekintett varázserőt kívánta közvetíteni. A magyar nyelvre történő átültetés szöveghűnek tekinthető, annak ellenére, hogy a fordítás során Amade nyelvi útkeresése számos szöveghelyen tetten érhető.

1723 (26–27. oldal)	1667 (68. oldal)
Idvöz légy drága Kereszt, a' ki a' Kristus Testében föl áldozva voltál, és az ő drága Testével meg-ékesítettél, azért a' böcsölendő Szent Kereszt nevében szégyenüllyenek-megh minnyájan, a' kik en- gemet öldöznek, és én megh ne gyaláztassam, féllyenek, és rettegenek azok, és ne féllyek, és ne rettegek, bocsásd reájok az ellenkező és szenvedő napokat, és dupla szenvedésekkel présöld öszve őket én Uram, én Istenem.	Salve crux pretiosa, quae in corpore Christi dedicata fuisti, et in ejus pretiosis membris ornata: propter venerabile nomen tuum Sanctae cru- cis confundantur omnes qui me persequun- tur, et non confundar ego: paveant illi, et non paveam ego. Induc super eos diem afflictionis, et duplici contritione contere eos Domine Deus meus.

A szövegpélda tanúsága szerint Amade a pontos fordítás érdekében szinonimákkal alakította és bővítette a szöveget, hogy annak értelme ne sérüljön.

68 Így például: „szégyenüllyenek, és hátra-térjenek, kik lölkömet keresik, térjenek hátra, kik rosz gondolattal vannak felölem: légyen setét és sikos útt yok, és az Úr Angyala álljon ellenek. Légyenek olyanok mint a' por a' szél előtt, és az Úr Angyala öldözze őket [...] valamint a' füst el-enyészik, enyészének-el azok színe előtt. Szállja megh a' félelem ellenségimet a' te jobb karod nagysága sokaságával, Uram meg-mozdúlhatatlanokká légyenek mint a' kö”. *Győzedelemnek trombitája...* (1723), 30–31.

69 Így például: „Halgasd-meg Uram az én kiáltásomat [...] ellenségim ellen való félelmimtől ved-ki az én lölkömet: kiknek átkokkal szájak telé, keserűséggel, és hamissággal: nyelvek alat munka: és fájdalom: hogy én üldözzem ellenségimet; és meg-fogjam őket, és addigh meg ne térjek, mighlen el-nem fogynak, megh-rontom őket, és nem-is álhatnak; hanem lábaim alá esnek, és meg-fogyasztom őket; mint a' pozdorját el-törülöm őket.” Uo., 31–32.

1723 (36–37. oldal)	1667 (76. oldal)
A' mi Urunk Jesus Kristus békessége, és szenvedésének dűcsössége, az Körösz t fának, és Szeplötelen Szűz Máriának sérelme nélkül való egygyessége, és tellyessége, áldása minden szeretetnek, Angyalok örizése legyenek mi köztünk és minden látható és láthatatlan ellenségink között, ebben az órában, és minden üdőben, és halálom óráján. Amen.	Pax Domini nostri Jesu Christi, et virtus Passionis ejus: signum sanctae crucis, integritas beatae virginis Mariae: et benedictio omnium Sanctorum: custodi Angelorum, necnon suffragia omnium Sanctorum sint inter me, et omnes inimicos meos visibiles, et invisibiles, in hac hora, et tempora, et in hac hora mortis meae. Amen.

A fenti példa a fordításban megfigyelhető nyelvi bővítéssel együtt a latin szöveg kihasznált visszaadását mutatja be. Hasonló megoldások a *Győzedelemnek trombitája* más részein is megfigyelhetők, így a magyar fordítás a latin szövegnél rendszerint bővebb lett. Ez a körülmény egyúttal visszahatott a kiadvány grimoárjellegére is, azt nyelvi szempontból tovább mérsékelte, visszafogottabbá tette.

A 17. századi kiadásokhoz képest több szöveg erőteljesen lerövidített, átalakított formában található meg Amadénál. Egyik, a *Szent Ciprián imádsága* először 1660-ban tűnik fel francia nyelven az *Enchiridion Leonis Papae*-ban (107–115. oldal). Az imádság latinul egy későbbi kiadásból (1667, 142–153. oldal) ismert. Antiókhiai Szent Ciprián pogány varázslóból lett katolikus szent, a nevéhez kapcsolt imádságot a kora újkorban gyógyításra használták, rontást űztek vele, és hatásosnak tartották a démonok ellen is. Ugyanakkor a katolikus egyház által tiltott szöveg volt.⁷⁰ Jóllehet, jelenleg nem azonosítható az Amade által magyarra fordított, latinul megjelent *Enchiridion Leonis Papae*-kiadás, érdemesnek tűnt fel a latin és a magyar szöveget összevetni, különös tekintettel arra, hogy az imádságnak csak az első része került nyelvi átültetésre. A szöveg variálódására nincs utalás, egy, a kötet arculatától eltérő részlettől⁷¹ eltekintve nem rövidítésről, hanem a szöveg túlnyomó részének elhagyásáról van szó, melynek magyarázatára ma még nincs utalás.

70 Vö. SMID Bernadett, „»Ego, Ciprianus.« Szent Ciprián imája egy 15. századi velencei ördögűző kézikönyvben”, *Kaleidoscope: Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 12, 24. sz. (2022): 181–195, doi:10.17107/KH.2022.24.181-194.

71 „et mulieres praegnant es erant”

1723 (75–77. oldal)	1667 (142–153. oldal, itt: 142–144. oldal)
Sz. Cyprianus' Imádsága. Én Cypriánus a' mi Urunk Jézus Kristus' szolgája. Kérem a' mindenható Atya Űr Istent, és mondám: Te vagy az erős Isten, az én Mindenható Istenem, a' ki a' nagy Világosságban lakozol. Szent, Ditséretes vagy, és régtől fogvást láttad hamisságát szolgáltnak és vétkeik; mellyben el-merült, az ördög hatalma alatt, és nem láttam a' te Sz. Nevedet, és az juhok nyáján jártam, és mingyárt el-széllettek, és a' Fölhöknek nem vólt hatalmok az vizek ki-öntésére, és a' fák gyümölsöt nem hoztak, és el-enyésztek, és a' Tenger' határit meg-kötöztem, és el-enyésztek. Én ezeket, és több rosszakat meg-kötöztem és cselekedtem: most pedig Uram Jézus Kristusom, megh-ismértem a' te Sz. Nevedet, és kedveltem azt, és megh-tértem rettenetes gonoszságimból: tiszta szivemből, és lelkemből, és tellyes elméből, a' te szeretettedben és parancsolatidban foglalván magamat. Én kérem tiszta szivemből, és ajánlom magamat, a' te szeretettedben, és parancsolatidban; mert te vagy az Atyának egygyetlen egygye. Én kérlek tégedet, hogy szakaszd-el az Felhöknek köteleit, és áld-meg őket, hogy szálljon-le az esső fiainkra mint a' téj, és áldassanak-megh minden folyó vizek, és repdeső állatok kik a' vizekben mozognak, és minden kötelei el-szakadgyanak a' te Sz. Nevedben, és te Uram őriz-meg szolgádat N.minden veszedelemtől, és gonosztól, a' te Szent, Nagy és ditsőséges Nevedben. És Emanuel által, a' ki azt magyarázza: velünk van az Ur Isten; és mond a' vizeknek: kegyessek a' kapuk a' mellyen folytok, és meg-mentettétek ismét Pharao fogságátúl, Moyses, és Ááron szolgálai által. Légy te-is Uram Jézus Kristus, nyujcs, és ted jobbodat szolgádra N. minden áldásokkal. Te vagy az én Istenem, álgy-meg engem, mint meg-áldottad jó Angyalidat, mind az Angyalokat, és Archangyalokat, Thronusokat, Fejedelemségeket, Jóságokat, Cherubint, Seraphint, úgy engem' szolgádat Uram Jézus Kristus álgy-meg.	Oratio Sancti Cypriani. Ego Cyprianus, servus Domini nostri Jesu Christi, rogavi Deum patrem omnipotentem, et dixit, Tu es Deus fortis, Deus meus omnipotens, qui habitans in magno lumine. Sanctus, laudabilis es, et ab antiquo tempore vidisti malitiam servi tui et iniquitates in quibus mersus sui potestate diaboli, et nesciebam nomen sanctum tuum, et pergebam per greges ovium, et statim desertabantur, et nubes non praevalebant dare aquam super terram: et arbores non dabant fructus, <u>et mulieres praegnantes erant;</u> ligabam, et non dissolvebantur, semitas maris: Ego haec, et alia multa mala ligabam: nunc autem Domine Jesu Christe Deus meus, et cognovi nomen sanctum tuum, et dilexi illud, et conversus sum de multitudine malitiae meae ex toto corde et ex tota anima mea, et ex totis visceribus meis, et in dilectione tua, et in mandatis tuis. Ego peto ex toto corde meo, et commendo me in dilectione tua, et in mandatis tuis, quia tu es unicum verbum Patris. Ego rogo, te, ut dirumpas vincula nubium, et absolvas eas, et descendant pluviae super filios sicut lac et absolvantur flumina et omnia volatilia quae moventur in aquis, et omnia vincula dissolvantur per nomen sanctum tuum: et tu Domine custodi me famulum tuum N. ab omni periculo, et ab omni malo per nomen sanctum glorificatum. Emanuel quod interpretatur nobiscum Deus: et dic aquae, piae sunt portae, de quibus fluxa es: et liberasti filios Israëel de manu Pharaonis: et per Moysen, Aaron famulum tuum. Sic et tu, Domine Jesu Christe extende, et pone manum tuam dexteram super me famulum tuum N. plenam benedictione. Tu es Dominus meus, benedic me, sicut benedixisti Angelos bonos, scilicet Angelos, Archangelos, Thronos, Dominationes, Principatus, Potestates, Virtutes, Cherubim, Seraphim. Ita me famulum tuum, N. Domine Jesu Christe benedic.

1723 (75–77. oldal)	1667 (142–153. oldal, itt: 142–144. oldal)
És hogy semmi veszedelmes lölkök, semmi makula, vagy teremtet állat, se hamis szem, vagy nyelv, vagy valami öldözés nékem ne árthasson, Amen.	Et quod nullus immundus spiritus, nec macula, nec factura, nec malignus oculus, nec mala lingua, nec aliqua persecutio nocere nobis possit. Amen.

Összegzés

A vizsgálat végén elmondható, hogy a 18. századi magyar fordításirodalom még sok és sokféle, korábban rejtőzködő vagy fel nem ismert érdekességgel szolgálhat. A költő Amade Antal életműve az elmondottak révén újabb résszel bővült, és vált teljesebbé. A régi magyar irodalom pedig gazdagodott egy még számba nem vett, műfajértékű összeállítással. A magyar kutatás korábban nem foglalkozott hasonló tartalmú művel, mivel annak ismerete hiányzott.⁷² Egy, a „hadakozó”-knak és az „irigy nyelvek” kárvalloottainak címzett, bajelhárító,⁷³ varázserejűnek tartott imádságoskönyv csupán megkötésekkel felel meg a jelenleg elfogadott kora újkori magyarországi imádság „műfaj”-nak.⁷⁴ A kötet tulajdonosa ugyanis ebben az esetben saját önálló, „laikus”-nak mondható szöveghasználata révén maga kívánja „elűzni” a bajt – ellentétben például a hivatalosan elfogadott exorcizmusokkal,⁷⁵ ahol annak eszközét (például a kézzel lejegyzett vagy kinyomtatott áldásszöveget vagy breverlt) előzőleg megáldotta az egyházat képviselő személy, hogy az hatásos legyen. Egyúttal (és nem utolsósorban) a nemzetközi kutatás tekintetében földrajzi szempontból eltolódott a kora újkori európai grimoárirodalom keleti határa.

72 Lásd például SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák: A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseihez* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978); SZÖNYI György Endre, *Exaltatio és hatalom: Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben* (Szeged: JATEPress, 1998); JUNG Károly, *Őrszerek könyve: Szent levelek, golyó ellen védő imádságok, amulettek a magyar néphagyományban* (Újvidék: Fórum Könyvkiadó, 1994); Pócs Éva, szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában*, *Studia ethnologica Hungarica* (Budapest–Pécs: L'Harmattan, 2001); Pócs Éva, szerk., *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben* (Budapest: Balassi Kiadó, 2004); Pócs Éva, szerk., *Mágikus és szakrális medicina: Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben* (Budapest: Balassi Kiadó, 2010); Pócs Éva és KLANICZAY Gábor, szerk., *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014); Pócs Éva, szerk., *Present and Past in the Study of Religion and Magic* (Budapest: Balassi Kiadó, 2019); VOIGT Vilmos, „A mágyiás ezer plusz egy mester”, in *Fidele signaculum: Írások Szőnyi György Endre tiszteletére*, szerk. KISS Attila, MATUSKA Ágnes és PÉTER Róbert, 1033–1038 (Szeged: SZTE BTK Angol–Amerikai Intézet, 2022).

73 KNAPP Éva, „A gyógyítás és a bajelhárítás szövegei a 17–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 269–303, különösen 279; KNAPP Éva, „Egy ismeretlen magyar nyelvű rézmetszetes bajelhárító áldás a XVIII. századból”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12*, szerk. Csörsz Rumen István, 161–165 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024).

74 KNAPP Éva, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32.

75 KNAPP, „A gyógyítás...”

A fordítás a magyar történelem egy olyan időszakában keletkezett és látott nyomdapesteket, amikor még erőteljesen érződött a Rákóczi-szabadságharc utáni bizonytalanság. A megjelenés évében, 1723-ban fogadta el az országgyűlés – lemondva a szabad királyválasztás jogáról – a Habsburg-család leányági örökösödését (*Pragmatica Sanctio*, 1723. évi I–III. törvénycikk). A belpolitikai helyzet nehézségére jelzésértékűen a kötetben mindössze egyetlen, háromszor ismétlődő jelzős szerkezet utal: a címben, a törvényesen megkoronázott uralkodóval egyességre jutó Károlyi Sándornak szóló ajánlásban, és az egyik fohászban Amade a „haza” kifejezéshez következetesen a „szegény” melléknevet társította.⁷⁶ Az *Enchiridion* latin változatában ebből a hivatkozott harmadik említésből, a *Szent Ágota áldását*⁷⁷ magában foglaló mozaikszerkesztésű fohászból ez a jelző hiányzik.⁷⁸ Használata vélhetően tudatos döntés eredménye a szabadságharc-tól távol maradó és folyamatosan elzárkózó báró Amade Antal részéről, éppúgy, mint az amulettértékű, a „feslett késértetek ki-gyomláltat”-ására⁷⁹ szolgáló szövegegyüttes magyarra fordítása.

76 Az 1723-as kiadás címében: „szegény Hazánkban lévő igaz keresztények” lelki vigasztalása a kötet célja; ajánlásában Károlyi Sándor „Szegény Hazánknek egyik Oszlopa”; a 21. oldalon: „Jesus [...] agy nyúgot elmét, Isteni dicséretet, és szegény Hazánknek szabadcságot”.

77 „Mentem sanctam spontaneam, honorem Deo, patriae libertatem”.

78 „Jesus [...] sit mihi clemens et propitius: mentem sanctam spontaneam [...] et patriae liberationem” – *Enchiridion...* (1667), 63–64; *Oratio devotissima...* (1709), A₁₁v.

79 *Gyözedelemnek trombitája...* (1723), 18.

Gyöngyösi és a kutyák

A magyar Ovidius lehetséges irodalmi mintái

MAJOROS Viktória

Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

ORCID: 0009-0008-8926-1149

GYÖNGYÖSI István and the dogs. Possible literary models of the Hungarian Ovid

Abstract | The study investigates questions of GYÖNGYÖSI István's literary imitation by undertaking a philological analysis of the names of hunting dogs appearing in his poems *Csalárd Cupido* and *Kemény János emlékezete*. The issue has been addressed before, primarily in connection with supposed Ovidian influences. On the one hand, the paper demonstrates that earlier scholarship – especially the name lists compiled by RUPP Kornél and JANKOVICS József – is incorrect in several respects. On the other hand, it devotes particular attention to problematic cases, such as the dog name Phigalia, whose origin cannot be traced to the tradition of the *Metamorphoses*.

In these instances, GYÖNGYÖSI likely drew instead on a number of engaging and entertaining works of early modern humanist literature. Special emphasis is placed on the figure of the dog Aldina, whose name belongs to a widespread European tradition of canine elegies. The point of origin of this tradition is a volume published in 1622 by the Parisian printer Nicolas BUON (*In obitum Aldinae catellae*), in which numerous humanists mourn the poor Aldina.

In addition, the study shows that even names previously considered Ovidian – such as Phylax, Coridon, or Mopsus – can be traced back to early modern literary models.

Keywords | GYÖNGYÖSI István, OVID, dogs, *Argenis*, Neo-Latin literature

Jankovics József *Cupido*-szövegkiadásának jegyzetei között a vadászatleírások kapcsán hivatkozik Rupp Kornél *Ovidius és Gyöngyösi* című, 1891-ben megjelent tanulmányára.¹ Rupp itt a Gyöngyösi-versekben és az ovidiusi *Metamorphoses*ben előforduló kutyaneveket vetette egybe, ám nem vizsgálta az említett vadászatleírásokat a maguk teljességében. Jankovics részben ez alapján készítette el saját kutyalistáit, amelyek a *Kemény János emlékezete*, illetve a *Csalárd Cupido* edíciójának szövegmagyarázataiban olvashatók.² Mindkettejük névsorai pontosításra szorulnak, méghozzá nem pusztán a kötelező filológiai alaposág okán, hanem azért is, mert ezáltal Gyöngyösi irodalmi mintakövetésének kérdése is árnyalhatóvá válik. A következőkben e kutyalajstromok pontatlanságaira, illetve hiányaira hívom fel a figyelmet, s megoldásokat javaslok a felvetett problémákra.

Ovidiusi eredetű kutyanevek?

Rupp dolgozatában felsorolja azokat a *Csalárd Cupido*ban szereplő vadászkutyaikat, melyek a *Metamorphoses* szövegében is előfordulnak, s felsorol még három olyan nevet is, melyek Ovidiusnál hiányoznak:

Már a «*Csalárd Cupido*»-ban Diana vadászkutyái között a *Metamorphosis* most leírt kutyái közül a következőket találjuk: Labros, Harpalos, Alce, Napé, Tigris, Melampus, Dromas, Harpia, Pharon [!], Lyciska, Hiale, Hilactor, Leucon – s három újat: Figalia, Thalia és Tacsó nevűeket.³

Az említett filológiai alaposág okán itt muszáj néhány apró pontosítást tennünk. Tudniillik a Rupp-féle felsorolás nem teljesen korrekt. Ismeretes, hogy a *Csalárd Cupido* vadászatleírásában Diana mellett nimfák is közreműködnek, Rupp pedig néhány nimfát bizony kutyának nézett. Gyöngyösi nimfaneveinek egy részét Ovidius *Actaeon*-történetéből veszi át, abból a történetből tehát, ahonnan a kutyanevek egy részét is kölcsönözte. Ovidiusnál ebben a történetben a következő nimfák vannak megnevezve: Ismenis, Nephele, Hyale, Rhanis, Psecas és Phiale.⁴ Látható, hogy Rupp az Ovidius-történetben szereplő nimfa, „Hiale” nevét – helytelenül – a kutyáknál sorolja fel, pedig ez a nimfa

1 Gyöngyösi István, *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában épített Dédalus temploma – Heroida fordítások*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 280.

2 A szövegmagyarázatokat lásd Gyöngyösi István, *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 203–263; Gyöngyösi, *Csalárd Cupido...*, 267–321.

3 RUPP Kornél, „Ovidius és Gyöngyösi”, *Egyetemes Philologiai Közöny* 15 (1891): 361–410, 384.

4 „...quo postquam subiit, nympharum tradidit uni / armigeræ iaculum pharetramque arcusque retentos, / altera depositæ subiecit brachia pallæ, / vincla duæ pedibus demunt; nam doctior illis / **Ismenis** Crocale sparsos per colla capillos / colligit in nodum, quamvis erat ipsa solutis. / excipiunt laticem **Nepheleque Hyaleque Rhanisque / et Psecas et Phiale** funduntque capacibus urnis.” OVID., *Met.* III, 165–172. Kiemelés tőlem – M. V.

Gyöngyösinél is egyértelműen nimfaként bukkan fel (Jankovics is így tárgyalja), aki épp nyilazni készül egy vadkanra:

Harpalos érkezik hátulsó inára [ti. a vadnak],
Könnýű Alce pedig ugrik a hátára,
Veszi Hyale is azonban nyilára,
Arányozván azzal gyenge horpaszára.
(II/149)⁵

Rupp e kutyalistát három „új”, tehát nem ovidiusi eredetű névvel bővíti: a „Tacskó”, majd a „Thalia”, illetve a „Figalia” nevekkal. Thalia azonban megint csak nem kutya. Ő is egy nimfa, aki többször is szerepel a vadászat során, s először a Dianát körülvevő nimfaseregben pillantjuk meg:

Két-két szeléndek van majd minden nimfánál,
Ki-ki azzal vigyáz rendelt állásánál.
Egy pár vadászdárdát hagyott Thaliánál [ti. Diana],
Melyekkel maradna maga oldalánál.
(II/77)⁶

Második és harmadik alkalommal már a vadászat közben találkozunk vele:

Ennek hajtására ímhol gyön Thalia,
Kezén van Melampus, mérges Alce fia,
(II/130)

El sem végezhetik itt a komédiát,
Hallják kiáltani szaporán Thaliát
(II/135)

Jankovics szövegkiadásának jegyzeteiben Thaliát – helyesen – „Diana kísérőinek, nimfáinak egyikeként” írja le, illetve felveti annak a lehetőségét, hogy e nimfa azonos

5 A *Csalárd Cupido*-ból idézett részleteket mindig Jankovics szövegkiadásából idézem: GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido*... A félkövér kiemelések végig tőlem származnak.

6 Megjegyzendő, hogy ebben a strófában csak a vers első főváltozatában szerepel Thalia, a második és harmadik főváltozatban „Idiopea” vagy „Deiopea” szerepel helyette. Kassai kézirat: Idopeja (53. o.), Anonim kézirat: Idopaea (25r), 1734-es editio princeps: Idopaeja (39. o.), Palotai György kézírata: Idiope (20r), Lossonczy László kézírata: Idoepe (25v), Réthey Ádám kézírata: Deiopeja (44. o.). A *Csalárd Cupido* kézíratos hagyományához: MAJOROS Viktória, „A *Csalárd Cupido* textológiája”, in *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.*, szerk. BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 409–431 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2021), doi:10.17048/ZrinyiMiklos.2021.409.

„Zeusznak és Mnemoszünének, az emlékezés istennőjének leányával, a komédia Múzsájával”⁷

Thaliával ellentétben Phigalia csak egyetlen alkalommal tűnik fel a *Csalárd Cupido*-ban, s kizárólag ebben a műben. Rupp őt szintén vadáskutyaként értelmezi, ahogy Jankovics is, aki e név kapcsán rendkívül szűkszavúan mindössze annyit jegyez meg: „kutyánév”.⁸ Phigalia kutyaként való azonosítása azonban korántsem egyértelmű. Ő az alábbi strófában jelenik meg:

A másik [ti. egy másik kutya] a szarvast tovább is inalja,
Valamikor éri, mindenkor megfalja,
És Phigalia is a lármát meghallja,
S megkerüli, hogy úgy a vadat megcsalja.
(II/127)

Phigalia tehát a szarvasvadászat során bukkan fel, közvetlenül azt követően, hogy a vadáskutyák üldözőbe veszik a vadat. Felmerül a kérdés: ki az, aki ebben a strófában meghallja a lármát? Egy újabb vadáskutya, vagy inkább egy nimfa? Az értelmezéshez szükséges a jelenet tágabb szövegkörnyezetének vizsgálata. A főhős, Genius éppen Dianával beszélget, amikor jelzést kapnak a szarvas közeledtéről. Diana ekkor két vadáskutyát ad Geniusnak, hogy ő is részt vehessen a vadászaton:

Minthogy pedig a vad mifelénk szalada,
És ezzel beszédünk ottan megszakada,
Hogy azt béfejezzük, továbbra halada,
Diana nékem is **két agarat ada.**
(II/120)

Genius ezt követően szabadon engedi a két ebet, az egyiknek a nevét is megismerjük („Dromas”), a másikat azonban nem:

Int azonban reám [ti. Diana], látván a jeleket,
Utánabocsátom én is az ebeket.
Oly sebesen menni mondhatom ezeket,
Mintha rárószárnyak viselnék testeket.

Lesznek is csakhamar a szarvas inában,
De egy törzsök akad a **Dromas lábában**
(Ez volt egyik neve), és az hamarjában
Kificamlik lába gyars fordulásában.
(II/125–126)

⁷ GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido...*, 315.

⁸ Uo., 307.

És itt jön az ominózus strófa:

A másik a szarvast tovább is inalja [ti. a Genius által elengedett másik kutya],
Valamikor éri, mindenkor meghalja,
És Phigalia is a lármát meghallja,
S megkerüli, hogy úgy a vadat megcsalja.
(II/127)

A jelenet ezt követően lezárul, a vad pedig ismét Dianára „fordul”. Phigalia tehát kizárólag a két agár fellépése után jelenik meg. A szöveg azonban sehol sem mondja ki egyértelműen, hogy Phigalia vadászkutya volna, miként azt sem, hogy nimfa. Annyi bizonyos, hogy ugyanabban a mondatban, ugyanazzal a funkcióval lép be a jelenetbe, mint a vadászkutyák: reagál a lármára, kerül, bekerít. Ahogy a vadászat egy másik pontján ugyanezt teszi maga Diana is, aki köztudomásúlag nem kutya:

Siet is az [ti. Diana] felém egy leomlott fátúl,
Az rámgöyvä vadat megkerülvén hátul.
(II/142)

Az antik forrásokban a „Phigalia” szó elsősorban egy árkádiai várost jelöl, de, ha ritkábban is, használatos egy erdei nimfa megnevezésére. Pausanias a *Görögország leírásában* említi őt így,⁹ s ugyanezt a nevet Natale Conti is feljegyzí a Gyöngyösi által szorgalmasan forgatott *Mythologiae*ban, a drüádok egyikeként.¹⁰ Nem lehetetlen tehát, hogy költönk tudatában volt annak, hogy ez a név nem egy kutya, hanem egy nimfa neve. Amennyiben a kérdéses strófában mégis vadászkutyáról lenne szó, úgy ez lenne az egyetlen olyan eset Gyöngyösi költészetében, amikor a szerző saját invencióból ad nimfanevet egy vadászkutyának. Kétségtelen, hogy a verssor metrikája („És Phigalia is a lármát meghallja”) négy szótagos név használatát tette szükségessé, ám ilyen nevet költönk az ovidiusi kutyalajstromból is választhatott volna (például Ichnobates, Oriba-

9 „τὰ δὲ ἐς τὸν Λυκάονος Φίγαλον—οὗτος γὰρ δὴ τῇ πόλει τὸ ἐξ ἀρχῆς ἐγένετο οἰκιστὴς—καὶ ὡς μετέβαλεν ἀνὰ χρόνον ἀπὸ Φιάλου Βουκολίωνος τὸ ὄνομα ἢ πόλις καὶ αὖθις τε ἀνεσώσατο τὸ ἀρχαῖον, τόδε μὲν καὶ πρότερον ἔτι ἐσημαῖεν ἡμῖν ὁ λόγος: λέγεται δὲ καὶ ἄλλα οὐκ ἀξιόχρεα ἐς πίστιν, ἀνδρα αὐτόχθονα εἶναι τὸν Φίγαλον καὶ οὐ Λυκάονος παῖδα: τοῖς δὲ εἰρημένον ἐστὶν ὡς ἡ Φιγαλία νόμφη τῶν καλουμένων εἰη Δρυάδων.” PAUSANIAS, *Graeciae Descriptio*, 8.39.2.

10 „Hinc Deas, quae montibus vniuersis praessent, Oreades siue Oresticides nominarunt: quae nemoribus et syluis, Dryadas, quae singulis arboribus, Hamadryadas. Creditae vero sunt Dryades fuisse Nymphae, quae cum arboribus et nascerentur et interirent, vt testatur Callimachus in hymno in Delum [...] Quae fuerint harum nomina, non constat: nisi quod vnam Tithoream nominauit Pausanias, in Phocicis, qui etiam in Arcadicis aliam vocauit Erato, **et aliam Phigaliam**.” NATALE CONTI, *Mythologiae, sive explicationis fabularum libri decem* (Padova: Lorenzo Pasquato, 1616), 253. Hogy Gyöngyösi ismerte és használta Conti *Mythologiae*ját, azt több szakíró felvetette már. A kérdésről bővebben beszélek *Gyöngyösi és Natale Conti: Források Gyöngyösi-szöveghelyek lehetséges értelmezéséhez* című, megjelenés előtt álló dolgozatomban.

szos vagy Nebrophonos),¹¹ ezekkel azonban nem élt. A kérdés így végső soron nem dönthető el teljes bizonyossággal, annyi azonban azért megállapítható, hogy Gyöngyösi ebben az esetben nem ovidiusi eredetű nevet használ, hanem más hagyományból választ.

Jankovics *Cupido*-kiadásának szövegmagyarázataiban következetesen feltünteti azokat a vadászkutyaneveket, amelyeket ovidiusi eredetűnek tart. Az alábbiakban Jankovics teljes névsorát közlöm:¹²

Alce C II/130/2, II/149/2, II/194/1 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225.

Aldina C II/213/3, III/192/2 – kutyanev

Dromas C II/126/2 – ovidiusi eredetű kutyanev; vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225.

Harpalos C II/149/1, II/194/1 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225.

Harpia C II/130/3, II/135/4, II/143/3, II/146/1, II/153/4 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225, lásd még Gyöngyösi, *Porábúl megéledett Főnix*, I/II/45/1.

Hilactor C II/153/1 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225

Leucon C II/153/3 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225.

Liciska C II/148/2 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225, lásd még Gyöngyösi, *Porábúl megéledett Főnix*, I/V/13/4.

Melampus C II/130/2, II/135/4, II/143/3, II/153/2 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225. Gyöngyösi elfelejtette, hogy a kutya a 145. versszakban kimúlt, a 153-ban még élőként szerepelteti!

Phigalia C II/127/3 – kutyanev

Tacskó C II/131/2 – kutyanev és vadászkutyafajta

Tharon C II/147/1 – kutyanev

Tigris C II/153/4, II/198/1 – ovidiusi eredetű kutyanev, vö. Ovidius, *Átváltozások*, III, 205–225; lásd még Gyöngyösi, *Porábúl megéledett Főnix*, I/II/37/2.

A felsorolásban jól látható, hogy Phigalia néven kívül mindössze két másik név kapcsán nem mond semmit (legfeljebb annyit ír: „kutyanev”). Pedig ezek egyike, a „Tharon” feltehetően szintén ovidiusi eredetű, a „Theron”¹³ kutyanev torzult alakja lehet. Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy nem a szöveg reprodukció során keletkezett egyszerű elírásról van szó, mivel a Gyöngyösi által kétszer is átdolgozott *Csalárd Cupido* kézirat oszlopának hagyományának túlnyomó része következetesen ezt az alakot hozza.¹⁴ A másik

11 „Dum dubitat, videre canes, primique Melampus / Ichnobatesque sagax latratu signa dedere, / Cnosius Ichnobates, Spartana gente Melampus. / inde ruunt alii rapida velocius aura, / Pamphagos et Dorceus et Oribasos, Arcades omnes, / Nebrophonosque valens...” OVID., *Met.* III, 206–211.

12 Gyöngyösi, *Csalárd Cupido...*, 267–321.

13 „Pamphagos et Dorceus et Oribasos, Arcades omnes, / Nebrophonosque valens et trux cum Laelape Theron / et pedibus Pterelas et naribus utilis Agre...” OVID., *Met.* III, 210–212.

14 Kivételt csupán a vers harmadik főváltozatának szövegforrásai jelentenek: Palotai György kézírata: „Trázon” (24v), Lossonczi László kézírata: „Tházon” (31r), Réthey Ádám kézírata: „Tráron” (54. o.). Ezek az

kutyanév, amellyel kapcsolatban sem Rupp Kornélnak, sem Jankovicsnak nincs mondanivalója, egy külön epizódban, ráadásul a cselekmény bonyolítása szempontjából fontos epizódban szereplő kutya neve.

Aldina

Ez a kutya a *Csalárd Cupidó*ban egészen különleges szerepet kap, ő Diana „legkedvesb vizslája”, aki a vadászatot követően egy fácán nyomára bukkan. A madarat Dianának még időben sikerül lelőnie, Aldina pedig elkapja, s így a vadászat utolsó zsákmányát ő maga viszi „asszonya kezében”. A jelenet ezt követően bensőséges tónusra vált: Diana „kedves ebét kezdi törölgetni”, s dicséri hűségét és jóságát („Amely hű, amely jó, bőven beszélni”).¹⁵ Aldina tehát nem pusztán névként bukkan fel a vadászkutyák sorában, hanem hangsúlyos szereplővé válik. Biztos ugyanakkor, hogy ez a név sem Gyöngyösi kreálmanya, mivel a kora újkori latin költészetből jól adatolható. Szerepel például egy Giovanni Gaetano Tartini és Santi Franchi által szerkesztett, 1719-ben megjelent versgyűjteményben (*Carmina illustrium poetarum Italarum*), mégpedig az ifjabb Girolamo Aleandro (1574–1629) gyászversében (*Epicedium Aldinae catellae*).¹⁶ Olyan versről van tehát szó, mely valójában a 17. század elején keletkezett, melyben a szerző kedves kutyájának halála fölött kesereg, s amely a vers címének megfelelően tényleg Aldina kutya epicédiuma. Nevezett Aldinát azonban több (sok) írástudó is meggyászolta. Neve felbukkan például Christian Franz Paullini 1685-ös *Cynographia curiosa seu canis descriptio* című kiadványában (egy olyan nyomtatványban, mely teljes egészében a kutyákról szól), még hozzá Lorenzo Pignoria szintén latin nyelven megírt epitáfiumában.¹⁷

Mindkét vers „főszereplője” ugyanaz az Aldina: az ifjabb Girolamo Aleandro idő előtt jobblétre szenderült kutyája. A most említett két szöveg egyaránt a Nicolas Buon párizsi nyomdájában 1622-ben sajtó alá került *In obitum Aldinae catellae* című kötetben jelent meg először, melyben további tizennégy humanista gyászolja el szegény Aldinát, akinek halálát tehát egy teljes kiadvány siratja.¹⁸ A kötet szerzői közül többen is tagjai voltak (köztük a kutya gazdája, Girolamo Aleandro is)¹⁹ az 1603 táján, Paolo Mancini

olvasatok nyilvánvaló másolói tévesztéseknek tekinthetők. MAJOROS, „A *Csalárd Cupido* textológiája”.

15 Jankovics kiadásában: II/213–219.

16 Giovanni Gaetano BOTTARI, szerk., *Carmina illustrium poetarum italarum*, 11 köt. (Firenze: Giovanni Gaetano Tartini, Santi Franchi, 1719), 2:105–110.

17 „Curiosus quoque tumulus iste Aldinae Catellae a Laurentio Pignorio ita positus: / Hospes, Aldina Catella heic sita sum, et mecum una, / quidni Domino meo credam, gratiae, Veneres, amores. / Ego sane hisce omnibus praetuli semper / caritatem et fidem. / Quas, sat scio, nulla unquam terra obruet. / Abi, Hospes, et haec pauca Domino meo: / Aldina tuo carmine umbra / nobilis / Te salutat.” *Cynographia curiosa seu Canis descriptio* (Nürnberg: Johann Georg Endter, 1685), 106 (Caput 9).

18 *In obitum Aldinae catellae: Lacrymae poeticae* (Paris: Nicolas Buon, 1622).

19 Girolamo Aleandro *Sopra l'impresa degli Accademici Humoristi* című, 1611-ben megjelent beszéde az Akadémia egyik legkorábbi dokumentuma, amelyben Aleandro az Akadémia emblémájának értelmezését fejti ki. Lásd erről: Michele MAYLENDER, *Storia delle Accademie d'Italia*, 5 köt. (Bologna: L. Capelli, 1930), 5:370–381.

olasz arisztokrata körül szerveződő, római irodalmi társaságként működő Accademia degli Umoristinek.²⁰ Így Alberto Vespasiano Moro is, aki a kutyus egy túlvilágról gazdájához írott levelét közli, a dolog szívfacsaró (*Aldinae epistola ad Dominum suum*).²¹ Az 1622-es kötet szerkesztője az Aldinát sirató verseket tekintve – úgy tűnik – túlkínálattal számolhatott. A szakirodalom szerint ugyanis olyan versek is íródtak Aldina emlékére, melyek (Aleandrónak a kötethez szánt előszavával együtt) végül kéziratban maradtak.²² Nem tudjuk, miért. Különös tekintettel arra, hogy igen nagynevű humanisták versei is kimaradtak a nyomtatványból, így Hugo Grotius vagy Gerhard Vossius költeményei.²³

Aldina emlékeztetének irodalmi utóélete azonban itt nem ér véget. 1698-ban e kötet hatására egy újabb, hasonló koncepciójú kiadvány jelent meg *Azzioni memorabili del famoso cane chiamato Taccone* címmel.²⁴ Ez a mű Girolamo Albrizzi büszke masztiffjának, Tacconének állít emléket. Ez az állat – a kötet tanúsága szerint – „a Santo Stefano-téri kiváló Loredano-ház Matto nevű kutyájától származott, attól az ebtől, amely ezerszer megküzdött bikákkal és medvékkel is”.²⁵ A kiadvány Taccone életéről és haláláról szóló olasz nyelvű ottavákat, velencei dialektusban írt madrigálokat, egy hosszú és részletes életrajzot, valamint latin nyelvű verseket tartalmaz.²⁶ A kötetet egyébként Albrizzi expressis verbis egy másik kutyának ajánlotta, nevezetesen a Szent Márk-bazilika prokurátora, Giovanni Lando kutyájának, „a vitéz Toffolónak”.

De még ezzel sem ért véget a történet. A szakirodalom szerint a Taccone kutya emlékének szentelt kiadvány mintájára jelent meg néhány évvel később a *Pattatocheide* című – mára elveszett – kötet is, egy másik eb, Pattatocco tiszteletére. Pattatocco tényleg csodálatra méltó kutya lehetett, ugyanis Apostolo Zeno egy máig fennmaradt levele szerint, melyben igencsak lehet a sorok között olvasni, megharcolt az Adria-tenger hullámaival, letaszította Róma szenátorának („Senatore di Roma”) szarvasát a Tarpeia-szikláról (ahonnan az árulókat volt szokás letaszítani), levizelte a pápai

20 Az akadémiáról és annak történetéről bővebben lásd: uo.

21 *In obitum Aldinae...*, 38–45.

22 A kötetből kimaradt versek szerzői: Joseph Marie Suarès, Pietro Marioni, Marcello Giovanetti, Gian Giacomo Lamola, Girolamo Brivio, Marco Antonio Romiti, Hugo Grotius, Gerhard Vossius és Josse de Rycke. Erről lásd Jacopo MORELLI, *Epistulae septem variae eruditionis, quarum tres nunc primum prodeunt* (Padova, 1819), 34–35; Kathleen Fiona WALKER-MEIKLE, *Late Medieval Pet Keeping: Gender, Status and Emotions*, PhD-disszertáció (London: University College, 2013), 148–149.

23 Grotius verse később végül mégis megjelent a Laurens van Zanten által 1796-ban kiadott, számos újlatin szerző művét tartalmazó *Deliciae Poeticae* című gyűjtemény függelékében. Erről bővebben: Beate HINTZEN, „Neulateinische Hyporchemata oder die Neuschöpfung einer verlorenen Gattung und deren rascher Untergang”, in *Neulateinische Metrik: Formen und Kontexte zwischen Rezeption und Innovation*, szerk. Stefan TILG és Benjamin HARTER, *NeoLatina* 33, 71–89 (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2019), 83–86.

24 *Azzioni Memorabili del Famoso Cane chiamato Taccone celebrate in verso e in Prosa a sodisfation dei curiosi* (Venezia: Girolamo Albrizzi, 1698).

25 „Matto dell’Eccellentissima Casa Loredana di S. Stefano, quel cane che combattè migliaia di volte con Tori e con Orsi...”, lásd uo., 11.

26 Enrico LUCCHESI, „Un cane alla corte imperiale di Vienna: I ritratti del «famoso Pattatocco»”, *Italies: litterature, civilisation, société* 12 (2008): 397–408, 399–400, doi:10.4000/italies.2175.

lakosztályban az ajtófélfákat, szabad bejárása volt a császári palota legfelső termeibe, ahol gyakran vendégeskedett a császár asztalánál, néha maga az uralkodó etette.²⁷ E különös irodalmi hagyomány egészét az *Aldina*-kötetre kell visszavezetnünk. Girolamo Albrizzi ugyanis maga írja, hogy Taccone kutya köteté ama híres Aldina kutyáskának szentelt kötet mintájára készült, „aki, mivel hűséges és kedves volt gazdájához, az ifjabb Girolamo Aleandrohoz, kiérdemelte a század legműveltebb tollforgatóinak magasztalását”.²⁸

Az *Aldina*-kötet nyitódarabja, a már említett *Epicedium Aldinae catellae* után²⁹ egy olyan költő verse következik az 1622-es edícióban, aki a 17. századi Magyarországon is rendkívül népszerű volt. John Barclay *In Aldinae mortem* (Aldina halálára) című verséről van szó.³⁰ Barclay meghatározó szerepet játszott a gyűjtemény létrejöttében, ahogy furcsa módon Aldina kutya pusztulásában is. Minderről Girolamo Aleandro egy Nicolas Fabri de Peirescnek írott levelében számol be, melyből megtudjuk, hogy épp Barclay kedvéért kívánta szaporítani a kutyát, amely aztán az ellésbe belepusztult. E levélben Aleandro egyébként Peiresc segítségét is kéri olyan költők felkutatásában, akik versekkel járulhatnak hozzá a kötethez.³¹ Barclay erről a történetről később az *Argenis*-ben maga is megemlékezik. A regényben Poliarchus száműzetése miatt Argenis a kedvese kiskutyáját, Aldinát Hieroleandro gondjaira bízta. Az állat azonban hirtelen elpusztul, s e veszteség mély kétségbeesésbe taszítja Poliarchust. Barátja, Nicopompus, hogy vigaszt nyújtson számára, elhatározza, hogy költői sírfeliratot komponál Aldina emlékére.³² Ez a sírvers jelenik meg 1622-ben Girolamo Aleandro említett kötetében is, alig néhány hónappal az *Argenis* első kiadásában történő publikációja után.³³ A vers a regény 1621-es kiadásában így olvasható:

Occidit. Exequias pulchrae celebrate catellae;
Occidit ante suum pulchra catella diem.
Ipse facem moesto canis Erigoneius imbre
Condat, et attonitis terreat astra sonis.

27 Erről bővebben lásd uo., 398; illetve Donata LEVI és Lucia TONGIORGI TOMASI, „Testo e immagine in una rivista veneziana tra Sei e Settecento: La «Galleria di Minerva»”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Classe di Lettere e Filosofia* 20, 1. sz. (1990): 185–210.

28 „...ad imitazione di quella Aldina cagnoletta, che essendo stata fedelissima, e cara al suo padrone, Girolamo Aleandro il Giovane, meritò gli encomi delle penne più erudite del secolo, e queste si videro uscire alla pubblica luce dai torchi di Parigi l’anno 1621 con applauso di tutta Europa.” *Azzioni Memorabili...*, 7. Erről bővebben: LUCCHESI, „Un cane...”, 400.

29 *In obitum Aldinae...*, 3–9.

30 Uo., 10. Az 1622-es kötet további szerzői: Alessandro Pollini, Lorenzo Pignoria, Nicola Villani, Francesco Roggeri, Marco Antonio Romiti, Martino Sandelli, Benedetto Milano, Valentino Pasquali, Thomas Dempster, Bartolomeo Tortoletti, Francesco Aleandro, Alberto Vespasiano Moro, Sigismondo Boldoni, Claude Belurger.

31 Erről bővebben: Davide INVERNIZZI, *L’Argenis di John Barclay (1582–1621) e la sua influenza sul romanzo italiano del Seicento*, PhD-disszertáció (Università Cattolica del Sacro Cuore, 2015/2016), 86–87.

32 John BARCLAY, *Argenis* (Paris: Nicolas Buon, 1621), 326–330.

33 INVERNIZZI, *L’Argenis...*, 86–87.

Plangere scit; meminitque suae lachrymabile murmur
 Erigones, patrios cum stetit ante rogos.
 Dura Venus, quem non pariens Aldina gemendo
 Flexit, et Aldinae sic parientis herus!
 An quia Phoebeis nemo est acceptior aris,
 Inuidiam Veneris, Solis alumne, luis;
 Aldinamque tuam (ius in te haud maius habebat)
 Vltrici rapuit diua seuera manu?
 Plangite sub tenero vulsae certamine chartae,
 Quas aufert domino blanda catella suo.
 Et toties paruo repetita cubilia cursu,
 Dum quaerit vetitas illa, fugitique fores.
 Plangite nunc mutae sedes, nunc strata, focique,
 Et quicquid viduum functa catella facit.
 Vos solae gaudete niues. Nil vellere vestro
 Candidius, post haec funera, portat humus.³⁴

Az *Argenist* – Tüskés Gábor megfogalmazásával élve – „a 17–18. századi Magyarországon az összes művelt társadalmi csoport képviselői és minden felekezeti tagjai olvasták; egyetlen más külföldi regény sem keltett ehhez mérhető érdeklődést”.³⁵ A mű többek között Zrínyi Miklósnak és Nádasdy Ferencnek is tulajdonában volt, továbbá birtokolta még „Esterházy Pál nádor, Csáky István főispán, felső-magyarországi főkapitány és országbíró, Pázmány Miklós főkapitány és császári tanácsos, Bethlen Elek Belső-Szolnok vármegye főispánja, történetíró és I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem”. Tüskés az egyházi könyvtárakat is említi: a nagyszombati jezsuita kollégiumban (ahol Gyöngyösi 1651–1652-ben tanult) „például megvolt az 1643-as velencei és az 1673-as nürnbergi kiadás egy-egy példánya, a kassai jezsuita kollégium könyvtára pedig egy velencei kiadást őrzött”.³⁶ Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Gyöngyösi rendelkezett-e az *Argenis* valamelyik példányával (egykori könyvtáráról semmiféle híradás nem maradt), ám jó okunk van feltételezni, hogy olvasta a regényt. Turóczi-Trostler József szerint például a „költői tárgyak és terminológia elvilágiasítását”, illetve azt a „technikai eljárást, amellyel szerelmes hősnőinek és hőseinek lelki helyzetét elemzi” valójában „a görög regény barokk utódaitól (*Argenis*-típus) tanulta”.³⁷ Az *Argenis* Aldinája persze – Gyöngyösi Aldinájával ellentétben – nem vadászkutya, s a *Csalárd Cupidó*ban sincs semmi-

34 BARCLAY, *Argenis*, 329–330.

35 Tüskés Gábor, „John Barclay Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2024): 269–295, 274, doi:10.56232/itk.2024.3.01.

36 Uo., 271–272.

37 TURÓCZI-TROSTLER József, „A magyar irodalom európaizálódása”, in TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok II*, 5–63 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 20. Lásd még JANKOVICS József, „A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő”, in *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, JÓZAN Ildikó és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 522–538 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008), 528.

féle konkrét utalás a regényre. A névválasztás azonban akár ettől függetlenül is tűnhet érthetőnek. Aligha tekinthető véletlennek ugyanis, hogy a Barclay versében Venus kegyetlensége miatt elpusztult kiskutya („Dura Venus, quem non pariens Aldina gemendo / Flexit, et Aldinae sic parientis herus!”) Gyöngyösi költeményében épp annak az istennőnek a kutyájaként jelenik meg, aki a *Csalárd Cupidó*ban következetesen Venus ellenében határozza meg magát. Elvben persze a véletlen névegyezés lehetőségét sem zárhatjuk ki, ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy Aldina Gyöngyösinél nem egyszerűen egy a sok vadászkutya közül, hanem Diana, egy istennő kiválasztott kutyája: az egyetlen olyan eb a költő egész életművében, amely önálló, hangsúlyos epizódot kap.

Kemény János kutyái

A kutyanévek eredetét tekintve Kemény János kutyáinak lajstroma még változatosabb képet mutat. Rupp megjegyzése szerint Gyöngyösi ezekben a leírásokban is erősen támaszkodott Ovidiusra. Ennek alátámasztására listázza ki és hasonlítja össze az ovidiusi *Metamorphoses*-ben és a *Kemény János emlékezetében* lévő kutyanéveket:

Érdekes az is, hogy a vadászó Kemény kutyáinak leírása s részben nevei is az Ovidius által mondottak után vannak csoportosítva. [...] A törökországi, kövér, lompos Dervis, a nyúlúzó Delphin és Tigris, a párducz-korcs Hylax és Philax, a farkasfajzatú Dorcse és Agre, a foltos Liciska, a moldvai ürge Kurta, a szuszogó és róka által meg harapott Drómás, a török Tauz, a daruszínű Mopsus s az ordas Korydon, a szálkás Harpia, a kopár Szárca, babos Leopárd, a fehér Hattyú, fekete Csóka.³⁸

Ovidius *Actaeon*-történetéből a következő, terjedelmes kutyalajstromot idézi:

Actaeon kutyáit Ovidiusnál így találjuk rajzolva. «Mig így kételkedik (t. i. Actaeon), meglátják őt a kutyák s legelőször Melampus s az éles szaglászú Ichnobates, amaz krétai, ez spártai faj, adnak jelt ugatásokkal. A jeladásra szélnél sebesebben oda rohannak a többiek is. Az arkadiai Pamphagus, Dorceus, Oribazus, a derék Nebrophonos, a haragos Theronnal és Lelapssal; a gyorslábú Pterelas, az éles szaglászú Arge [!], a minap vadkan által megsebesített Hylaeus, a farkasnemzetségű Napé, a nyájörző Poemenis, a két kölyke által kísért Harpya, a sicyoni nyúlánk Ladon, Dromas, Canace, Sticte, Tigris és Alce, a fehér Leucon, a fekete Asbolus, az erős Lacon, a gyors Aëlló, Thous, a könnyű Lycisce testvéreivel Cypriussal, a tarka Harpolos, Melaneus s a bozontos Lachne: Labros és Agriodos, mindketten dictaei atyától s spártai anyától származottak, az élesszavú Hylactor, sok egyebekkel együtt, melyeket hosszas volna megnevezni.³⁹

³⁸ RUPP, „Ovidius és Gyöngyösi”, 383.

³⁹ Uo.

Rupp mindössze három, Gyöngyösinél is meglévő kutyanévet talált (Tigris, Dromas és Liciska), de ennek ellenére is megállapítja, hogy „ez a három név [...] kétségbevonhatatlanná teszi, hogy Gyöngyösi ebben a leírásban is szerfölött ragaszkodott Ovidius szövegéhez”.⁴⁰ Valójában hat kutyanév egyezéséről van szó, minthogy Rupp kifelejtett még három kutyát, Dorcsét, Agrét és Harpyát,⁴¹ akik szintén ott vannak Kemény vadászatán. De Rupp *Kemény János*-kutyalajstroma egyébként is kissé pontatlan. Egyrészt Gyöngyösi további két kutyát is említ Kemény vadászatán, nevezetesen Besliát és Csonkát. Másrészt a „Babos” név minden bizonnyal egy külön kutya neve, nem pedig a „Leopárd” jelzője (Jankovics is külön kutyaként tárgyalja Babost):

Mopsust és Coridont adják egy inasnak,
Ez daru, azt pedig mondhatni ordasnak,
Szebb az első, látszik a másik korcsasnak,
Erős is, megfelel bízvást egy farkasnak.

A szálkás Harpya a kopár Szárcsával,
Babos Leopárdnak egy fészku társával,
Fejér Hattyú amaz fekete Csókával,
Amely mint egy vizsla, annyit ér orrával.
(I/2/44–45)

E versrészletből látható, hogy mind a szóban forgó strófában, mind pedig az előtte lévőben minden verssorban két-két kutya szerepel (Mopsus és Coridon, Harpya és Szárcsa, Hattyú és Csóka). Vélhetően Babos és Leopárd esetében is erről van szó.

Jankovics József *Kemény*-edíciójában a következő névsort adja:⁴²

Agre I/II/39/1 – ovidiusi eredetű kutyanév.
Babos I/II/45/2 – kutyanév
Beslia I/II/36/3, I/II/52/3 – kutyanév
Coridon I/II/44/1 – kutyanév
Csóka I/II/45/3 – kutyanév
Delfin I/II/37/1, I/II/49/3 – kutyanév⁴³
Dervis I/II/36/1 – kutyanév
Dorcse I/II/39/1 – ovidiusi eredetű kutyanév
Dromás I/II/42/1 – ovidiusi eredetű kutyanév

⁴⁰ Uo., 383–384.

⁴¹ Rupp dolgozatában – vélhetően sajtóhiba okán – helytelenül írja a kutya nevét felsorolásában: „Arge”. A 384. oldalon olvasható 1-es jegyzetben a név már helyesen szerepel: „Agre”. Uo., 383, 384.

⁴² GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett Főnix...*, 203–263.

⁴³ E név kapcsán ugyan semmilyen irodalmi párhuzam nem mutatható ki, azonban egy 19. századi német nyelvű, kutyanévvel foglalkozó nyomtatvány szerint a „Delphin” is egy 17. századi kutyanév: Rudolf KLEINPAUL, *Wie heißt der Hund? Internationales Hundenamenbuch* (Leipzig: Schmidt und Günther, 1899), 21.

Harpya I/II/45/1 – Harpüiák, Hárpiák: Thaumasz tengeristen és Elektra Ókeanisz lányai, félig madár alakú, büzt árasztó szörnyek. Itt: ovidiusi eredetű kutyanév.

Hattyú I/II/45/3 – kutyanév

Hylax I/II/38/1, I/II/50/4 – ovidiusi eredetű kutyanév; Vergiliusnál is előfordul, lásd *Eklogák*, VIII, 106.

Kurta I/II/41/1 – kutyanév

Leopárd I/II/45/2 – kutyanév

Liciska I/II/41/1 – ovidiusi eredetű kutyanév

Mopsus I/II/44/1 – Mopszosz: Nüxnek, az éjszaka istennőjének leszármazottja, a gáncsoskodás és az ostobaság istene, itt: ovidiusi eredetű kutyanév.⁴⁴

Philax I/II/38/1, I/II/50/4 – ovidiusi eredetű kutyanév

Szárcsa I/II/45/1 – kutyanév

Taúz I/II/43/1 – kutyanév

Tigris I/II/37/2 – ovidiusi eredetű kutyanév

A felsorolásból jól látható, hogy – a *Csalárd Cupido* kutyanéveivel ellentétben – Kemény János kutyáinak többsége magyar nevű. Ennek okát Rupp abban látja, hogy „a magyar főúr nem adhatja ugyanazon görög neveket kutyáinak, melyekkel Actaeon hívta őket”, jóllehet – teszi hozzá – „Kemény kutyáinak nevei sem valami magyar hangzásúak”.⁴⁵ Rupp megjegyzése minden bizonnyal azokra a nevekre vonatkozik, amelyek sem az ovidiusi hagyományba nem illeszthetők be, és egyértelműen magyar eredetűnek sem tekinthetők. E körbe tartozik például „Hylax” és „Philax”. Jankovics Hylaxhoz fűzött jegyzete, miszerint „ovidiusi eredetű kutyanév”-ről van szó, amely „Vergiliusnál is előfordul”, pontosításra szorul. A név ugyanis vergiliusi eredetű, és nem szerepel Ovidiusnál.⁴⁶ A „Philax” névvel kapcsolatban viszont sem ovidiusi, sem vergiliusi párhuzam nem mutatható ki. Annyi bizonyos, hogy egy 1646-ban, Innsbruckban előadott jezsuita színdarabban, amely Ferdinánd Károly osztrák főherceg és Medici Anna esküvőjén került színre, a Philax név egy kutya neve.⁴⁷ Stefan Tilg e színdarab 2002-es kiadásához mellékelte kommentárjában megjegyzi, hogy az „örzö” jelentésű Phylax név gyakori kutyanév, de leginkább csak a modern időkben és elsősorban a német irodalomban. Egy és csak egy nagyon kései példát is hoz ennek igazolására, Christian Fürchtegott Gellert egyik meséjét, de azért arra is felhívja a figyelmet, hogy Cerberus már az ókorban is megkapta az „örzö” (phylax) jelzőt, ahogy a Szíriusz, a Kutycsillag is.⁴⁸

44 Jankovics itt biztosan téved, a nevet elnézhette az általa használt mitológiai lexikonban. Az itt idézett definíció ugyanis Mómoszra illik.

45 Rupp, „Ovidius és Gyöngyösi”, 383.

46 „Nescio quid certe est, et **Hylax** in limine latrat.” VERG., *Ecl.* VIII, 106.

47 „Quod bene Diana nobis vortat et reliquae venantium deae! Hoc mihi classicum placet! Adeste, hoch, hoch, hoch! Arge, Chiron, Hylax, **Phylax**, Laelaps, Melampe, Lycisca!” Stefan TILG, szerk., *Spes aurei saeculi: Hoffnung auf ein Goldenes Zeitalter oder Tyrolis pacifica*, Commentationes Aenipontanae 34: Tirolensia Latina 4 (Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2002), 102 (Pars tertia, Scena prima).

48 Uo., 148–149.

„Coridon” és „Mopsus” esete megint kicsit más. Ők pásztorként szerepelnek Vergilius *Eklogáiban*.⁴⁹ Amennyiben Gyöngyösi valóban Vergiliustól kölcsönözte volna őket, ez volna az egyetlen olyan eset egész életművében, amikor pásztornevek az ő saját invenciójának jegyében alakulnak át kutyanevekké. Amit természetesen nem lehet kizárni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mind a Coridon, mind a Mopsus nevek kutyanevként is dokumentálhatók a kora újkori szövegekben. A „Coridon” név például kétszer is feltűnik Abraham a Sancta Clara Ágoston-rendi szerzetes késő 17. században megjelent, *Judas Der Ertz-Schelm* című többkötetes művében (1686–1695): egyszer a koldus Lázár történetében,⁵⁰ majd egy tanmesében, amelyben a rettegő egerek Coridon kutyával próbálnak szövetségre lépni a varga macskájával szemben.⁵¹ A név szintén előfordul egy holland költő, Hieronymus Sweerts – ugyancsak a 17. század végén keletkezett – *Op 't sterven van een Tuin-hond* című rövid versében („De trouwen Coridon gevonden”).⁵²

A Mopsus kutyanevet illetően is hivatkozhatunk egy kora újkori példára, méghozzá nem is akármilyenre: Justus Lipsius egyik ebét hívták így. Lipsius kutyái iránti szeretete – melynek levelezésében is rendszeresen hangot adott – jól ismert volt kortársai körében (Melissáról, egyik kedves kutyájáról például barátja, Victor Giselinus írt verset). Amikor szeretett kiskutyája, Saphyrus 1601-ben elpusztult, miután egy forrásban lévő vízzel teli üstbe esett (ami megint csak szívszagató), Lipsius megrendítő levelet írt egykori tanítványának, Philip Rubensnek. Ebben részletesen elbeszélte a kutya utolsó óráit, és mellékelte egy latin epigrammát is, amelyben – Girolamo Aleandro Aldinához írt verséhez hasonló módon – hűséges társát siratta el.⁵³ De Lipsius további két kutyáját is versben énekelte meg, ezek egyike volt Mopsus, akit Lipsius legszívesebben a földre telepített Canis csillagkép helyére emelte az égen:

MOPSVS CANIS, GENTE SCOTVS, COLORE CRASSO SPADICEO; SED CIRCA ORAS
AVRIVM, ET IN IPSO ORE DILVTIVS FLAVO. SVPER OCVLVM VTRVMQVE ORBICVLI
AEQUALES DVO, ITIDEM FLAVI. IDEM COLOR IN PEDIBVS, INTERIORIBVS, INTRA
FEMORA, SVB CAVDA, ET IN ANO. AT PECTVS LATVM ET HONESTVM, PANTHERI-

49 „Corydon”: VERG., *Ecl.* II, 1, 56, 65, 69; V, 86; VII, 2, 3, 16, 20, 40, 70. „Mopsus”: *uo.*, V, 1, 10; VIII, 26, 29.

50 „Der arme Bettler aber, so nur um die Bröseln suppliciret, welche sonst die Diana, der Melampus, **der Coridon**, der Pudel etc. unter denen Tafeln zusammen klaubten, ist mit großer Freude und Triumph in die Glorie getragen worden.” Abraham a SANCTA CLARA, *Auserlesene Werke zur Belehrung und Erheiterung für Alt und Jung*, 2 kötet. (Wien: Carl Armbruster, 1835), 2:45–46 (*Judas Iscarioth: Erstes Heft*).

51 „Die Sache wurde letztlichen beschloßen, man soll eine Allianz eintreten mit des Meisters Pauls seinem Haushund, auch zu diesem End ein Schreiben und Missiv verfertigt worinnen gedachter **Coridon** zur guten Verständniß möchte gezogen werden: alsdann werde dieser tapfere Haus-Wächter ihrem Feind wohl gewachsen seyn.” *Uo.*, 2:194 (*Judas Iscarioth: Drittes Heft*).

52 A versről bővebben: Johan KOPPENOL, „Noah’s Ark Disembarked in Holland: Animals in Dutch Poetry, 1500–1700”, in *Early Modern Zoology: The Construction of Animals in Science, Literature and the Visual Arts*, szerk. Karl A. E. ENENKEL és Paul J. SMITH, 451–528 (Leiden–Boston: Brill, 2007), 485.

53 Erről bővebben: Jan PAPY, „Lipsius and His Dogs: Humanist Tradition, Iconography and Ruben’s *Four Philosophers*”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 62 (1999): 167–198.

NA PRORSVS SPECIE, ALBVM ET MACVLIS SPADICEIS SPARSVM. TALES IPSI IMI PEDES. ANNVM AGIT TERTIVM, AD INVIDIAM PVLCHER.

MOPSVS ego forma qui vinco secla canina;
Quod nolim in magno corpore nil habeo.
Quodque velim, dominum, dominam, ancillamque volentes
Conciliat probitas simplicitasque mihi.
Ille canis redeat, meruit qui caelica templa:
Si certet, terra hunc, me sibi coelum habeat.⁵⁴

A kutyasírató vagy épp kutyákat dicsérő versek esetében tehát egyáltalán nem egyedi esetről van szó, hanem egy élő és jól körülírható humanista hagyományról, mely a szakirodalom szerint egészen Catullus verébepigrammáiig vezethető vissza.⁵⁵ Lipsius külön dolgozatot szentelt a kutyák dicséretének (*Canis encomium*),⁵⁶ amely más, kutyákhoz írt humanista költeményekkel (így Lipsius Mopsushoz írt költeményével) együtt helyet kapott Caspar Dornau 1619-ben megjelent gyűjteményében, az *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae* című kiadványban is (ez pedig megtalálható volt például a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában is, még hozzá a régi, „Antiquissima-gyűjtemény” darabjaként, tehát Gyöngyösi elyben akár már diákként is láthatta).⁵⁷ Mindezek tudatában felmerül a kérdés, hogy biztosan véletlenről van-e szó akkor, amikor Gyöngyösi Kemény-versében is épp Lipsius kedves kutyájának, Mopsusnak a nevével találkozunk.

54 A hazai szakirodalomban idézi ALMÁSI Gábor, „A humanista kutya”, *Korunk* 27, 9. sz. (2016): 50–55, 54–55. Lásd még PÁPY, „Lipsius...”, 181.

55 Erről bővebben: PÁPY, „Lipsius...”, 170–182. A verébepigrammákat említi Szász Keve is *Egy játékos humanista ekloga nyomában – Elias Corvinus: Idyllion Amyntas* című tanulmányában. Szász röviden kitér a kutyasírató versek középkori előzményére is, nevezetesen a sint-truideni kolostor apátjának, Theodoriknak Pitulus nevű kutyája halálára írott költeményére. A dolgozat emellett egy – Gyöngyösinél is felbukkanó – Lycisca nevű kutya alakját is tárgyalja, amely Elias Corvinus egyik eklogájában szerepel. Szász Keve, „Egy játékos humanista ekloga nyomában: Elias Corvinus: *Idyllion Amyntas*”, *Antikvitás & Reneszánsz* 16 (2025): 85–99, 86–94.

56 Erről részletesen: WALKER-MEIKLE, *Late Medieval...*, 155–161. A *Canis Encomium*ot lásd Caspar DORNAU, *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae* (Hanau, 1619), 521–532.

57 DORNAU, *Amphitheatrum...*, 532. A kiadvány tartalmáról ebben a témában részletesebben lásd PÁPY, „Lipsius...”, 167–198; FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II: Nagyszombat 1632–1690, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2* (Szeged: Scriptum Kft., 1997), 60 (53. tétel).

A magyar tanítási nyelvre áttérés viszontagságai a szakirodalomban és ismeretlen levéltári forrásai Debrecenben (1797–1833)

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debreceni Református Kollégium Múzeuma,
nyugalmazott igazgató

ORCID: 0000 0001 5961 3379

The difficulties of switching to Hungarian as the language of instruction in the literature and unknown archival sources in Debrecen (1797–1833)

Abstract | Under the Habsburg rulers, the question of Hungarian as the language of instruction was a source of political tension. The “supreme royal supervision” of education forced Protestant school administrators to “coordinate” and harmonize with the state Catholic system. The main obstacle to the replacement of Latin (outside of politics) was the state of our language and the shortcomings of Hungarian scientific terminology. Since Latin was the official language of the country before 1844, the livelihood of students could only be secured through effective bilingualism, so in 1797, the leaders of the Debrecen College decided to teach all subjects in Hungarian, while also striving to maintain the level of Latin proficiency.

The first “exams” were then conducted in a peculiar mixture of languages. In the following years, as a compromise while new technical terms were being found, some subjects were taught in Latin and others in Hungarian. The local procedures of the transition offer parallels at the national level in an area that is difficult to research: Hungarian lectures were followed by Latin recitations, and the language of teaching, testing, and conversation often differed and even alternated. Some Hungarian textbooks were translated into Latin independently, while Latin authors were translated into Hungarian.

With a few exceptions, the literature on the history of education does not take into account that between 1797 and 1833, several subjects were taught in Hungarian at all levels of the college in Debrecen. Between 1800 and 1825, nearly forty Hungarian textbooks were published here, and there are also plenty of student notes from such lectures. After a period of internal strife, the 1820s saw the establishment of new Hungarian-language “cathedras” and then the Department of Hungarian Language and Literature, with the complete transition to the native language (with the exception of law) taking place in 1833.

Keywords | Latin-Hungarian bilingualism, education, “language reform” in science, Hungarian language and literature, Debrecen College

A *Pedagógiai lexikon* szócikke szerint a reformkor húszas-harmincas éveiben „egyre több katolikus és protestáns iskolában előtérbe került a különféle tantárgyak magyar nyelvű oktatása, háttérbe szorítva a latint. (Korábban ezzel az 1770-es évek elején a pesti piaristák próbálkoztak, majd a 18-19. század fordulóján a sárospataki kollégiumban.)” Az idézett lexikoncikk Versey Ferenc 1820-tól használt ötkötetes *latin nyelvű* magyar grammatikáját említi a középiskolai magyar nyelv- és irodalomtanítás fordulópontjaként.¹

Ezúttal főként a húszas-harmincas éveket megelőző negyed évszázad jórészt ismeretlen debreceni forrásainak bemutatására törekszem, amelyek módosítják az iménti képet. Ennek jelentőségét az adhatja, hogy a cívis „Anyavárosnak” jelentős hátszárnya volt: rektorainak százaival az ország távoli vidékeire is eljuttatta ennek az átmeneti időszaknak nyelvi és iskolai eredményeit.²

„Önkényű” megoldások, felekezeti sajátágok és a „teljes tanügyi autonómia” vélelme

A nyelvkérdés II. József nyelvrendeletétől a teljes magyarnyelvűség érvényre jutásáig mindvégig feszültségkeltő politikai ügynek számított.³ Az Országgyűlés, valahányszor tannyelvi kéréssel, felirattal vagy törvényjavaslattal fordult az uralkodóhoz – 1807-ben, 1811-ben és 1825-ben –, mindig a leghatározottabb elutasítással szembesült.⁴ A másfél évtizedes szünet után, 1825-ben összehívott diétán úgy érvelt Dessewffy József, hogy „a kormányzat azért ragaszkodik a latin nyelvűség fenntartásához, mert ezzel a német nyelv eluralkodását készíti elő”. Amikor a rendek egy 1826. április 17-én felküldött törvényjavaslatban sérelmezték, hogy *a magyar nyelvet a közép- és főiskolákban csak melleleg tanítják*, az uralkodó még az elutasító válasszal is egy éven át késlekedett.⁵ Szekfű Gyula műve a következő generációk szerzőinél erőteljesebben hangsúlyozta az „elnemzetlenítés” tendenciáit, bőségesen idézve a magyar nyelv érvényesülését tudatosan akadályozó hivatalnokok jelentéseiből. Szöveggyűjteménye ismerteti, hogy amikor az uralkodó értesült egy-egy intézmény magyar nyelvhasználatáról, személyesen és izgatottan kérte a jelentések kivizsgálását.

1 Mészáros István, „Magyarnyelvűség a hazai oktatásban”, in *Pedagógiai lexikon*, szerk. BÁTHORY Zoltán és FALUS Iván, 3 köt., 2:415 (Budapest: Keraban Kiadó, 1997). Köszönettel tartozom Margócsy István és S. Varga Pál irodalomtörténészek értékes észrevételeiért.

2 A Kollégium összesen 584 iskolába küldte rektorait és praeceptorait, ezek közel felébe nemzedékeken át. Az adománygyűjtő helyek, az ún. „Spárták” debreceni jegyzékén (a filiákkal együtt) 1400-nál több egyházközség szerepelt. RÁCZ István, *Az Ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1995), 156, 174.

3 SZEKFI Gyula, szerk., tan., *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris – Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 22–24.

4 FEHÉR Katalin, „Reformkori sajtóvíták a magyar tanítási nyelvről”, *Magyar Könyvszemle* 114 (1998): 151–157.

5 BÉNYEI Miklós, *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1994), 85–86.

Az udvari kancellária ellenőrzése minden publikált esetben cáfolta e híreket, a hivatalnokok vizsgálati eredményei azonban a reformkorban már nem feltétlenül (legalábbis nem pontosan és országos érvénnyel) tükrözik a helyzet tényleges állását.⁶ A hivatalos rendeletek és kormányzati követelmények szempontjából elgondolkodtató az alábbi konkrét eset: amikor Reviczky kancellár munkatársa azt olvasta a *Jelenkor* folyóiratban, hogy „a szegedi líceumban a múlt tanév végi vizsgák magyar nyelven tartottak és hogy ott a tantárgyak nagy részét magyarul tanítják”, észrevétele hatására a kancellária még 1833-ban is kérdőre vonta a nagyváradi tankerület főigazgatóját, Laitsák Ferenc püspököt. A kancellár szeptember 28-i jelentése szerint „[a] nyilvános vizsgát és a grammatikai osztályok magyar nyelvét [...] a prodirektor önkényűleg, a *Ratio Educationis* ellenében hozta be, miért őt Laitsák megróttá”.⁷ Tehát a kancellária és egy tankerületi főigazgató úgy értelmezte a *II. Ratio Educationist*, hogy az ellentétes a grammatikai osztályok magyar nyelvhasználatával.

Ellentmondásos, sőt kaotikus helyzetre, a nevelésügyi rendelet személyektől és hivataloktól függő eltérő magyarázataira következtethetünk egyes millenniumi közleményekből. Ezek nyomán a kaposvári gimnázium igazgatója 1825. október 31-én olyan főigazgatói leiratot ismertetett a tantestülettel, melynek következtében „minden tantárgyat mindegyik osztályban latinul és magyarul kell tanítani, »ahogyan az 1806-i Ratio Educationis előírta«”. Hivatalosan azonban „a tankönyvek, a magyarázatok, a tanulói feleletek nyelve továbbra is a latin” volt.⁸

A szakirodalomból ítélve a különböző fenntartású intézmények, a katolikus, illetve a protestáns iskolák helyzete sajátosan eltérő volt. Számos forrás szerint az álla-

6 A szombathelyi líceum magyar nyelv iránti lelkesedéséről 1823 és 1826 között és ennek a katolikus iskolarendszerben egyedülálló nyomtatott forrásairól Mészáros István tudósít: MÉSZÁROS István, „Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban”, *Magyar Nyelvőr* 108 (1984): 442–449. A Szekfű Gyula által vizsgált speciális források szerint korábban a helytartótanács még azt is igazolni volt kénytelen, hogyan tűrhette, hogy a pozsonyi Notre-Dame-apácánál tanítják a magyar nyelvet. SZEKFÜ, *Iratok...*, 91. Lásd még uo., 317, 58. sz. irat („Az államtanács irata a pesti kegyesrendi gimnázium ellen felmerült gyanúról, hogy ott a tanítási nyelv magyar volna”, 1813. jún. 15.). A hivatalosan megcáfolt német nyelvű forrás iménti címfelirata tévesen szól tanítási nyelvről, a forrásszöveg csupán a magyar nyelv *valamiféle* használatát említi.

7 A jelentés részletei: „a szegedi Líceumban az összes tárgyakat latinul tanítják, [...] csakis a haladóknál magyarul a magyar irodalmat; nyilvános vizsgákon a thesiseket latinul és magyarul vitatják meg, a magyar irodalomból csak magyarul. Ami a gimnáziumot illeti: a humaniorában a magyar történetet és archeológiát magyarul magyarázzák, de latinul tanulják, a grammatikában magyar nyelvű a magyar és a bibliai történet és földrajz.” SZEKFÜ, *Iratok...*, 412, 88. sz. irat („Reviczky kancellár Mérey Sándorhoz, a m. kir. tartományi bizottság főigazgatójához a szegedi líceumban a magyar tannyelv megakadályozása érdekében”, 1833. aug. 27.).

8 Mészáros István úgy magyarázza az általa ismertetett 1896-os publikációt, hogy „[a]z 1806-i Ratio Educationis Publicae ezt ugyan hivatalosan nem tette lehetővé, de az igazgatók, főigazgatók, a megyei hatóságok – a közhangulattól tüzelve – [véltetőleg az 1820-as évektől] általában nem akadályozták a magyar nyelvű tanítást”. Ugyanakkor „[a] magyar tanügyről határozni és rendelkezni egyedül a király jogosult, s a bécsi kormányzat ezt a lehetőséget is megragadva még sokáig akadályozta, hogy a magyar nyelv elfoglalja az őt megillető helyet iskoláinkban”. MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948: Általánosan képző középiskolák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 66–68, 70.

mi-katolikus iskolákban (a Tanulmányi Alapból fenntartott úgynevezett „királyi” intézményekben) nehezebb volt az önként, nemzeti kérdésekben buzgólkodó paptanárok helyzete, mint a kevésbé kiszolgáltatott protestáns intézmények tanáraié.⁹ Mindebből távolról sem következik, hogy a protestáns intézmények ne ütköztek volna nap mint nap akadályokba. A levéltári források erőteljesen árnyalják, sőt megingatják azt a vélekedést – amely az 1806. évi *Ratio Educationis* fordítását bevezető előszóban is olvasható –, mely szerint e rendelet csak a katolikus („királyi”) iskolákat érintette, mert „az 1790/91. évi országgyűlésen megszavazott 26. törvény teljes tanügyi autonómiát biztosított a protestánsok számára”.¹⁰

Az ágostai és helvét hitvallású protestánsok örömmel fogadták a jogokat és lehetőségeket biztosító 1791. évi 26. cikkelyt, amely egy bármikor megváltoztatható uralkodói döntés (a Türelmi Rendelet) helyett immár törvényes alapokra helyezte működésüket. Az 1791. évi 26. törvénycikk 5. paragrafusa azonban egy „carta bianca”-t, azaz kitöltetlen kötelezvényt is hordozott, melynek értelmében

érintetlen maradván [...] Ő Felsége legfőbb királyi felügyeletének [...] az ország törvényes kormánysszékei útján gyakorlandó joga [...] a közoktatási rendszer mely a karok és rendek előterjesztéséhez képest Ő Felsége által lesz meghatározandó ezen [protestáns] iskolákra is ki fog terjesztetni.¹¹

Ahogy a korábbiakat kivétel nélkül, úgy az akkoriban még ismeretlen újabb *Ratio Educationis*-ra vonatkozó 1806-os uralkodói parancsot is felolvasták a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésén. Az utasítás azt követelte, hogy a protestáns és katolikus oktatás a vallás kivételével minden téren azonos legyen.

A jegyzőkönyv szerint „Felséges Urunknak ez a K. Szándéka adódik tudtunkra: hogy Örökös Tartományaibann lévő minden Oskoláibann, akármely vallásuaké legyenek azok; a vallást illető dolgokon és Tudományokon kívül éppen a szerint menjen minden, mint a R. Catholicusok oskoláibann.”¹² E kérdés megvitatására konferenciát javasolt a Tiszáninneni Egyházkerület, amelyre a Tiszántúl Péchy Imrét és Benedek Mihályt delegálta, azzal az instrukcióval, hogy az új szisztéma részleteit nem ismerik, de nem tartják magukra nézve kötelezőnek, mert úgy értelmezik a törvényt, hogy az saját

9 Jüstel államtanácsos Czuczor Gergely sorsára hivatkozva úgy vélekedett, hogy a szerzetesi iskoláktól a dinasztíának nem kell különösebben tartania, mert onnan minden indoklás nélkül el lehet távolítani a veszedelmes oktatókat. SZEKFI, *Iratok...*, 189.

10 MÉSZÁROS István, ford., szerk., tan., *Ratio Educationis: Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar fordítása* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 9. E tanügyi szabályzat azt is előírta (lásd uo., 222), hogy a protestáns iskolák tananyaguk azon (vallási témákon kívüli) részeit, amelyek a szorosan vett tudományok körébe tartoznak, *hangolják össze* ezzel a mintával.

11 MÁRKUS Dezső, szerk., *Corpus juris Hungarici – Magyar törvénytár: 1740–1835. évi törvények*, ford. CSIKY Kálmán, Millenniumi emlékkiadás (Budapest: Franklin-Társulat, 1901), 173. A NetJogtár honlapján: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV>. Kiemelés: G. Sz. B. Vő. BÉNYEI, *Oktatáspolitikai törekvések...*, 49–50.

12 A „Fels. Httó Tanács [1806.] Ápr. 8-i Intimatuma”: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I.1.a.9. 1806. jún. 20. 450. lap. 38. pont.

iskolai ügyeik rendezésére döntési szabadságot ad.¹³ A *II. Ratio Educationis* érvényességét tehát valóban vitatták a reformátusok, több tekintetben kötelező érvénye és hatása mégis tagadhatatlan.

„A' Coordinatio alól magunkat ki nem húzhatjuk”

Az 1792 és 1835 között uralkodó I. Ferenc „atyáskodó és aprólékos abszolutizmusa” nem elégedett meg az elvi irányítással. A helytartótanácsnak az ő legfelsőbb felügyeleti jogára hivatkozó dörgedelmei a későbbiekben is évente több alkalommal követeltek intézkedést, igazodást, alkalmazkodást és természetesen jelentéseket. A reformátusoknak 1817-ben például sürgősen válaszolniuk kellett arra, miért nem teljesült az elvárt azonosság. Ekkoriban már írásban is elismerték, hogy a nevelésügy vallási hovatartozástól független összehangolása (a „Coordinatio”) alól nem vonhatják ki magukat, de mindvégig arra törekedtek, hogy a „Superinspectio” és a tankönyvek fölötti döntés jogát megőrizze,¹⁴ mert „mind kettő könnyen királyi Decisio alá találna menni azáltal, ha disputációba ereszkednének”.¹⁵ A későbbiekben a koordináció leglényegesebb olyan területének, melyet a reformátusok sem vitathattak, a tanítandó tantárgyak teljes azonossága minősült.

A szoros pórázon tartott egyházkerületek 1819-ben határozott felszólítást kaptak arra vonatkozóan, hogy félévente küldendő jelentéseikben (sok egyéb adminisztratív teher mellett) tankönyveik színvonalát is el kell juttatniuk a helytartótanácshoz.¹⁶ Az érintettek tarthattak attól, hogy e tartalmi összegzések elbírálása köztözkedésre ad alkalmat, és csorbitja tankönyveik megválasztásának jogát. A helytartótanács viszont a végül felküldött színvonalak tartalmát értékelte úgy 1832-ben, hogy azok nem felelnek meg „a legfelsőbb Felvigyázói Jussnak”.¹⁷ Bár teológiai tankönyveiket egyéb tantárgyakkal ellentétben nem kellett előzetesen bemutatniuk, utólagos cenzúra a vallási kiadványok terén is létezett.

A „teljes autonómia” feltételezése ellenére későbbi neveléstörténeti irodalmunk már számolt azzal a ténnyel, hogy a *II. Ratio Educationis*ra tekintettel az evangélikusokhoz hasonlóan a reformátusok is dolgoztak ki bizonyos „egységesítő rendelkezéseket”.¹⁸

13 „[N]em tudjuk miből áll az a systema a' melyről parantsol Ő Felsége; a' minket nem obligálhat mivel a törvény nekünk szabadságot ad a' magunk Oskolái Coordinatziójára.” TtREL I.1.a.9. 1806. aug. 9. 5. lap.

14 A legfontosabb, hogy „a' rendnek és az Oskolai könyveknek meghatározásáann törvényes Szabadságunkkal élhessünk”. TtREL II.1.c.3. Álmosd, 1816. nov. 8. 17. lap.

15 „Mivel magunk is megismerjük, hogy a' tanítandó Tárgyakra nézve [...] a' Coordinatio alól magunkat ki nem húzhatjuk”. TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 11. 330. lap. A „disputáció” felvetése arra vonatkozott, hogy ők eleinte nem azt a munkát értékelték *Ratio Educationis*on, „amely most előnkbe adódott, hanem tsupánn azt, mely az 1790/1dik Esztendőbeli Diaeta 67dik articulusa következésére [...] már akkor meg vólt”. TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 11. 328–329. lap.

16 TtREL I.1.a.11. 1819. márc. 30. 434–435. lap. 8. pont.

17 TtREL II.1.d.4. 1832. szept. 3. 24. lap. 97. pont.

18 MÉSZÁROS István, NÉMETH András és PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 340.

A koordináció hivatalos elvárásaira következtethetünk a Budai Ézsaiás nevéhez fűződő 1807. évi *Ratio Institutionis* – az úgynevezett „Álmosdi Ratio” – sorsából is, amely már 1804-ben készen állt a Tiszántúli Református Egyházkerületben, kinyomtatásával mégis megvárták az új tanügyi rendelet megjelenését, hogy az elkerülhetetlennek vélt utolsó finomításokat elvégezhessek.¹⁹ (A szabályozás félhivatalos megnevezése abból ered, hogy a nevelésügyi tanácskozásokat gyakran tartották az egyházkerület világi főgondnokának álmosdi birtokán.) Péchy Imre 1830-tól a Tudós Társaság tagja is volt, az anyanyelv kérdéseivel a kezdetektől foglalkozott.²⁰ A *Ratio Institutionist* előkészítő tárgyalások előmunkálataiból és összgezéseiből a koncepció ország-világ előtti hivatalos jellegének bemutatására született ékes latinságú nyomtatvány.

Már önmagában az állami nevelésügyi rendelet bevárásának tényéből is a követelményekhez igazodás elvárásaira következtethetünk. Jellegzetes változásnak tűnik a *Debreceni Grammatika*²¹ (a továbbiakban DGr) tankönyvváltozatának címbeli eltérése a deklarált kiadói célkitűzéstől, amely tucatnyi tervezett kötet „született nyelvünkön”²² való megjelenését hangsúlyozta. (Ez az iskolai nyelvtankönyv szerepel az „álmosdi” *Ratio Institutionis* végén 1807-ben felsorolt helyi tankönyvek között is.) Az 1801-es jegyzőkönyvben rögzített cél szerint „az itt Debreczenbenn készült Magyar Grammatikát szedje rövid summába, hogy a gyermekek született nyelvük mesterségét megtanulhassák”. A megbízás 1806-ban²³ már azt a kitételt is tartalmazta, hogy a szerző vigyázzon „nyelvünknek afféle tulajdonságira, melyeknek tudása a Deák Nyelv tanulását könnyítheti”.²⁴ (Annak a műnek az átdolgozásáról van szó, amelynek lényege a köznép tiszta magyarságának és a magyar nyelv egyedi sajátosságainak normaként ajánlása volt.)²⁵ A tankönyv végül az alábbi címmel jelent meg nyomtatásban: „Magyar Grammatika, mely főképpen a Deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott”.²⁶ E kiadvány legfeljebb közvetetten kapcsolódhat a latin nyelv oktatásához: az 1807 szeptemberében írott előszó szerint a tanulók a szófajok és szakkifejezések (azaz „mester szók”, így például a „Hajtogatás” és az „Ejtegetés”) értelmének anyanyelvükön történő

19 *Ratio Institutionis per Deputationem Literariam Álmosdini elaborata* (Debrecen: Impressit Georgius Csáthy, 1807).

20 Péchy Imre (1753–1841) a tiszántúli egyházkerület főgondnoka 1801-től 1839-ig, debreceni tanulmányai és pesti ügyvédi vizsgája után Göttingenben tanult, majd Bihar vármegye alispánja, hat alkalommal Bihar és Pest vármegyék országgyűlési követe. 1813-ban alnádorrá, 1824-ben a hétszemélyes tábla tagjává nevezték ki. A *magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában* című bilingvis dolgozat (Pest, 1806) szerzője.

21 [BENEDEK Mihály, DOMOKOS Lajos és mások], *Magyar Grammatika, melyet Készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Wien: A Magyar Hirmondó Íróinak költségével, Alberti Betűivel, 1795).

22 TtREL I.1.a.9. 1801. aug. 7. 153–154. lap. 47. pont.

23 A nyelvtankönyv írására felkért Földvári József esperes ideiglenes megbízást kapott egy kollégiumi professzor helyettesítésére, majd az ügy késlekedése miatt 1806. április 18-án Komáromi Pál hajdúböszörményi rektort kérték föl a feladatra.

24 TtREL I.1.a.9. 1806. ápr. 18. 430–431. lap.

25 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*: A mű és vitatott részletei”, *Debreceni Szemle* 31 (2023): 3–32, 15–19, doi:10.59424/debreceniszemle/2023/31/1/3-32.

26 A kiadvány 1808 és 1833 között négyszer jelent meg Debreczenben; 1835-ös kiadása is az 1807-es előszót tartalmazta. Kiemelés: G. Sz. B.

bevézése után a későbbiekben valóban könnyen felfoghatták a *verbum*, a *declinatio* és a *conjugatio* fogalmát.

Neveléstörténet-írásunk kiemelkedő alkotója jelentős vívmányként üdvözölte a *II. Ratio* (1770-es elődjéhez képest érzékelhető) változását a magyar nyelv terén. Úgy értelmezi az 1806-os *Ratio Educationis* 40. paragrafusának kulcsmondatát, hogy a szóban forgó „kisgimnáziumi” évfolyamokon *maga a latin volt a tulajdonképpeni tantárgy*, a magyar nyelv megismertetése ezzel összhangban haladhatott előre, azaz a latin grammatikát, poétikát és retorikát tanulmányozva kellett megtanítani a magyar nyelv sajátosságait. A minta ugyanis „adva van a latin nyelv szakszerű oktatásában”. A tanár kezdetben a tanulók anyanyelvén magyarázta a latin grammatikát – ez nehezen történhetett volna másként –, majd „2-3 év elteltével fokozatosan tért rá a latin nyelvű magyarázatra”.²⁷

A debreceni megoldás az anyanyelv felől közelített a latinhoz. A *Ratio Institutionis* azzal indokolta a két évfolyamú anyanyelvi iskola négyévesre bővítését, hogy „az elmében formálódó fogalmak világossága főként a tökéletes anyanyelvi tudástól függ”.²⁸ Az 1812-es helyi Tanrend utasítása – a négyéves Magyar Oskola után – még a gimnázium hatodik osztályában is részletes anyanyelvű magyarázatot, illetve feleletet ír elő mind a tanár, mind a diák részéről, mielőtt latinra váltanának.²⁹ Az anyanyelvi alapozásra a helytartótanácsához juttatott válaszaikban még az 1820-as években is rendszeresen utalnak.³⁰ A század elején Budai Ézsaiás is azért adta ki a *Deák nyelv kezdete példákban* című munkáját, hogy a deákságra törekvő kezdőket megkímélje a latin szabályoktól.³¹

27 A *Ratio Educationis* főszövegben említett kulcsmondata szerint „teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre”, azaz másodlagos magyarázó nyelvként. MÉSZÁROS István, „Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790–1861)”, *Magyar Nyelv* 81 (1981): 385–395, 387; MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink...*, 66–67.

28 A főszöveg idézett mondatában felismerhető egy Herderre visszavezethető, nyelvi univerzalizmust elutasító nyelvfilozófia hatása. A folytatás: „Valójában a jó polgárok, hű alattvalók és tisztességes keresztények képzése az anyanyelven kívül – úgy tűnik – semmiféle nyelvet nem igényel.” A latin eredeti: „Ipsa quoque notionum, quae animo informantur claritas, a perfecta linguae vernaculae cognitione multum pendet. Jam vero bonorum civium, fidelium subditorum, proborumque christianorum educatio nullam, praeter vernaculam, requirere linguam videtur.” *Ratio Institutionis...*, 4.

29 A mitológiát Pomey műve szerint „elbeszélvénn előre mindenkor, és elbeszélvtévénn Tanítványaival először Magyarul, azután Deákul”. A’ tanítók kötelességei, A’ tanítónivalók és ezeknek rendi és módja [...] (Debrecen: Csáthy György, 1812), 43.

30 „A Magyar Nyelv tanítása és tanulása [...] annak tudományos értésének a fundamentoma már az alsóbb Vernacula [anyanyelvi] Oskolákba, a’ magyar Grammatica tanitódása által megvettetik; a’ Deák oskolákban osztán a’ Tanítás éppen ahoz a’ Magyar Grammaticához alkalmaztatódik.” *TtREL* II.1.d.3. 1827. jan. 19. 614–615. lap.

31 „[A]zt pedig kívánni nem lehet, hogy a’ gyermek, a’ ki most kezdi a Deák nyelvet tanulni, már annak deákul írott réguláit is megértse” – indokol az 1804. március 24-én kelt előszó. (E tankönyv kilenc kiadást ért meg 1851-ig.) BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 84.

Margócsy István tanulmánya a magyar nyelv és a hazai iskoláztatás kapcsolatát öszszegzi. Főcíme szerint nyelvünk iskolai jelenlétét vizsgálja – ami elvben magába foglalja az anyanyelvű oktatás kérdését is –, míg a mű utolsó fejezete az iskolai nyelvoktatás történetének adattárát kínálja. Ennek az adattárnak az esetlegességét és bizonytalanságát a szerző a 19. századvég pontatlan és gyakran ellenőrizhetetlen közleményeinek tulajdonítja, teljes joggal.³² A Millennium ünneplésével összefüggő kezdeményezés országsszerte hatalmas információtömeggel gazdagította neveléstörténetünket, de a kampányszerű nekibuzdulás eredménye valóban gyakran vált félreértések forrásává: a Debreceni Kollégiummal kapcsolatos vélekedéseket nemegyszer helyi szerzők okfejtései indították vitatható irányba.

A neveléstörténeti irodalom kardinális kérdésekben is megmutatkozó bizonytalanságai a magyarnyelvűséggel kapcsolatban is óvatosságra intenek.³³ Mint látni fogjuk, a szakirodalom több esetben a 18. századvég legfontosabb lépéseit is bagatellizálja vagy figyelmen kívül hagyja, olykor nivellálja a magyar nyelv tanítása, illetve a magyar tanítási nyelv közötti kolosszális különbséget. Az alább tárgyalandó akadályokon túl rendkívüli nehézségeket okoz a nyelvileg és fogalmilag heterogén források egységes értelmezése. További félreértések forrása a tervezetek, javaslatok és magyar nyelvű iskolai ünnepségek (disputák, ünnepélyes záróvizsgák)³⁴ azonos szinten kezelése a hét-köznapi anyanyelvű nevelési gyakorlatával. A nemzeti érzés ébredésének jele, ha egy püspök főispán magyar nyelven nyit meg egy vármegyei közgyűlést, de a hasonló tények színes csokrai – ha háttérként nem is függetlenek témánktól – nyelvünk iskolai jelenléte szempontjából irrelevánsak.

A református egyház- és iskolatörténet jól ismert ténye, hogy Sárospatakon 1796-tól a gimnáziumban minden tárgyat, a főiskolán „több tantárgyat” magyarul tanítottak. Természetesen az átállás pusztán a magyar tudományos szaknyelv hiányosságai mi-

32 MARGÓCSY István, „A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban: Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, 71–151 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005), 128.

33 Mészáros István hiányolja például a Maróthi György javaslatainak sorsára vonatkozó adatokat, továbbá úgy véli, hogy a Debreceni Kollégium felső tagozatának képzési idejét három évre emelték 1742-ben. Valójában rendelkezésünkre állnak a konzisztórium jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok, illetve a század végéig a források és az ismert diákéletutak összessége igazolja a *hatéves* akadémiai tagozat létét. MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 536. Maróthi 1743-ban megjelent és a reformkorig használt magyar nyelvű számtankönyvről megjegyzi, hogy akkoriban tankönyvként nem számíthatott volna engedélyezésre. Lásd *uo.*, 598.

34 E korban gyakori volt az arisztokrata növendékek ünnepélyes záróvizsgáinak kinyomtatása. Domokos Lajos idejében Debrecen azt is megtiltotta, hogy előre kiadott kérdésekre előre megírt válaszokkal brillírozzanak a diákok a vizsgára összegyűlt közönség előtt. Elvben már előadások előtt el kellett olvasniuk a tárgyalandó auktorokat, olvasmányaikról kivonatokat készítettek, melyeket vizsgák alkalmával bemutattak, így azokból is számon lehetett kérni őket. Ilyen „olvasónaplókat” a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (a továbbiakban: TtREK) Kézirattára is őriz, pl. R 256-os jelzettel.

att is minden intézményben rendkívüli nehézségekbe ütközött, így Benda Kálmán írásai szerint 1815-ben és 1828-ban részleges visszalépés érzékelhető a klasszikus értékek javára.³⁵ A neveléstudomány ugyanakkor nagyra becsüli Miklós László (Göttingenben képzett, Herder és a német neohumanisták nézeteit is közvetítő) pataki professzort, aki egész működése során – 1820 és 1840 között – a klasszikus értékek létjogosultságáért küzdött, tiltakozva a filológiai és természettudományi tárgyak szembeállításával ellen.³⁶

Debrecenben egy 1797. évi április 25-i egyházkerületi határozat írta elő, „hogy Tiszteletes Professzor Uramék a’ közelebbi Majus 1-ső napján kezdődő iskolai esztendő-től fogva átallyába mindenféle tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak”.³⁷ Világosan látták e kérdés jelentőségét a „külső világi előljárók” is, hiszen egyikük az 1795-ben publikált debreceni *Magyar Grammatika* (DGr) szerzője volt.

Véleményük a gyakran idézett 1797-es döntés elvi indoklásából is egyértelmű: „Professzor uraimék”

akarmelly világos és Tanítványaik értékéhez alkalmaztatott Deáksággal igyekezzenek is élni a’ tanításbann úgy tapasztallyák mindazáltal hogy [...] az időt hosszas magyarázásokkal kéntelenítettven el tölteni [...] a’ mint kívánnák nem haladhatnak. [...] Sok olyan nemzetek példája továbbá a’ mellyek az iskolábann már született nyelveken tanítanak és írják a’ szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 Esztendőök alatt többre mentek a’ Tudományokbann, mint sok olyann századok alatt, a’ mellyekben a’ Deák nyelvel éltek.

Az iménti jól ismert jegyzőkönyvi részlettel ellentétben szakirodalmunk meglepően keveset tud, olykor tudomást sem vesz a folytatásról: túlnyomó többségükben ismeretlenek maradtak az 1833 előtti magyar nyelvű oktatás fordulatokban és eredményekben, így nyomtatott magyar tankönyvekben is gazdag történetének dokumentumai. A kérdés megítélését a teljes autonómia feltételezése is befolyásolja, miközben pejoratív színezetet kap az oktatási intézmények elemi kötelezettsége: az adott helyzetben a latin nyelv változó szerepe mellett is kenyérkeresetre alkalmassá kellett tenniük hallgatóikat. A forrásokhoz viszonyítva hiányérzetet kelt Mészáros István alábbi összegzése:

A magyarországi reformátusok iskolái szinte kivétel nélkül magyar lakosságú helységekből voltak, s az illetékes tanügyi vezetők az autonómia birtokában már korábban akadálytalanul intézkedhettek volna a tanítás teljes magyarnyelvűségéről. De például a

35 BENDA Kálmán, „A Kollégium története 1703-tól 1849-ig”, in *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, 87–115 (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981), 109.

36 FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 153–154.

37 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 115–117. lap, 29. pont, 116. A határozat teljes szövegét a Kollégium 18. századi neveléstörténeti forrásaival és a latin felterjesztések, illetve nyomtatványok magyar fordításával együtt közöltem: G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ Botond, szerk., tan., *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, ford. KRISTÓF Ilona, SZABADI István és SZABÓ András (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996), 256–258.

debreceni egyházkerület is csak 1833-ban rendelte el, hogy a debreceni kollégiumban – a törvénytanon kívül – minden tantárgyat magyarul kell tanítani. Kivételt csak a sárospataki kollégium jelentett. Ellentétben a többi protestáns iskolával itt már 1796-tól kezdve magyarul folyt több gimnáziumi tantárgy oktatása, sőt a századforduló körüli időben számos magyar nyelvű gimnáziumi tankönyvet is megjelentettek a sárospataki tanárok. A neves kollégiumban ez az állapot – rövidebb-hosszabb időszakos visszatérésekkel a latin nyelvű oktatáshoz, a terjedelmesebb latinsághoz – a reformkor végéig megmaradt.³⁸

„Időszakos visszatérések” és az átmenetiség karaktere

A protestánsok egyes publikációk szerint „szabad kezet kaptak” iskoláik tananyagának összeállítására, a helyi tantervek mégis alig különböztek egymástól, sőt „az 1806-i Ratio Educationis középszintű tananyagától sem különböztek alapvető, lényeges vonatkozásokban”.³⁹ Úgy vélem, a hasonlóságok előmozdításában okvetlenül szerepet játszott, hogy időnként a *Ratio Educationistól* való jelentéktelen eltéréseket is megbüntették. (Mint erre még visszatérek, volt idő, amikor a pesti egyetem jogi vagy orvosi karaira jelentkező debreceni hallgatóknak éppen ezen eltérések miatt kellett megismételniük utolsó filozófiai tanévüket.) Ha ez hivatalos rendelkezés értelmében és elvi alapon történt így, milyen következményekkel járhatott volna a latin nyelvtudás fogyatkozása azon az egyetemen, amely – ha hihetünk az egybehangzó forrásoknak – minden karán latinul oktatott?

A neveléstörténeti irodalom állásfoglalásai a témával foglalkozó szintézisek szerzői is befolyásolták. Az iméntiekhez hasonló szemléletű tanulmányok alapján nehezen értelmezhető másként az 1797-es rendelkezés, mint hogy Debrecenben „Domokos Lajos iniciatívájára, vitát nyitottak a magyar nyelvű oktatásról”, és

e folyamatosan zajló vita miatt a magyar nyelv oktatása, valamint iskolai és tudományos használata még nagyon sokáig nem vált teljesen általánossá: a protestáns iskolákban továbbra is kizárólag a latin nyelv oktatási és társalgási használatát szorgalmazzák, s folyamatosan tiltják a magyar nyelven való beszédet.⁴⁰

A debreceni döntés végrehajtásának egyes lépéseit, azok változtatásait és az optimális megoldások keresését a következő négy alfejezetben ismertetem, a legfontosabb források bemutatásával. Mert a helyzet rendkívüli nehézségéből adódóan Debrecenben is mutatkoznak „időszakos visszatérések”, ideiglenes vagy részleges visszalépések. A *Magyar Grammatika* (DGr) már 1795-ben hangsúlyozta az új fogalmak, a magyar „Mester-Szók (technica vocabula)” alkalmazásának problémáit. Akkoriban ugyanis egy anyanyelvű szöveg pusztán azáltal is homályossá válhatott, ha az új magyar szakki-

38 Mészáros, „Középiskolai magyar...”, 390.

39 Mészáros, *Középszintű iskoláink...*, 60.

40 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 73–74.

fejezések után „a Deák megszokott nevezetek nem tevődtek Rekeszben (Parenthesis-benn) utánok”.⁴¹

A DGr egyik szerzője (a helyi oktatási folyamatok „politikai” vezénnyelője), Domokos Lajos már 1799 és 1802 között írásban jelezte a sokasodó problémákat: „már majd anynyi Magyar nyelv van, a’ mennyi Magyar könyv”.⁴² Arra is felhívta a figyelmet, hogy az új szavak „kiválogatódása” – azaz széles körben történő befogadása – időt igényel.⁴³ Zsigmond Ferenc szerint az 1800-ban létrehozott jogi tanszék is „rést ütött a tanítás magyarnyelvűségén”, mert olyan mértékben hiányoztak a megfelelő „műszavaink”, hogy Széplaki Pál latinul tartotta előadásait.⁴⁴ (Bár 1844 előtt ez valóban kivételes a debreceni jogtanításban, írásom egyetlen illusztrációja azt is tanúsítja, hogy Széplaki professzornak is voltak magyar előadásai.)

A kezdeti visszalépések egyik kiváltó oka mindenütt az lehetett, hogy az első magyar nyelvű vizsgák eredményei a kiforratlan szaknyelvi megoldások miatt siralmasnak bizonyultak.⁴⁵ Mint Törös László összegzi e kérdést, nagy várákozás előzte meg az „exámeneket”, de az eredmény „gyarló volt [...] aminthogy nem is lehetett más olyan átmenet nélküli erőltetés után. Valami szörnyű keveréknyelv állhatott elő”, melynek hatására a magyar nyelv hívei középutat kerestek, de nem „alulról-felfelé” haladtak, hanem „egyes tárgyakat latinul, másokat meg magyarul adattak elő”.⁴⁶ „Pura mathesisből analysis finitorum”: így hangzott 1810-ben egy jellegzetes magyar tanügyi mellékmondat egy félév anyagának tematikai behatárolására, ráadásul az ifjakat „a’ számoknak cum signis Positivis et Negativis leendő tractáltatásához” „szokatták”.⁴⁷ Ekkoriban a legtöbb erőfeszítés valószínűleg az egyes szaktárgyakon belül, azok magyarítása érdekében történt. Mindenesetre a magyar nyelv tanításának nyelvészeti tapasztalatai tá-

41 DGr, XXVI („Előljáró Beszéd”). Amennyiben például egy szövegben a küldöttség vagy bizottság újonnan kiöltött fogalma – az általánosan használt „deputációt” helyettesítendő – nem kapott volna zárójelben latin magyarázatot, megértése rendkívül bizonytalanná válhatott.

42 Domokos Lajos Weszprémi István *Pannoniae luctus...* című művéhez írott előszavából: DOMOKOS Lajos, „Előljáró beszéd”, in WESZPRÉMI István, *Pannoniae luctus* [...], V–XXX (Pozsony: Sumptibus et typis Simonis Petri Weber, 1799), XXV–XXVI.

43 „Idő is kíváncsatik ahoz, míg az olyan ujj szónak a’ java kiválogatódik és bevevődik, a’ mint más nyelvek példájából láttuk.” Az 1802-ben befejezett kézirat fordítói előszavából. François de Salignac de La Mothe-FÉNELON, *Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos történetei*, ford. DOMOKOS Lajos, szerk., tan. KÖPECZY Béla (Budapest: Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 33.

44 ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története 1538 (?) – 1938* (Debrecen: Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1937), 132; MAGYAR Balázs Dávid, *A jogtanítás története a Debreceni Református Kollégiumban 1742–1914*, Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére 6 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2024), 25–26.

45 MOLNÁR Ágnes, *Debreceni arcok a felvilágosodás századából* (Budapest: szerzői kiadás, 1939), 83.

46 TÖRÖS László, *Sárvári Pál, Arany János professzora: Egy század a magyar kálvinista iskolázásból* (Nagykőrös: Dajka Lajos könyvnyomdája, 1939), 70. A szerző főként Sárvári Pál feljegyzéseit hasznosítja, aki hallgatói szerint „szörnyen keverte a deák és a magyar nyelvet”.

47 TITREL I.1.b.49. 1811. 999. pont. A sárospataki Systhema literarium, kelt 1810. szept. 24. T. Kesziben.

mogatták a magyar tanítási nyelv bevezetését, mert a kor egyes grammatikái feltárták az új szavak alkotásának eljárásait.⁴⁸

A tannyelv végleges magyarra váltása terén nélkülözhetetlenek ennek az átmeneti időszaknak az eredményei, gyakorlata és távoli régiókra is kiható tapasztalatai. Mert a magyar tannyelv többéves vajdúddással születő helyi szókészletét a rektóriákra induló tanítók is magukkal vitték. A Debreceni Kollégiumból csupán az 1800 és 1810 közötti évtizedben 821 rektor és praeceptor távozott a Tiszántúl, a Dunamellék és a Dunántúl távoli református iskoláiba.⁴⁹ Ezek közül az „academica promóciót”, azaz külföldi egyetemjárást biztosító egyházközösségekbe csak a legkiválóbbak juthattak el.⁵⁰ Ezért tulajdonít kimagasló szerepet Benkő Loránd az iskolavárosnak és nyomdászati központnak a nyelvi egységesülés folyamatában: egész csoport Debrecenben tanult dunántúli íróknál mutatja ki tanulmányi éveik egységesítő hatását.⁵¹

Az átmenet karaktere és nehézségei mindenütt és minden szinten érzékelhetők: a helytartótanács kérdésére a pesti egyetemen állítólag még 1841-ben is csak egyetlen professzor lett volna hajlandó magyarul tanítani, a német anyanyelvű Schedius Lajos. Korábban Révai Miklós is latinul tanította a magyar nyelvet és irodalmat; kedvelt tanítványa, Horvát István délibábos nyelvi és östörténeti vonzalmai dacára is úgy vélekedett az 1840-es években, hogy „a diplomatikát, heraldikát, numizmatikát, geneológiát *nem lehet magyarul előadni*”. Ugyanekkor a szintén magyar anyanyelvű Jedlik Ányos számára „a matematika és a fizika magyar nyelven való előadása *kényelmetlen volna*”.⁵² Következésképpen egyetlen egyetemünkön „az 1844-es magyar államnyelvi törvény kihirdetése után is maradtak latin nyelvű előadások, egészen az 1860–61-es tanévig”.⁵³

48 Például „Tóldalékok a XI. részhez, melyly vagyon a Szók formálódásáról”, DGr, 239–352. A *Grammatika* hívta fel számos nyelvújító figyelmét a szóalkotás legelterjedtebb módjára. TOLNAI Vilmos, „A Debreceni Grammatika és az elvonás”, *Nyelvőr* 33 (1904): 211–212.

49 RÁCZ, *Az Ország iskolája*, 175–178.

50 Azoktól a tógás diákoktól, akik nagyobb rektóriára mennének, „a’ Német és Frantzia nyelv tudása is megkívántatik”. TtREL I.1.a.11. 1815. nov. 9. 207. lap. (Kerekes Ferenc professzor – tudományos tapasztalatai alapján – a húszas években már a német nyelv nagyobb hasznossága mellett érvelt, a 18. században szintén bevezetett francia nyelvoktatáshoz viszonyítva.) A tiszántúliak megköszönték a Bécsben felállítandó Protestáns Teológiai Intézet javaslatát, de kérvényezték, hogy a professzorságra vagy nagyobb eklézsiákra készítendő diákjaik folytathassák peregrinációjukat. TtREL I.1.a.4. 1820. aug. 12. 511. lap. 51. pont. Az utóbbinak köszönhető, hogy Debrecenben 1848 előtt kizárólag külföldi egyetemen képzett tanár léphetett katedrára.

51 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 438–439, 470. Megállapításai 250 író közel 600 művének elemzésén alapulnak.

52 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 75. Kiemelések: G. Sz. B.

53 MARGÓCSY István, „A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína”, *Magyar Nyelvőr* 116 (1992): 185–192, 187.

A nyelvi átállásról idézett 1797. évi tiszántúli rendelkezés természetesen meg kívánta őrizni a növendékek jó latinkészségét:

a' Deák nyelv tudása nem tsak azokbann kívántatik meg, a' kik tudós emberek szándékoznak lenni, hanem hazánk állapotja még azonn fojtábann való beszéllést is múlhatatlanúl szükségessé teszi azokra nézve, valakik akármedly féle kisebb vagy nagyobb hivataloknak elérésére szándékoznak, erre nézve ismét rendeltetik, hogy alsóbb iskolákra vigyázó professzor Uram ezeknek Tanítóit úgy igazgassa és oktassa, hogy a Deák nyelvet ezután még szorgalmasabban és nagyobb előmenetellel tanítsák és azt Tanítványai nagyobb készséggel tudhassák [...] Mindnyájan pedig Tiszt. Professor Uramék azonn legyenek, hogy a' *Magyar Nyelven való egygyütt beszéllést tilalmazó Oskolai Törvény szorosan meg tartódjék.*⁵⁴

A magyar társalgást tehát valóban folyamatosan tiltották, de korántsem a Budai Ézsaiásnak tulajdonított „klasszikus irány” hatására és 1804 után. Éppen ellenkezőleg: a magyar tannyelvről szóló rendelkezés záró soraiban erősítették meg a régi iskolai törvényt, a „follytában való” deák beszédkészség megőrzése érdekében. Az 1812-es tanrend például azzal magyarázta a nélkülözhetetlen latintudás hanyatlását, hogy az osztály- és a magántanítók „ritkánn vagy soha Tanítványaikkal Deákul nem beszélnek”,⁵⁵ ezért követelik ismételten a latin nyelv használatát. Ugyanakkor a gimnáziumi tagozat tankönyvei esetében (ha deákul van, mint például Hasse, Schütz, Nieuport) „kezdje a' világosítást a közelebbi [1797-es] mód szerint Magyarúl, ezután kérdezze; továbbá pedig mondja el először maga, azután mondassa el Deákul”. A számvetés példáit legelőször „a' veteranus syntaxistákon” kezdték a tanítók latinul is elmondani, a magyar felvezetés után.⁵⁶

Bár nem alakulhatott minden pontosan úgy, ahogy eltervezték, pusztá feltételezés, hogy a magyar nyelv 1806 után kiszorult volna a debreceni oktatásból. Az utóbbi elképzelés egyik magyarázata lehet, hogy későbbi korok nézőpontjából szinte felfoghatatlan az a tény, hogy egy iskolában egyes tanórák magyar nyelven nem jelentette egyúttal azt is, hogy az elhangzottakból a feleltetés is csak magyarul történhet, mint ahogy azt sem, hogy a diákok egymás között anyanyelvükön társaloghattak volna. Ezzel szemben az *Egyházkerület illetékesei már 1798-ban azt javasolták, hogy a latintudás hanyatlását megelőzendő több magyarul oktatott tantárgyban latinul történjék a számonkérés.* Ami a társalgási nyelvet illeti, Czuczor Gergely paptanár, a magyar nyelv lelkes híve 1828-ban még azt is „közönségesen [értsd: általánosan] bevett szokásnak” mondja, hogy a tanuló az egész országban latinul kötelesek egymással beszélgetni.⁵⁷

54 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 116. lap. 29. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

55 A' tanítók kötelességei... (1812), 14, 19. A „publicus” praeceptorok mellett minden egyes tanulónak volt „privát” praeptora is, akik naponkénti foglalkozással enyhítették a zsúfolt tantermek hátrányait.

56 Uo., 11, 12. Kiemelés: G. Sz. B.

57 Czuczor Gergely, „A Magyar Nyelv állapota Gymnásiumainkban”, *Tudományos Gyűjtemény* 12, 10. sz. (1828): 72–83, 81.

A latinul feleltetés előírása általában olyan formában jelent meg a későbbi jegyzőkönyvekben, hogy nem történik utalás az előadás nyelvére, illetve az erről szóló, minden érintett által jól ismert rendelkezés megfelelő jegyzőkönyvi pontjára.⁵⁸ Nehéz helyzetben lehetett a kevés 20–21. századi kutató, akiknek e sok száz oldalra terjedő forráscsoport olvasása alkalmával egy-egy latin számonkérés hangsúlyozása esetében is az adott tantárgy anyanyelvű oktatását kellett volna gyanítaniuk. (A források időnként a későbbiekben is utalnak az 1797. évi jegyzőkönyv 29. pontjára, de ez meglehetősen ritkán történt.)⁵⁹

„Olyanoknak lenni declaráltatnak tacite, hogy a mit anyai nyelvonn tudnak, azt Deákul is tudják”

Az előadás és a számonkérés nyelvének eltérése nehézségeket okozhatott az átlagos diákoknak, de ezt az utat mégis járhatónak vélte a kor több jeles tanáregyénisége. Az alább ismertetendő rendelkezés lényege, hogy mivel Domokos Lajos idejében megtiltották a professzorok „diktálását” (előadásaik tollba mondását, azaz a „diktatúrával történő tanítást”) és az úgynevezett „raptúrát”,⁶⁰ a hallgatóság csupán a lényeges adatokat (például személy- és helyneveket, évszámokat és kulcsszavakat) jegyezhetette fel a tanórákon. Tekintettel arra, hogy a diákoknak minden előadás után szabad órájuk volt – éppen a „repetíció” céljából –, ezt az időt kellett arra szánniuk, hogy az elhangzottakat saját szavaikkal írásban összegezzék magyarul, majd latinra fordítsák. Ez az eljárás egyúttal segítette a hallottak bevéését is.

A midőnn a Consistorium, a Tudományoknak Született nyelvünkön való tanítását rendelte, ugyanakkor bizonyos módokat is szabott, a Tanulóknak a Deák nyelvbenn való gyakoroltására; [...] Illyen módnak tartja a Consistorium egyebek felett ezt: hogy a *melyeket a Tanulók magyar nyelvonn hallgatnak, azokat Deákul is elő tudják adni.*

A hallgatólagosan kétnyelvűnek deklarált diákok tehát

a Letzkékenn *Praenotatiókat* tésznek, és ezeknél fogva azt amit az elébbeni órán hallgattak, magok stilusával *deducalják ’s írják le; azután pedig azt a Deductiót Deák nyelvenn veszik stilusba:* mivel midőnn a Tanulók erről gondolkoznak, az által maga a dolog is jobban megfőződik és megmarad elméjékben. [...] a mellyekből kérdeződnek *nem tsak magyarul, hanem Deákul is* tudjanak felelni az Examenekben. A Moralis Theologiából, Exegeticából való Examen ezután is mehet magyar nyelvonn.⁶¹

58 Rendelkezés a magyar tanítási nyelvről: TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 115–117. lap. 29. pont.

59 „Mi tehát előttünk tartván a Vener. Superintendentiának 1797-ben a 29. szám alatt költ. rendelkezését, mely szerint reánk bízódott, hogy *magyar nyelven* [...]” Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27., 210. lap. A kiemelések a tanulmány szerzőjétől származnak itt és a továbbiakban. (Az 1797. évi 29. napirendi pontot időnként tartalmi utalás nélkül is említik.)

60 TtREL I.1.a.9. 141. lap. 29-b pont. Midőn az ún. „raptúra tiltatik”, az előjárók nem a jegyzetelést akadályozzák, hanem „tsak azt akarja a Consistorium, hogy szóról szóra ne írják le”.

61 TtREL I.1.a.9. 1801. ápr. 21. 141–143. lap. 29-b pont. Kiemelés: G. Sz. B.

Budai Ézsaiás az iméntiekhez nagyon hasonlóan érvel a századfordulón, *Közönséges História*jának előszavában:

*a' Deák Literatúrábann éppenn azzal fogom elősegélleni Tanítványimat, hogy ezt Magyarúl írtam. Valamint minden nyelvnek, úgy a' Deáknak is az a' természete, hogy abbann egyedül a gyakorlás által mehetni elébb. A' gyakorlás nem abbann áll, hogy valamely tudományt vagy akármely dólgot Deákul adjunk elő, hanem abbann, hogy magok azok, kik, ezt a nyelvet tanulják, próbálgassák meg fordítani, a' mi született nyelvekenn monódott vagy tevődött fel.*⁶²

Középszintű iskoláink monográfiája nem érzel „újítást” az 1807-es debreceni *Ratio Institutionis* tanrendjében, amely a gimnáziumot négyesztendő, ígéretes „Magyar Oskolával” és magyar tankönyvekkel alapozta meg. Az utóbbi iskola a *II. Ratio Educationis* nyilvánvaló hatását is mutatja, életkori sajátosságok figyelembevételével tanítva természetrajzot, aritmetikát (Maróthy gyakorlati életből vett példáival, különféle mértékegységek átszámításaival), technológiát, Magyarország és Európa földrajzát, illetve helyesírást és egyéb tárgyakat.⁶³ E monográfia szerint a debreceni „kisgimnázium négy esztendejét szinte teljes mértékben a latin nyelv tanulása tölti ki, emellett földrajz, matematika, szépírás és éneklés szerepel a tanrendben”.⁶⁴ Ha pótoljuk e felsorolásban a *Ratio Institutionis*ban szereplő keresztyén etikát, a magyar nyelvű hittani ismereteket, illetve az újkori földrajz mellett a történelemtanítást megalapozó ókori egyetemes történelmet és földrajzot („Historia et Geographia Antiqua”), a tananyag tartalmi szempontból, a latin dominanciát és az óraszámot tekintve is összemérhető a kor „állami” követelményeivel.⁶⁵

Budai Ézsaiás 1800-ban kiadott, említett történelemkönyvéről (ugyanitt) így értesülünk: „a matematika mellett sor kerül a magyar történelemre is, de *csupán a latin nyelv-tanulás eszközeként: a magyar nyelvű történelemkönyvet latinra fordítják a tanulók.*”⁶⁶

62 BUDAI Ézsaiás, *Közönséges História* [...] *Első része* (Debrecen: Szigethy Mihály által, 1800), XIII–XIV. Kiemelés: G. Sz. B.

63 *Ratio Institutionis*..., 4–5, illetve a kisgimnázium tantárgyai: *uo.*, 6–7.

64 MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink*..., 62. Tény, hogy a négy „vernaculáris” tanév után (legalábbis az 1812-es tanrend előtt) a reáltárgyak többségének, illetve a nemzet múltjával és jelenével kapcsolatos mélyebb ismereteknek nem a gimnáziumban, hanem az akadémiai tagozaton volt a helyük.

65 Mészáros István könyvének táblázatában (Mészáros, *Középszintű iskoláink*..., 59.) az „állami” iskola-rendszerben a gimnázium I–IV. osztályában a heti 19–20 tanórából az óraszám több mint fele, azaz 11 óra volt latin (illetve egy-egy évben 10 és 12). Emellett hetente 2 matematika- (a II. évben 3), 2 földrajz- (csak a II. évtől), 2 történelem- (csak a III. évtől) és 2 hittanóra volt. Az 1812-es debreceni tanrend III. Deák Oskolájában heti 4 matematikaóra volt. *A' tanítók köteleességei*... (1812), 35.

66 A szerző munkáiban az „állami” intézmények latin órái „latin, magyar és anyanyelvi” óra megnevezéssel. MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink*..., 59. A *II. Ratio Educationis* latin órái is (*uo.*, VI. táblázat) „latin nyelv-tan szöveggyűjteménnyel és a magyar nyelvvel” néven szerepelnek. A szerző lexikoncikkében – lásd írásom 1. lábjegyzetét – Verseghy Ferenc magyar nyelv-tanának nem kisebbíti érdemeit, hogy latinul íródott és úgy is tanították, noha Czuczor Gergely írása szerint (CZUCZOR, „A Magyar Nyelv állapota...”, 6.) a tanárok csalódtak e mű didaktikai alkalmatlansága, száraz grammatizálása, másrészt a kortárs magyar irodalom teljes mellőzése miatt.

(Mint láttuk, a tankönyvíró Budai úgy érvelt, hogy a diákok által értelmezett szöveg latinra fordítása egyéni erőfeszítéssel jár, melynek hatására – vélhetőleg mindkét nyelven – „jobban megfőződik és megmarad elméjékben”).⁶⁷

„...vádolják ezt az oskolát, hogy áttalában minden tudományok magyarul tanítódván benne a Deák Nyelv mellőződik”

Az élet és a hatalmas diáklétszám további menet közbeni korrekciókra készítette az intézményt, mert a gyakran 150 fő feletti hallgatóságból vélhetőleg azok a tanulók tudtak magasabb szinten megfelelni a kívánalmaknak, akik a tanulmányi rangsor szerinti ülésrendben egyébként is tanáruk közelében ültek. A professzorok ezért írásban jelezték a Konzisztóriumnak, hogy „a folytábann való Deák beszéd” gyakorlására kevés időt szakíthatnak.

Mi tehát előttünk tartván a Vener. Superintendenciának 1797-ben a 29. szám alatt költ rendelését, mely szerint reánk bízódott, hogy a magyar nyelven való tanítás mellett a Deák nyelvben való gyakorlásnak módjáról is gondolkoznánk, hogy a Deák beszéd hallásából is gyarapodjanak a promptitudóba tanítványaink, egyszersmind azoknak panaszs szokra is meg felellyünk, akik vádolják ezt az oskolát, hogy áttalában minden tudományok magyarul tanítódván benne a Deák Nyelv mellőződik el.⁶⁸

Megoldásként az alábbiakat javasolták:

mindenik professor a reá bízódott tudományok közzül egyet Deák nyelven tanítson Tanítványainak, és ugyan azon nyelvenn examinállyon⁶⁹ [...] így tanítójuk beszédének hallása inkább példájok lehet mindnyájoknak a követésre, mintha Tanuló Társaiknak magok hibás Deákságokkal való feleletjeiket hallják.⁷⁰

Az eljárók az első évek tapasztalataiból arra következtettek, hogy a teológia esetében célszerűbb „a’ Sidó Archeológia” latin előadása, mint a *Szentírás* magyarázatáé, ugyanígy a „Jus Patrium”-ot is szerencsésebb folytonosan latinul oktatni. 1800-tól a matema-

67 TtREL I.1.a.9. 1801. ápr. 21. 143. lap. 29-b pont. A Debreceni Kollégium III. és IV. gimnáziumi osztályának tanrendjében többször előfordul magyar kézikönyvek és tankönyvek latinra fordíttatása: „Versio latina Enchiridii Hungarici in latinum” stb. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az alaposan megismert magyar történelemkönyv fordítása („Historiam Hungariae Vernaculam latine reddet”) – továbbá a praeceptorokkal ezekről folytatott társalgás minden szombat délután, a hibák kijavításával egyidejűleg – segítette a folyékony és könnyed latin beszédkézséget. Vö. *Ratio Institutionis...*, 6–7.

68 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27. 210. lap.

69 Egyes tantárgyak és tanárok esetében időnként ezután is találkozunk az „ugyan azon nyelvenn” való vizsgáztatással ellenkező utasítással: „készítse el T. Professor uram a maga Logicáját; Addig pedig kövesse [...] Walter Deákul kiadott Logicáját és Metaphysicáját, melyből mind elébb 350 Exemplárt kell hozatni; magyarul tanítsa, de Deákul examináljon...” Kiemelés: G. Sz. B. A Lengyel József professzorra vonatkozó utasítást lásd TtREL I.1.a. 1801. márc. 25. 134. lap.

70 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27. 210–211. lap. 78. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

tika – az alkalmazott matematikán belül például a földmérés –, ezen kívül a fizika, a mechanika és az asztronómia tanára, Sárvári Pál eleinte csak „az Optica Scientiákat” tanította latinul, míg Lengyel József (a filozófia, a filozófiatörténet, a logika, a politika és más stúdiumok professzora) a természetjogot, a „Jus Naturae”-t.⁷¹

A kezdeti súlyos problémák hatására kétségkívül meghátrálás, hogy a döntéssel ellentétben nem oktattak mindent magyarul – tehát több tárgyban is visszalépés történt –, az viszont a latin nyelvvel kapcsolatos általános elvárások teljesítését segíthette, hogy egyes magyar ismeretek bevésését vagy ismétlését (két legyet ütven egy csapásra) adott tankönyvek és szövegek latinra fordításával is gyakoroltatták. Az 1800-as tanév első félévében az akadémiai tagozaton arra is volt példa, hogy a teológiai tanárok felváltva vizsgáztattak magyarul és latinul, míg a többi professzor (az előadás nyelvétől függetlenül) csak deákul.⁷² Lényeges azonban, hogy e folytonos változással járó időszakban a tantárgyak bizonyos részét minden tagozaton magyarul, illetve az akadémiai tagozaton felváltva: hol magyarul, hol latinul tanították.

A magyar nyelvű tankönyvek elvi háttéréről egy 1801. augusztus 7-i egyházkerületi jegyzőkönyvből értesülünk. A főkurátor szerint „hasznos volna az alsó iskolákban, a közönséges életre megkívántató némely Tudományokat is tanítani, minéműek volnának: a Természeti dolgok Historiája, a Physica, mechanica, Hazánk Politica állapotja, Historiája és egyebek”. Domokos Lajos vezetésével létrejött egy bizottság a tanítandók és a tankönyvek tárgyalására, melynek tagjai „arról is gondolkozzanak, [...] kikre lehetne bízni az ilyen könyveknek született nyelvünkön minél előbb leendő elkészítését?” 1801. október 6-án már jóváhagyták tucatnyi magyar nyelvű kötet tervezetét.⁷³ E kiadványok jelentős része három-négy éven belül nyomdába került.

Tévedések és részgazságok

Bajkó Mátyás korai ideologikus munkája nem foglalkozik néhány döntő lépéssel és visszalépéssel, tulajdonképpen a „mindent vagy semmit” álláspontját képviseli. A helyzetet úgy értelmezi, hogy a Debreceni Kollégiumban 1796-ban (sic!) „törvénybe iktatták” a magyarnyelvűséget, de ezt „a belső, főleg vallási ortodoxia miatt” csak 1833-tól valósítják meg.⁷⁴ Amennyiben nem veszünk tudomást jó néhány tantárgyról és az 1820-as években az alapítványtevők végrendelete értelmében is kifejezetten magyar nyelvű új tanszékekről, a minden tantárgyra vonatkozó teljes és végleges magyarnyelvűségről (a jogi oktatás kivételével) valóban csak 1833-tól beszélhetünk.

A szakirodalomban mutatkozó tévedések és részgazságok bizonyos része abból ered, hogy a kutatás csekély figyelmet fordított az 1797 áprilisa és 1804 decembere kö-

⁷¹ Uo.

⁷² Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. Az 1800. ápr. 28-i protocollum kiíródott cikkeje, 206. lap. 77. pont.

⁷³ TtREL I.1.a.9. 153–154. lap. 47. pont; TtREL I.1.a.9. 182–183. lap. 83. pont.

⁷⁴ BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 64.

zötti forrásokra. Az imént említett szerző például egyik legfontosabb kollégiumtörténeti tanulmányát „az álmosdi deputáció” működésével, tehát 1804-es korszakhatárral nyitja,⁷⁵ ezért sem foglalkozott érdemben az ezt megelőző nyolc esztendő meghatározó történéseivel. Ennek forrásai hiányában rendkívül nehezen értelmezhetők és gyökértezzenek a következő két-három évtized azon jegyzőkönyvi vagy egyéb utalásai, amelyek bizonyos tantárgyak hol latin, hol magyar tanítását, sőt – olykor a magyar előadást sem említve – csupán egyes stúdiumok latin nyelven történő kérdésését és feleltetését emlegetik kurtán-furcsán. Több szerző munkáiban megjelennek a kazinczyánus sémák, egy új szavak ezreit megalkotó közeg sematikus értelmezése is.⁷⁶

Mindenesetre *a magyarnyelvűségről szóló végleges 1833-as debreceni döntés jegyzőkönyve a megelőző küzdelmes (kísérleti jellegű) időszak magyar oktatásának eredményeivel igazolja a teljes áttérés szükségét:*

tapasztalásból tudva lévén, hogy közönséges vizsgálatok alkalmával a' nemzeti nyelven tanított tudományokban szembetűnőleg nagyobb elő menetelt mutatnak a' tanulók [...] más részről [...] nemzeti nyelvünk mostan általános és biztató lelkesedéssel munkába vett emelése tekintetéből 's főképp tudományos kifejlődésének elő segéllése végett a' mit már ezelőtt több évekkel némely tudományokra határozott vala, most átalánfogva szükségesnek látja törvényül tenni, és teljesítés végett ki adni ezen Consistorium. Végzés: hogy Collegiumunkban, a' hazai törvényeket ki vévén, mellyeknek nemzeti nyelvünkön taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak, 's azokból a közönséges vizsgálatok is hasonlóul tartassanak.⁷⁷

Szekfű Gyula idézett munkája szerint a „protestánsok” – evangélikusok és reformátusok – még csak nem is 1833-ban, hanem egységesen 1844-ben tértek át a magyar tanítási nyelvre.⁷⁸ A magyarnyelvűséget támogató Mednyánszky Alajos ezzel szemben két szempontot hangsúlyozott 1822-ben a nyomtatott sajtóban: egyrészt az ország iskoláiban minden tárgyat latinul tanítanak, köztük a heti két órában oktatott magyar nyelv-tant is. Másrészt kivételként említi, hogy hazánkban „a' Református oskolákban többnyire magyarul taníttatnak a' Tudományok, ki nem rekesztetvén azért a' Latán [sic!] nyelv, és ki merné mondani, hogy az ott nevelt Ifjak Latánul nem tudnak, vagy akárminemű hivatalokra a' Latán nyelv nem tudása miatt nem alkalmatosak?”⁷⁹ Mint láttuk, egy olyan megfogalmazás, hogy Debrecenben 1797 és 1833 között néhány tantárgyat minden tagozaton magyarul tanítottak, pontosabb, mint az idézett állítás.

75 BAJKÓ Máttyás, „A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804–1849)”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, 151–191 (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988), 151.

76 BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 77.

77 TtREL II.1.d.4. 1833. dec. 7. 91. lap. 194. pont.

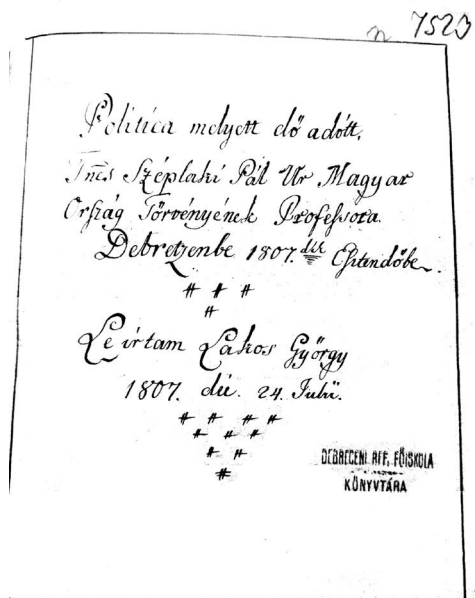
78 SZEKFŰ, *Iratok...*, 194.

79 MEDNYÁNSZKY Alajos, „Hazafiúi gondolatok a' Magyar nyelv kiterjesztése dolgában”, *Tudományos Gyűjtemény* 6, 1. sz. (1822): 3–37, 36.

Az 1833 előtti debreceni magyar nyelvű oktatást negligáló megállapítások annak el-
lenére is nyomdafestéket láttak, hogy már az 1807-es debreceni *Ratio Institutionis* egy
egész sor magyar tankönyvet említ, melyeket megjelenésük után ténylegesen haszná-
latba vettek.⁸⁰ A kollégiumtörténeti monográfiákban ismertetett, akadémiai tagozaton
használt tételekkel együtt⁸¹ közel negyven magyar nyelvű tankönyvről van szó, me-
lyeket a századfordulót követő huszonöt évben, tehát 1833 előtt adtak ki Debrecenben.
Ezek használatának feltárásán kívül gyümölcsöző kutatási témát kínál, hogy a kriti-
kus időszakban magyar nyelven elhangzott előadásokról készült diákfeljegyzéseket is
őriz a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára.⁸²

80 A latin nyomtatványhoz utólag és sebtében csatolt tankönyvjegyzék néhány magyarul kiadott mű
teljes címét is latinul közli – pl. „Esaiae Budai Historia Universalis vernacula” –, de a mű tartalmára,
illetve közeli megjelenésére is így utal: „propediem imprimenda” [hamarosan nyomtatásra kerül] stb.
Útmutatás a' Keresztyén Vallás előadására, Historicam quoque Biblicam continens. Debrecini 1804; *Ke-
resztyén Erkölti Tudomány, Typis propediem imprimenda.* Magy. ÁBÉCE a' Fiú és Leány gyermekek
számára. Debrecini 1803; Jos. Szentgyörgyi, *A' legnevezetesebb természeti dolgoknak esmérési.* Debrecini
1803; *Isten Közönséges tiszteletire rendeltetett Énekes Könyv,* item Harmonicus, Debrecini pluribus vici-
bus edita; *Compendium Grammaticae Hungaricae Debrecinensis Anno 1795 Viennae impressae,* jam jam
vulgandum; *Enchiridium Hungaricum [...]* brevi in lucem emittendum; Georgii Marothii *Arithmetica,* sive:
Számvetésnek mestersége, Debrec. Anno 1782; *Physica, Geodesia, Mechanica et Architectura, populari-
ter elaboratae,* et brevi praelo subjiciendae; *Hármas Kis Tükör,* Posonii aliquoties editum; *A' Keresztyén
vallás fő Ágazatinak bővebb előadása,* Debr. 1805; *Succinta Consuetudinum et Juris dictionum patriarum
notitia* et brevi in lucem proditura; Pauli Sárvári, *Rajzolás Mesterségének kezdete,* Debr. 1804; *Deák nyelv
kezdeté példákban,* Debr. 1804; *Deák törzsök szók,* Debr. 1804. et 1806; *Christophori Cellarii Grammatica
latina [...]* Hungarico sermone elaborata, occupabit; *Christophori Cellarii Vocabularium Maius [...]* cum In-
terpretatione hungarica, Debr. 1798; *Heidelbergi Káté,* Debrecini, 1800; *Historia Hungariae,* ab Esaia Budai
concinnata, Debr. A. 1805; *Régi Tudós Világ Históriája,* Debr. 1802; Esaiae Budai, *Historia Universalis vern-
acula,* Debrecini, 1800 [Javitott és bővített kiadását Nyomtatta Csáthy György 1811-ben]; *Philosophia
Moralis,* nunc primum typis excudenda; *Oskolai Magyar Új Átlás,* Debrecini 1804.

81 SÁRVÁRI Pál, *Morális filozófia* (Pest, 1802); SÁRVÁRI Pál, *Filozófusi ethika* (Várad, 1804); VARGA István, *Exe-
getika Theológia vagy azok a tudományok, melyek a Bibliának helyesebben való megismerésére, megértésére
és megvilágosítására tanítanak* (Debrecen, 1807). Széplaki T. Pál magyar előadásai kéziratban maradtak
fenn, például *A magyar országi evangelicusok közönséges ecclesia törvénye,* 1807, TtREN R 114. BUDAI
Ézsaiás, *Magyarország historiája I–III: I. Magyarország historiája a' mohátsi veszedelemig* (Debrecen:
Csáthy György, 1811); *II. Magyarország historiája a' mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*
(Debrecen: Csáthy György, 1814); *III. Magyarország historiája melybenn a' felséges Ausztriai ház ural-
kodása foglalódik* (Debrecen: Csáthy György, 1812); ERCSEI Dániel, *Filozófia, Lélek munkái, Tudománya*
(Debrecen, 1813); ERCSEI Dániel, *Statistica. Első darab. Közönséges statistica és Magyarország statistikája*
(Debrecen, 1814); VARGA István, *Az Új Testamentumi Szent Írásoknak Critica Historiája és Hermeneutikája*
(Debrecen, 1816); BUDAI Ézsaiás, *Régi római vagy deák írók élete* (Debrecen, 1814); VARGA István, *Az
Izraeliták Régi Rendtartásai és Szokásai* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1818); BEREGSZÁSZI Pál,
A rajzolás tudományának kezdete, Öt réztáblával (Debrecen, 1822); BEREGSZÁSZI Pál, *A szabad kézzel való
rajzolás tudományának kezdete,* Tizenkét illusztrációval (Debrecen, 1823); ERCSEI Dániel, *Philosophia his-
tóriája* (Debrecen, 1825); ERCSEI Dániel, *Ontológia, Metaphysika és erkölcsi philosophia* (Debrecen, 1825);
A szent históriának rövid summája (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1827); ZÁKÁNY József, *Frantzia
grammatika, gyakorlásokkal és olvasó könyvel együtt [...]* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferencz, 1828).
A húszas évek közepétől Kerekes Ferenc, Péczely József és mások nagy hatású működése következett.
82 Néhány példa: „*Philosophia historiája,* Elő adta [...] ERCSEY Dániel úr [...] Leírta Molnár András, 1811.”
TtREK Kézirattára, R 762/1; BUDAI Ézsaiás, „*A' Magyar Ország históriájához való tóldalék,* Leírta Tar

A Politika mutató táblája	Old.
A Politikaról rövid előszó	1.
A Politika boldogfajáról	1.
A Politika külső és belső részéről	6.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	7.
A Politika belső részéről az államok közötti viszonyokról	12.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	15.
A Politika belső részéről az államok közötti viszonyokról	51.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	72.
A Politika belső részéről az államok közötti viszonyokról	72.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	65.
A Politika belső részéről az államok közötti viszonyokról	87.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	107.
A Politika belső részéről az államok közötti viszonyokról	117.
A Politika külső részéről az államok közötti viszonyokról	118.

Részlet Széplaki T. Pál 1807-ben előadott *Politika* című tankönyvének tartalomjegyzékéből.

Jelzete: TtREK R 114.

A történeteket mindeddig Zoványi Jenő összegezte a legtárgyilagosabban és legpontosabban:

Az a határozat, melyet 1797-ben Domokos Lajos hozatott meg a magyarnyelvű oktatás iránt, nem is ment át az életbe teljesen, de azután vissza is fejlődött kivált 1819-től [...] Végre 1833-ban kimondta az egyházkerületi közgyűlés, hogy a debreceni kollégiumban minden tudománynak a magyar legyen a tannyelve...⁸³

Zoványi Jenő nem részletezte a latin szerepének 1819-től mutatkozó növekedését, amely az oktatásban, sőt a jegyzőkönyvek vezetése terén is radikális volt. A források sem őrzik konkrét formában, hogy mindez miért történt, a külső és belső körülmények változásait viszont pontosan leírják.

Károly, 1820 körül", TtREK R 254; „Oskolai pedagógia, Leírták Kerekes Ferenc és mások. Debrecen, 1810 körül", TtREK R 608/18.

83 ZOVÁNYI Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története* (Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939), 101.

A hirtelen változást két esemény előzte meg. A helytartótanács szigorú fellépése egy külső konfliktus jele volt egy nyilvánvaló törvénszegés után. Az uralkodó tudomására jutott ugyanis, hogy a protestánsok az 1791. évi 26. törvénycikk világos előírásai ellenére huzamos ideje, előzetes bejelentés és „királyi Commissarius Közbejövetele nélkül” tartottak zsinatokat.⁸⁴ A Magyar Királyi Tanács már 1816. szeptember 24-én élesen tiltakozott, később is követelte a tanácskozások jegyzőkönyveit.⁸⁵ Bizalmatlanságra, sőt ingerültségre utal, hogy a kormányzat 1816 decemberében megtiltotta a Biblia Társaságok alapítását és azok külső (angol és más protestáns országokkal ápol) kapcsolatait.⁸⁶ Ezekben a hónapokban kezdtek igen határozottan sürgetni azt is, amiről korábban mintha megfeledkeztek volna: miért nincs tökéletes egyformaság a két oktatási rendszer között. A Tiszántúlon ugyanekkor kezdtek tanácskozni, milyen mértékben lehet szorosabban igazodni az állami szisztémához a vallásszabadság sérelme nélkül.⁸⁷

A helytartótanács egyrészt az egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyveinek rendszeres felküldéséről intézkedett 1817. szeptember 2-án, másrészt szigorúan megtiltotta a kerületek és más protestáns felekezetek közötti tanácskozásokat.⁸⁸ Egy újabb parancs értelmében 1819-ben a tanrendekeket, a tankönyveket és más segédanyagokat azonnal, a tanulókról szóló információkat (relációkat, téziseket és próbatételeket) minden fél esztendőben „a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Tanácshoz” kellett juttatniuk.⁸⁹ A Tiszántúl „ezúttal mindjárt” (másodjára is) felterjesztette az 1817-ben készült *A' Tanításnak Rendi és Módja* című pedagógiai munkát.

A történéseket szintén befolyásolta, hogy az egyházkerületen belül már 1820 előtt – Domokos Lajos és Sinai Miklós drámai összecsapása után ismételtelen – kiéleződött a hierarchia és a kyriarchia (a „belső lelkészi rend” és a „világi urak”) ellentéte. Péchy Imre főgondnokot a debreceni lelkészek és professzorok a főkormányshékek útján feljelentették.⁹⁰ A főgondnok Péchy alnádor a helytartótanács közbenjárására válaszolt be-

84 Nemcsak a reformátusok tanácskoztak engedély nélkül, de a nyolc protestáns egyházkerület együtt, tehát a lutheránusokkal közösen is. TtREL I.1.a.11. 1817. jan. 11. 291. lap. 2. pont.

85 A zsinatoknak „kik a' Tagjai? Van é azoknak Protocolluma?” Uo.

86 A helytartótanács „1816. Eszt. December 23dik napján a' 37241. szám alatt nyomtatásbann kiadott K. Intimatuma, melybenn valamint minden Bibliai Társaság felállítására, úgy az afféle valamely külső Országai Társasággal való egybekötetés is tilalmaztatik”. Az Egyházkerület cáfolta a kapcsolatokat, majd hozzáfűzte: „ha felette oltson, vagy éppen ingyen adodnának számunkra Magyar Bibliák, azokat el nem vehessük, tollunk meg nem tilthatódik, mivel az ilyen tilalom tsak a' veszedelmes könyveket illetheti.” TtREL I.1.a.11. 1817. jan. 11. 305. lap. 27. pont.

87 A Tiszántúlon tárgyalt kérdés: „mennyiben lehet Vallásunk és Vallásbeli szabadságunk sérelme nélkül Oskoláinkat ahoz a' Systemához alkalmaztatni?” TtREL I.1.a. 1817. márc. 26. 303. lap. 26. pont.

88 A helytartótanács „26 669. számú Kegyes Intimatuma” szerint „más részről pedig átaljábann megtiltják, hogy mixta Conferentiák Ő Felségének a' Synodusok eránt kiadandó kegyelmes Resolútiójáig tartódjanak”. TtREL I.1.a.11. 1817. nov. 8. 359. lap. 109. pont.

89 TtREL I.1.a.11. 1819. márc. 30. 434–435. lap. 8. pont.

90 „[N]emllyek a' Debretzeni Prédikátorok, és Professorok közzül közönségesenn minden Prédikátorok nevébe engemet azzal vádoltak Ő Felsége előtt, hogy kötelességemről, és az Ő Felségéhez tartozó jobbagyi engedelmességemről elfelejtkezvén, az Ő Felsége királyi jussai megsértésével, némelly rende-

adványukra, és királyi döntésre várakozott, miközben a „világi rend” bosszúhadjáratba kezdett. A felek egymástól semmi jóra, sőt kíméletre sem számíthattak, a természetes szolidaritás megszűnt.⁹¹ A tiszántúli püspök tisztsége Benedek Mihály halála után egy éven át betöltetlen maradt, a „világi rend” a debreceni lelkészeket ki akarta zárni a választásból, a kollégiumi professzorokat évenként „marasztották”. (Vesd össze napjaink „határozott idejű munkaviszonyának” következményeivel.)

A Kollégiumért felelős testület egyébként is bajban volt, mert az 1817-es *A' Tanításnak Rendi és Módja* című pedagógiai munkálatban jelzett új tanszékek 1819 őszéig sem valósultak meg. Egyrészt az alapítványtevők kívánalmai – például botanikus kert létesítése –, másrészt a település kétharmadát, a Kollégiumot és a Nagytemplom elődjét is elpusztító 1802-es, majd az 1811-es tűzvész, e két hatalmas középület folyamatban lévő építkezései, végül a napóleoni háborúkat követő devalváció is hátráltatta lépéseiket.

1819 októberében már aggodalommal tárgyalták, hogy az 1817-es beadványukban szereplő intézmények még mindig nem működnek: pedagógia, kémia, technológia és ökonómia professzoruk sincs, sőt a „Vernacula iskolák” sem teljesen igazodnak az új normához.⁹² Az utóbbinál korábbi (1816. novemberi) források is jelzik, hogy tartottak e késedelem következményeitől. Péchy Imre szavait idézve:

Több ízben parancsolá már Felséges urunk, hogy a R. Catholica Oskolák számára kiadott Ratio Educationishoz alkalmaztassuk mi is Oskoláinkban a Tanítás módját. [...] Azonban mind eddig sem a' rendet ezen újabb célhoz képpest szorossan meg nem állítottuk, sem a' szükséges könyveket el nem készítettük. *Nem tudjuk, mikor kérnek számot tőlünk [...] tovább ne késsünk.*⁹³

Az említett 1819. októberi tanácskozás legsúlyosabb határozata éppen e mulasztások miatti aggodalmak enyhítésére rögzíthette a latin nyelv általános visszahozatalát, bár csupán az akadémiai tagozaton: „Hogy a' Deák nyelvben annyival nagyobb promp-

léseket tétettem a' Superintendentia által, mellyek a' Budai Zsinat végzéséből vevődtek [...] Kétszáz esztendővel már ez előtt böltseenn általatta a' Világi Rend hogy ha a' 99dik Cánonba leírt Ekklesiiai Igazgatás Formája felállítottódnék, attól kellene tartani, hogy a' nép közzül választott Presbyterek visszaélnek Hatalmokkal”. TtREK R 593/1, Álmosd, 1820. ápr. 3.

91 Amikor a helytartótanács gyakori rendeleteivel betiltotta a felvilágosodás szerzőit, Sinai (az előző hasonló ütközetben) azzal érvelt a bíróság előtt, hogy ő a főbíró nyomására sem volt hajlandó a Kollégiumnak beszerezni Voltaire és Rousseau műveit. E kötetek használatáról Csokonai is megemlékezik, az újabban feltárt régi katalógusok szerint (TtREL R 71/9, lásd a szerzők alfabetikus rendjében) folyamatosan a könyvtár polcaira kerültek, sőt Sinai maga is kölcsönzött Rousseau-művet saját magánkönyvtárából. Révész Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 60, 80.

92 TtREL I.1.a.11. 1819. okt. 2. 458. lap. 76. pont. Az említett kémia és egyéb stúdiumok tanítását a Cseh-Szombathy József halála (azaz 1815) után folyósított hatalmas alapítvány már 1807-ben kilátásba helyezte, azonban a végrendelet részletes kiegészítése csak 1814. december 11-én készült el, és mint látni fogjuk, végrehajtása ez után is valóban több év előkészületet igényelt. A folyamat elindítására saját erőből nem vállalkozhattak.

93 TtREL II.1.c.3. 16–17 [számozatlan lapok]. 1816. nov. 8.

titudót szerezhessenek Ifjaink; *Deák nyelvonn minden Felsőbb tudományoknak a' tanítása és világosítása.*⁹⁴

A helytartótanács uralkodói döntést követő intézkedése igazolja, hogy ez a drákói határozat és más kisebb módosítások nem alaptalan félelemből születtek: a *II. Ratio Educationistól* való eltérések miatt ekkoriban szigorúan büntetett a kormányhivatal. A pesti jogi és orvosi karra jelentkező debreceni hallgatókat az eltérésekre hivatkozva kötelezték a filozófiai kurzus egy évének megismétlésére:

tudtára adatik Superintendentiánknak, hogy ő Felsége annak az alázatos kérésnek, hogy fővebb Oskoláinkból a' Pesti Királyi Universitasba menendő Ifjaink a' Törvény és Orvosi Tudomány hallgatására, újj megvisgáltatás és a' Philosophiai Cursus 3dik Esztendejének ujra való eltöltése nélkül botsáttassanak, azonn az okon nem méltóztatott helyt adni, mivel az Evangelicusok⁹⁵ Oskoláiban lévő Systema nem tsak a' Tanítás rendire és idejére, hanem magoknak a' Tudományoknak tárgyaaira nézve is a' Ratio Educationis nevű könyvbenn megállapított normától nem kevésbé különböz.⁹⁶

Amint erre Mészáros István is felfigyelt, ekkoriban (pontosan 1821-ben) kettővel csökkentették, azaz az „állami Ratióhoz” igazították Debrecenben a nagygymnáziumi osztályok számát is.⁹⁷

A latin tannyelv csaknem teljes visszahozatala a helyi gyakorlattól és a folyamat addigi tendenciájától is idegen volt. Ezt megelőzően még 1816 novemberében is megbízást adtak Péczely Józsefnek, hogy „készítsen Ó és Ujj Geographiát, Magyar Nyelvonn [amely] egyszersmind Physico politico Geographia is legyen”.⁹⁸ 1817-ben szintén tucatnyi magyar nyelvű tankönyv megrendeléséről határoztak, köztük Sárvári Pál és Szentgyörgyi József kötetéről – utóbbi Kazinczy orvosa, levelezőtársa és több helyi kiadvány tulajdonképpen „anyanyelvi lektora” volt –, Kövi Sándor pataki professzor (korábban sikeres debreceni ügyvéd) jogi munkájáról, illetve Ercsei Dánielnek „a Hazza állapotjáról” szóló tankönyvéről. Lengyel József (már esperesként) arra is megbízást kapott, hogy példatárat állítson össze a „nevezetesebb Magyar Poéták munkájiból, a Poéta Classis” számára.⁹⁹

A források sejtelmesen „differenciának” és „kedvetlenségnek” minősítik a belső torzalkodást, amelyben központi döntésre várhoztak. A kerületek egymással sem tanácskozhattak, a tiszántúliak püspökük halála után egy kerek esztendőn át várhoztak, a szuperintendens állása betöltetlen volt. A „világi urak” huzamos ideig amellet kardoskodtak, hogy a tiszántúli gyülekezetek egyáltalán nem választhatnak debrece-

94 TtREL I.1.a.11. 1819. okt. 2. 459. lap. 76. pont.

95 A megnevezés itt a protestánsok gyűjtőneveként szerepel. A Református Egyház hivatalos nevének rövidítése is Ev. Ref., azaz Evangélium szerint reformált volt.

96 „Felolvasódott a' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó tanácsnak e' f. 1820-dik Eszt. Martius 14ik napján a' 6497. szám alatt költ kegyes Intimatum”. TtREL I.1.a.11. 1820. aug. 15. 524. lap. 64. pont.

97 Mészáros, *Középszintű iskoláink...*, 63.

98 TtREL II.1.c.3. 1816. nov. 8. 10. lap.

99 TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 10. 326–327. lap. 69. pont.

ni lelkészt püspökké. A kollégiumi professzorok évenkénti „marasztását” is csak 1821 októberében, a feszültség enyhítésére törölték el.¹⁰⁰ Míg korábban a helytartótanács latin parancsainak lényegét is magyarul jegyzőkönyvezték, a legnehezebb időkben egy ismeretlen rendelkezés folytán áttértek a latin jegyzőkönyvezésre.¹⁰¹ A professzorok a böls királyi *resolutio* megérkezése után, 1823 júliusában a „világiak” engedelmével tárgyalták meg – és ezt a maguk igazolására nyomatékosan jegyzőkönyvezték –, hogy ezután magyarul készülhetnek a protocollumok.¹⁰² Ugyanebben az évben az akadémiai tagozat néhány tantárgya (főként a jogi stúdiumok) kivételével helyreállt az oktatás korábbi rendje is.¹⁰³

Új magyar nyelvű tanszékek

A húszas évek új tanszékei közül tartalmi okokból is figyelmet érdemel a természettudományi tanszék. Gróf Teleki László (1764–1821),¹⁰⁴ Cseh-Szombathy József (1748–1815) „Testamentomának Executora” az alapítványtevő halála után juttatta el az 1807-ben kelt végrendeletet és annak még 1814. december 11-én rögzített, minden várható és nem remélt eshetőséggel számoló kiegészítését, melyek lényege:

Hogy ezen Uj Cathedrának Professora *tanítsa Magyar Nyelvenn* a’ Chemiát, Mineralogiát, Technologiát és Botanicat Fundamenttosann és ugy, hogy mindenütt ezeknek a’ Tudományoknak akár mely mesterségben és élet nemeibenn előfordulható hasznait tanítványi előtt szorgalmasann megmutogassa.¹⁰⁵

100 A professzorok évenkénti marasztásáról: TtREL I.1.a.11. 1821. okt. 7. 615. lap. 39. pont. Péchy alnádor 1822 márciusában jelzi, hogy „azok az akadályok is, melyek eddig a Superintendens választását tartóztatták, megszűntek”, illetve elhárultak a nehézségek, „melyek a Superintendens Debrecenben való lakását nehezítették volna”, tehát a gyűlekezetek szabadon választhatnak. TtREL I.1.a.11. 1822. márc. 24. 651–652. lap.

101 „A’ Tudományok rendinek a’ Debretzeni Collegiumról különösen szöllő szakaszában, a 20dik szám alatt lévő Rendeléshez menjen ez: Valamint minden Protocollumoknak *Deák nyelvenn kell vitettetni*: úgy az oskolai székeken is szükség, hogy minden dolgok deákul folytatódjanak.” TtREL II.1.d.3. 1818. 336–337. lap. 37. pont. A helyi nevelésügyi döntéseket tartalmazó jegyzőkönyveket már 1739-ben, a lokális Konzisztórium megalakulásakor is magyarul vezették, noha a diákoknak szóló hirdetmények később is latin nyelvűek voltak.

102 „Júliusnak 30ik Napján T.T. Sárvári Pál és Ertsey Dániel Urak, jelentették, hogy a’ Fő Tiszteletű Superintendentia által ki nevezett és Álmosdon egybe gyűlt Literaria Deputatio előtt jóvá hagyódott, hogy a’ Professori Gyűlések Actái magyar nyelven protocoláltassanak.” TtREL II.1.d.3. 1823. 448. lap. 31. pont.

103 Az új helyzetben a tankönyvek többsége magyar nyelven született, mint pl. Ercsey Dániel logikája. TtREL I.1.a.12. 1825. aug. 14. 281. lap. 98. pont. Vö. „kérdésbe tevődött, hogy a’ Geometria’ taníttatása elkezdődjék-e a Veteranus rhetorok Classisában”. [Döntés:] „Kezdődgyön el, és taníttassék magyar nyelvenn.” TtREL II.1.d.3. 1825. okt. 28. 541. lap. 3. pont.

104 A Dunamelléki Református Egyházkerület világi vezetője (főgondnoka), a nyelvészeti és irodalmi munkásságával is jeleskedő arisztokrata. Műve: *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései* (Pest, 1806).

105 TtREL I.1.a.11. 1815. márc. 15. 140. lap. 35. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

A tanszéket a végakarat szerinti felkészülés, így Kerekes Ferenc külföldi tanulmányai, a szertárak, ásványgyűjtemény, a kémiai laboratóriumok felszerelése, a könyvtár gazdagítása, illetve a botanikus kert létrehozása után indíhatták 1823-ban. A professzori kar azt is jegyzőkönyvbe vétette, hogy „[m]ivel a fent tisztelt Professor Úr; a’ maga Hivatalára tartozó tudományokat Magyarul fogja tanítani, a’ Be köszöntő beszédet is Magyarul tartsa”¹⁰⁶

Az anyanyelvű oktatás nehézségeitől sem függetleníthető, hogy Kerekes Ferenc akadémiai levelező tagságát nyelvészeti munkával (*Értekezés és kitérések*) nyerte el, jóllehet nemzetközi figyelmet képzettségével és a lipcsei Jablonszki Társaság matematikai pályadíjának elnyerésével keltett. (A szentpétervári egyetem is katedrával kínálta; képességeit a *Lúdas Matyi* első kiadásához klasszikus metrumokban írott előszavának köszönhetően az irodalomtörténészek is ismerik.) Kerekes Ferenc pedagógiai levelei, *Oskolai magyar pedagógia* című műve és számos neveléssel foglalkozó anyanyelvű kézírata¹⁰⁷ is ösztönözhetette a Pedagógiai Tanszék megalapítását, amelyre 1825-ben került sor Zákány József szintén magyar nyelvű székfoglaló beszédével.¹⁰⁸ A Debreceni Kollégiumban korábban a „Classium Inspectorsággal” megbízott professzor tiszte volt a pedagógia oktatása, aki a teljes ifjúságnak tartott pedagógiai előadásokat. E témában már a 18. században több nyomtatott magyar nyelvű útmutató jelent meg, köztük a *Praeceptorok instrukciója* 1741-ben, illetve *A Tanítók kötelességei, a Tanítónivalók és ezeknek Rendi és Módja* 1795-ben.¹⁰⁹

Összegzőként megállapítható, hogy a téma szakirodalmának alkotói – egy-két kivétellel – nem vesznek tudomást arról, hogy számos tantárgyat 1833 előtt is magyarul oktattak Debrecenben. (A gimnáziumi tagozaton így volt ez még az 1819-es latin fordulat idején is.) Pedig a jegyzőkönyvi utalások, kézíratos források¹¹⁰ és a nyomtatott magyar tankönyvek tucatjai mellett az is figyelmet érdemel, hogy a döntéshozók a végleges anyanyelvi áttérést éppen az adott harminc esztendő tapasztalataival, a magyarul tanított tárgyak sikeresebb vizsgaeredményeivel indokolták. Az új magyar nyelvű „cathedrák” után a magyar nyelv és irodalom tanszékének megalapítása következett 1832-ben.

106 TtREL I.1.a.12. 1823. aug. 6. 62. lap. 18. pont. A határozatról a kurátorátust is értesítették.

107 Például TtREK R 608/53.

108 ZÁKÁNY József, *Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába béállítatásakor tartott [...]* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1825).

109 *A praeceptorok instrukciója* 120 példányban jelent meg. Lásd BENDA Kálmán és IRINYI Károly, *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 344. *A Tanítók kötelességei, a Tanítónivalók és ezeknek Rendi és Módja* A’ Helv. Vallástételt Követő Debreczeni Collégium alsó Oskoláibann, a’ szerint, a’ mint ezek a’ Tiszánn-Túl lévő Szuperintendentzia által helybehagyódtak (Debrecen: Szigethy Mihály által, 1795). Részlet az 1797-es döntést megelőző idők gyakorlatáról: „VIII. A’ Deák nyelvenn való beszéllésre, ne szorítsák a’ gyermeket elébb; hanem a’ Grammaticábann, itt is leg-inkább a’ második fél esztendőbenn [...] feljebb való Oskolákbann pedig, kivévén a’ Catechismust, mindenkor Deák nyelvenn tanítsanak; úgy mindazáltal, hogy a’ nehezebb dolgokat magyarul is elmondják.” Kiemelés: G. Sz. B.

110 Sárvári Pál egyes matematikai, csillagászati és fizikai előadásai mindkét nyelven „csaknem szóról-szóra” azonosan maradtak fenn. TÖRÖS, *Sárvári Pál...*, 112.

A nyelvi jogokért folytatott küzdelem politikai harc volt, így az eredmények az uralkodó kizárólagos jogaira tekintettel, a folyamat kormányzati akadályoztatásai miatt is igen lassan mutakoztak.¹¹¹ Az 1791. évi 16. törvénycikk már kimondta, hogy a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen magyar nyelvtanár működjék, „hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, [...] alkalmat nyerjenek”. Tehát mindez „nem valamiféle magyar nyelv és irodalom tantárgy keretei között” történt,¹¹² de nem beszélhetünk „teljes jogú” tanszékről sem, mert a leendő tanszékvezető inkább „emeltebb méltóságú” nyelvtanár volt.¹¹³ Jóllehet ezt a fakultatív nyelvtanítást az 1792. évi 7. törvénycikk a szűkebben vett Magyarország területén kötelezővé tette, másfél évtizedig szinte semmi sem történt mindaddig, amíg az 1805. évi 4. törvénycikk 5. paragrafusával „Ő szent felsége ezen törvénycikkely fogatosításáról gondoskodni méltóztatott”.¹¹⁴ Többek szerint lezáratlan kérdés, hogy a húszas-harmincas években hogyan valósultak meg a központi rendelkezések – így a helytartótanács 1819-től sokasodó sürgetései –, mert arra is vannak adatok, hogy egyes iskolákban „a magyarórákon csupán a magyarul nem tudó tanulók vettek részt”.¹¹⁵

Míg a debreceniek a Felvidékre utaztak „német szóra”, aligha véletlen, hogy a felvidéki lutheránusok – ahogy a 18. században, úgy a reformkorban is – elsősorban nyelvtanulás céljából választották a debreceni Kollégiumot.¹¹⁶ Szabó István jezsuita együtt említi 1750-ben a reformátusok nyelvi attribútumát (tulajdonképpen etnikai homogenitását) a vallás kérdésével: „Tudom bizonyára, hogy a Tiszaemlyéki magyarok nem hínák tévelygéseiket magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulajdon-nyelvén-is szólánánk mindnyájan”.¹¹⁷ E század második felében olyan szerzők is mutatkoznak, akik tapasztalataik alapján hozták kapcsolatba a reformátusok iskolarendszerét, nyelvi sajátosságait és vallását.¹¹⁸ Csokonai szerint szüleink és dajkánk nyelven örömet, sőt „édesdeden hallgatjuk” az erkölcsant és a történelmet, ugyanakkor „szokatlannak” mondja, ha a

111 MÉSZÁROS, „Középiskolai magyar...”, 389.

112 PUKÁNSZKY Béla és NÉMETH András, *Neveléstörténet* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994), 263.

113 MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 187.

114 BÉNYEI, *Oktatáspolitikai törekvések...*, 82–83; FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 151.

115 MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink...*, 69. A korai nyelvi rendeletek elsősorban azon nemzetiségekre tekintettel születtek, akiknek az iskoláiban még a tanárok sem feltétlenül tudtak magyarul.

116 A helytartótanács gyakran érdeklődött lutheránus hallgatókról. Például Dhalstrom Sámuelnek miért nincs latin nyelvből kalkulusa? TtREL II.1.c.3. 1827. ápr. 28–29. 119. pont. A helytartótanács utasítására az evangélikus diákoknak igazolást kellett kérniük arról, hogy úrvacsoráztak. TtREL II.1.d.3. 1828. aug. 27. 713. lap. Az egyik legismertebb „magyar szóra” érkezett evangélikus hallgató Romy Károly György volt. BORZSÁK, *Budai Ézsaiás...*, 86.

117 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 93.

118 Kazinczy kezdetben úgy látta, hogy „A’ Kálvinista Universalis Nyelve a’ Magyar [...] ennek forrását az Oskolákban találom.” Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1789. júl. 10., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:395–398, 396, 221. sz. Báróczi Sándor szintén az iskolai gyakorlatot említi: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket [...] úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar

vallást nem azon a nyelven tanítják, amelyen gyakorolják: „ha magyar imádságot mondunk, magyarul éneklünk, magyar papszót hallgatunk”.¹¹⁹

A kátétanítás, a vallási és erkölcsi mondandó természetesen minden felekezet iskoláiban (a szó legszorosabb értelmében) alapvető jelentőségű volt. A református iskolák tanulói számára nem csak „vernaculáris” szinten írták elő egyes hét közbeni alkalmak (kátémagyarázatok, naponkénti reggeli és esti áhítatok) látogatását. A nemzeti nyelvű liturgián és kátétanításon túl könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására, sőt iskolán kívül is anyanyelvű bibliaolvasásra buzdították őket.¹²⁰ Nyomtatásban is nyoma van annak, hogy a tanulókkal az „első Deák Oskolától” kezdve gyakoroltatták a bibliai könyvek kikeresését.¹²¹ Az akadémiai tagozat hallgatóinak többségét (a lelkésznek készülő diákságot) prédikációk írására,¹²² legációkra – azaz templomi beszédek nyilvánosság előtti elmondására –, továbbá az összes növendéket vallási tartalmú magyar szövegek és énekek tanulására kötelezték. Az 1770-ben, majd kisebb változtatással 1791-ben is kiadott debreceni *Methodus* (a hitvallási alapszövegek mellett) Szenci Molnár Albert zsoltárainak tucatjait taníttatta meg évente, négy egymást követő osztályban közel száz – „amennyire lehetséges, könyv nélkül” – bevésendő zsoltár sorszámát előírva.¹²³ A világi pályára készülőknek is részt kellett vállalniuk az országot járó ünnepi legátusok igehirdetői, illetve a szupplikánsok és „mendikások” adománygyűjtő feladatából. Ez a vállalkozás a távolságokat tekintve is komoly logisztikai teljesítményt követelt, de egy „klastromszerűen zártnak” mondott közegben egész életre szóló tapasztalatot és országismeretet adott.

A katekizmus elemi szintű oktatása módszerszerűleg minden felekezetben anyanyelven történt. A nemzeti nyelvű bibliafordítások olvasása terén a katolikus egyház gyakorlata a hagyományokra tekintettel is különbözött a protestánsokétól,¹²⁴ de már a

vallásnak nevezi.” BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984), 25.

119 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 333.

120 „Minden egyes tanító gondoskodik tehát arról, hogy tanítványai [...] önállóan is, házukban vagy szállásukon, anyanyelven olvassák a Szent Bibliát.” G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 336.

121 *A tanítók kötelességei...* (1812), 12. (A *Szentírás* könyveinek sorrendjét még a 20. század második felében is az ősi módszerrel, tanköltemény rímei segítségével memorizáltatták a reformátusok.)

122 „A Theologia és Exegesis Professorai [...] vélek privatim Theológiára, Ecclesiastica Historiára és Exegesisre tartozó jó könyveket is olvastassanak, és erről tőlök számot végyenek, gyakorolván egymás mellett őket a *Predikációk írásában*, Bibliai Resolúciók készítésében és közönséges Disputációkban.” TtREL II.1.d.3. 1816. 292. lap.

123 Az énekeskönyv dicséretein kívül pontosan 97 zsoltár szerepel a tanrendben. G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 336, 341–345.

124 A katolikus hívek és a *Biblia* kapcsolatának útjából a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) hatására hárult el minden akadály. Vessd össze a katolikus lexikon megjegyzésével a *Szentírás* olvasásának szabályairól és a bibliatársulatokról. DIÓS István, szerk., *Magyar katolikus lexikon* (Budapest: Szent István Társulat, 1993), 825; illetve GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Biblia és olvasás”, in *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, mely örök életet ad*, szerk. HELTAI János és GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, 57–71 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 65–67.

18. század második felében születtek kitűnő magyar nyelvű (főként jezsuita) tankönyvek. A *II. Ratio Educationis* 39. paragrafusa az értékes, mély megismerés alapjának nevezi a latint, így a mű kisgimnáziumokról szóló fejezete a szent szertartások nyelvével is a latinság mellett érvelt.¹²⁵ A reformkori nemzeti fellángolás azonban hamarosan a vallási, nyelvi és politikai akadályok fölé emelte a közösséget.

A reformkorban már a kortársak részéről is több oldalról merült fel az igény, hogy az új nyelvi és irodalmi tantárgy ne csupán grammatikai tudást adjon, hanem engedjen teret a litteraria egészen belül elkülönülő új magyar szépliteratúrának is.¹²⁶ Az irodalom szót magát csak 1839-ben alkotta Szemere Bertalan,¹²⁷ de a diákság érdeklődése már egy generációval korábban is erőteljesen a költészet és a „theátrumi darabok” irányába fordult. Témánk szempontjából lényeges, hogy *a kollégiumi struktúrában az irodalomnak a gimnáziumi tagozaton, a poéták osztályában, a grammatikai stúdiumok megkoronázásaként volt helye*, nem pedig a főiskolai tagozat filozófiai, teológiai vagy jogi képzésének keretei között.¹²⁸ Jóllehet az oktatási rendszer egységét követelő helytartótanács felszólításaira 1832-ben létrejött a magyar nyelv és irodalom tanszéke, a szabadságharc leverése után, 1865-ben Imre Sándor ismét leírhatta, hogy

a mi növendékeink, nyelv- és irodalomtörténeti felsőbb oktatásban – nem lévén egyházunknak erre semmi intézete, például class. philologiai, magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti felsőbb tan folyama, annnyival inkább philol. seminariuma – teljességgel nem részesülnek.¹²⁹

Ez az elvárás – ha nem is „az irodalomtörténeti felsőbb oktatásban”, de – egy lehetséges szinten, az Entwurf hatására létrejött nyolcosztályos gimnáziumban teljesülhetett.

125 A „vallás összes szentségének kiszolgáltatását, s a szent szertartások mindegyikét nem latin nyelven végzik?” MÉSZÁROS, *Ratio Educationis*, 245.

126 A szépirodalom jelentőségének és részesedésének növekedése még a német könyvpiacra is csak a századfordulón vált érzékelhetővé: a szépirodalmi termés 1700-ban 3%, 1775-ben 14%, 1800-ban már 27% volt. FRÉDÉRIC BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2005); Reinhard Wittmann, „Az olvasás forradalma a 18. század végén”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, 321–347 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 338.

127 SIMONFI János, *Az irodalom szó története*, Különnyomat a *Magyar Nyelvőr*ből, Nyelvészeti füzetek 68 (Budapest: A Magyar Nyelvőr kiadása, 1913), 9, 12. Korábban Tolnai Vilmosra hivatkozva többen Szemere Pált tekintették e szó alkotójának.

128 A hagyományos tantárgyi felosztás szerint a poézis a grammatika része volt, a nyelvi ismeretek zárófejezete. Ezt a szemléletet még Földi János *Grammatikája* is tükrözi: „A' Nyelvkönyvhöz a' Vers írást is hozzáadtam [...] ezek elválmhatatlanul egybekötöttetek.” FÖLDI János, *Magyar Grammatikája*, szerk. GULYÁS Károly, Régi magyar könyvtár 28 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1912), 14–15, 96.

129 IMRE Sándor, *A magyar irodalom és nyelv története* (Debrecen: Nyomatott a város könyvnyomdájában, 1865), III („Előszó”).

Margócsy István tanulmányának és bőséges adattárának az 1800. esztendő a korszakhatára, így a latinság hazai tannyelvre váltásának példái itt csak kezdetekben mutatkoznak.¹³⁰ Mint láttuk, a szerző hangsúlyozta a 19. századvég neveléstörténeti irodalmának bizonytalanságait, de hiányosságok vagy megalapozatlan állítások korántsem csupán a Millenniumi Értesítők szerzőinél mutatkoznak. A kollégiumtörténetek megemlítik a latin és magyar vagy a humán és a reál irányzat vetélkedését, de a legritkább esetben érintik a fő akadályt, a nyelvi áttérés nehézségeit.

Nagy Sándor vallástanár – akinek rendkívül sokat köszönhet a kollégiumtörténeti irodalom – a „haladással tartó világiak” és a tanárok „hagyományos maradiságának” ellentétéről szólva akaratlanul is megelőlegezte a 20. század második felének ideológiai kliséit. Mivel az anyanyelv oktatása hazafias ügynek minősült,¹³¹ különös lelkifurdalás gyötörte:

Ki kell mondanunk, hogy szerintünk a protestáns iskolák tanítási rendszerének része van abban, hogy a XVI. században még kizárólagosan uralkodó magyar nyelv a következő századdal feltűnő hirtelenséggel latinra fordul át és uralmát [...] még másfél századig ingathatatlanul megtartja [...] egy holt nyelv fanatikus bálványozásával a vezetésre hivatottak nemzeti öntudata is megerőtlenedik.¹³²

S. Szabó József hasonló szellemben ír: az „1790-iki Országgyűlés elhatározta, hogy a bírósságot kivéve, a hivatalokban mindenütt a magyar nyelv használtassék”,¹³³ azonban ezzel a biztosnak képzelt politikai háttérrel szemben¹³⁴ a papi karakterű tanárok fogal-körömmel védték a régi rendszert, míg a magyar nyelvet és irodalmat csupán Do-

130 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 128.

131 „Ezért beszélnek professzoraink előadásaikban oly sokat, s oly szenvedélyesen a nyelv helyett a nemzetről.” MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 190.

132 A szerző nem foglalkozik a századelő tannyelvi próbálkozásaival (melyek körvonalazzák, hogyan lett a „golyóbisos háromszegellésből” gömbháromszögtan, azaz hogyan formálódott Debrecenben is a magyar tudományos szaknyelv), nem tud az 1819 és 1823 közötti latin fordulatáról, és olykor keveri a tanynyelv, illetve a nyelv- és irodalomtanítás fogalmát, például mikor úgy véli, hogy az „oktatás” 1831-től Kalós Mózes magyar irodalomtanításával „fordul magyarra”. NAGY Sándor, *A Debreceni Református Kollégium* (Hajdúhadház: Kállay János Könyvnyomdája, 1933), 174, 240–241. A századelő tanrendjeiről: NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig* (Debrecen: A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, 1940), 171–179.

133 S. SZABÓ József, „A magyar nyelv és irodalom művelésének útja a debreceni kollégiumban”, in *Emlékkönyv Pap Károly főiskolai és tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. PÉTERFFY László, 339–457 (Debrecen: Lehotai Pál Nyomdavállalata, 1939), 444.

134 Valójában az Országgyűlés Tanulmányi Bizottsága 1828/1829-ben is csak a népiskolák alsó szintjén tartotta természetesnek a magyart: „a gimnáziumok, akadémiák és az egyetem maradjon latin, mert a magyar nyelv művelése a tudós társaságnak, és nem az iskoláknak a feladata”. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74–75.

mokos Lajos tábora, a világi urak vették pártfogásba. „A tanárok azonban még a régi világban éltek [...] a tanrendben a magyar nyelv- és irodalomnak nyoma sincs.”¹³⁵

Az 1797-es debreceni anyanyelvi előterjesztés egyik tartalmi előkészítője a professzori kar részéről a göttingeni neohumanizmus neveltje, Budai Ézsaiás, a későbbi püspök. Az ő *Ratio Institutionis*-át szerzőnk az 1797-ben kezdett „magyar élettel” való szembe fordulásnak véli,¹³⁶ holott legfeljebb azért a próbálkozásért volna elmarasztható, mellyel művét valamelyest összehangolni igyekezett a *II. Ratio Educationis* követelményeivel. (Tehát azon „egységesítő rendelkezések” miatt, melyeket az uralkodó parancsára a reformátusok is végrehajtottak az oktatásügy egysége érdekében.)¹³⁷ A neveléstörténeti irodalom ugyanakkor mintha kétféle mércével mérne, amikor azt is a *II. Ratio* javára írja, hogy magyarázó segédnyelvként szerény teret engedett az anyanyelvnek. Budai egyébként már göttingeni doktori disszertációjában a kulturális virágzás legfőbb ösztönzőjének nevezte az anyanyelv használatát.¹³⁸ Évtizedekkel később Péczely József szintén „a’ [...] nemzeti nyelv’ és literatura” melletti elkötelezettségét hangsúlyozta róla mondott akadémiai emlékbeszédében.¹³⁹

S. Szabó József minden téren az irodalmi szépséget kérte számon: még az 1740-es évek közhasznú foglalkozásain, anyanyelvű nyugták, szerződéses, elismervények és levelek írásának gyakorlásán is.¹⁴⁰ Pedig az 1740-es évek vívmányait szentesítő (1770 után 1791-ben ismét kiadott) *Methodus* azt is előírta, hogy „a magyar költészetet is szorgalmazni kell a nyelv művelése érdekében”.¹⁴¹ A költészeti osztály tanrendjét Piskárkosi Szilágyi Sámuel alkotta, azon ritka debreceni tehetségek egyike, akiket Kazinczy is kedvelt.¹⁴² Szilágyi Sámuel a „csengőtlen hexameterek” hazai úttörői közé tartozott, Háló Kovács József (Csokonai praeceptor) publikációiban is büszkélkedett azzal, amit tőle tanult.¹⁴³ Az utóbbi praeceptor *Egy két szó az Oskolai tanítókhoz* címmel írt módszeréről, amely ma is korszerűen hat: kiosztotta diákjai között az általa magyarra fordított „Virgilius Éneisének” szerepeit, melyeket Csokonai is „szörnyű tűzzel játszott”.¹⁴⁴

135 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 445.

136 Uo., 448.

137 Vö. a 94. lábjegyzethez tartozó idézettel.

138 BORZSÁK, *Budai Ézsaiás...*, 61.

139 OTROKOSI NAGY Gábor, *A „Debreczeniség” alkonya: Ifj. Péczely József irodalomtörténeti értékeléséhez, A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai, különnyomat a 20. számból* (Debrecen, 1939), 11.

140 Megállapította, hogy a magyar „Quietantiak” és „Contraquietantiak” gyakorlásában „nem esztétikai és nemzeti, hanem gyakorlati szempont érvényesült”, benne „nyomát sem leljük a valódi magyar irodalmi műveltségnek.” S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 444–446. A források szerint e praktikus irományok készítését természetesen 1806 után is magyar nyelven gyakoroltatták.

141 „Poesis Hungarica etiam tractetur ad Culturam Linguae.” G[ÁBORJÁNI], SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 327, 353.

142 *A Pályám emlékezete* számos részlete mellett lásd KAZINCZY Ferenc, „Debreczeni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel’ élete”, *Tudományos Gyűjtemény* 4, 8. sz. (1820): 93–104, 99–100.

143 Pl. HÁLÓ KOVÁCS József, *A harmadik égnék utja, melyet ama f. tiszt. Szilágyi Sámuel urnak túl a Tiszán lévő superintendensének temetésekor előadott Kovácsiban* (Nagyvárad, 1786), 26.

144 VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai emlékek, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 1* (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1960), 191–192, 585.

A debreceni képzési forma a legkritikusabb vélemények szerint is elegendő alapot kínált irodalmi tehetségek¹⁴⁵ számára. Bár a poéták osztályában bizonyosan a klasszikusok domináltak, az ifjú Kölcsey Ferenc már legelső poétikaóráján találkozott itt Himfy és Csokonai műveivel.¹⁴⁶

S. Szabó József tanulmányában az irodalmi képzéssel kapcsolatos határozott tagadás ellenére megjelennek a diákélet valóságának lényeges elemei is: a bírált időszakban „Hol magyarul, hol deákul tanítottak”. (Ugyanezt állítja a kor egyik nagy tanáregyénisége, Sárvári Pál is, aki ugyanekkor etikát és más tárgyakat is tanított magyarul.)¹⁴⁷ A dolgozat egyik legizgalmasabb részlete Virágh Pál színházi élményeiről tudósít, aki az 1790-es évek végén debreceni diákként 69 művet látott színpadon, illetve részben olvasott.¹⁴⁸ A helytartótanács nemcsak olvasmányokat (Voltaire, Rousseau stb.) tiltott be tízévenként legalább három-négy alkalommal, hanem a kávéházak, kocsmák, bálók és színházak látogatását, még szülői kísérettel is. Az utóbbi ügyben (két éven belül háromszor érkező felszólításra) a tanári kar jegyzőkönyvbe vette, hogy „a maskarás bálból” nem lehet kiszűrni a diákokat, ráadásul a komédiák és a bálók annyira vonzóak, hogy az ifúság jelenlétének megakadályozása szinte lehetetlen volna.¹⁴⁹ (A tiltás drákói büntetések kilátásba helyezése után is eredménytelen maradt.) Ezek a források azt is magyarázzák, hogyan ismerhette Csokonai¹⁵⁰ minden diákja a népszerű színműből származó „Jutka Perzsi nótát”, melyet gúnydalként énekeltek az őket ellenőrző „Classium inspectornak”.¹⁵¹

Bajkó Mátyás szintén kritikusan összegez: a „felvilágosult gondolkodást nyomon követő világi nevelés térhódítását és a természettudományos képzés előretörését a reakció általános megerősödése a XIX. század első évtizedeiben Debrecenben is nagymértékben visszaszorítja”, így ebben a közegben „1833-ig csak a legkiválóbb, haladó gondol-

145 Közéjük sorolható Kalmár György (legalábbis verstani vonatkozásban), Pálóczi Horváth Ádám, Szentjóni Szabó László, idősebb és ifjabb Péczeli József, Mátyási József, Édes Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály és Kölcsey Ferenc is. A hagyományos debreceni diákirodalom jellegét, hatását és értékelését lásd BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 5–19.

146 „A poétikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiából (Diaetai M. Muzsa) és Mátyásiból. Attól fogva néhány tanuló társaimmal együtt kezdénk olvasgatni magyar és latin írókat... Csokonai 1805-ben meghalt; ott valék temetésén, halála után egymásra jöttek ki versei, azok valának bálványaink.” Kölcsey levele Szemere Pálhoz, 1833. márc. 20., idézi Győri L. János, „A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében”, in BARCZA, *A Debreceni Református Kollégium története*, 627–696, 659; ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1940), 52.

147 TÖRÖS, *Sárvári Pál...*, 90, 112.

148 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 444–446.

149 Egyházkerületi jegyzőkönyv, TtREL I.1. a.9. 1802. ápr. 22. 195–196. lap. 16. pont; illetve 1802. aug. 13. 212. lap. 50. pont („[H]a a’ maskarás Ballok megmaradnak; azoktól Ifjainkat el vonni lehetetlen leszsz”); valamint TtREL I.1.a.10. 1811. jan. 14. 224–225. lap. 25. pont.

150 A költő diákkorában maga is tizenhat színdarab fordítására vállalkozott a pesti magyar színjátszó társaságnál. ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 63.

151 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő »kicsapatásának« háttere”, *Alföld* 56, 12. sz. (2005): 58–76, 60.

kodású tanárok tanítanak és írnak magyarul”.¹⁵² Korai munkáiban ő is átvett néhány divatos sémát: „az anyanyelvi oktatás az 1796-os [sic!] kollégiumi kezdeményezések ellenére, egészen 1833-ig elveszti jelentőségét a tanári kar szemében (*ortológusok*).”¹⁵³

A magyar nyelv debreceni helyzetéről írottak háttérében ott lappang Sinai professzor sokat idézett kurta mondata: a latin nyelv elhanyagolása „via ad barbariem”. Félreértések forrása lehet ugyanakkor, hogy a barbárság fogalmán ekkoriban egészen mást értettek, mint napjainkban. (A *barbarismus* bevett szótári jelentése a nyelvi normákat sértő csiszolatlan stílus. A szótáríró szavaival: „nem a nyelvnek rendi szerint való szó-lás”; a *barbaries* jelentése pedig a műveletlenség, a „parasztosság” volt.)¹⁵⁴ Sinai véleménye egy vére menő egyházpolitikai küzdelemben, „világi” ellenfeleinek győzelme és az ő katedrától való megfosztása után fogalmazódott meg. Kései vádlóitól semmit nem tudunk arról, hogy a professzor milyen konkrét érvekkel bírálta a magyar tannyelvet bevezető egyházpolitikai ellenfelének intézkedéseit.¹⁵⁵ Bár a világiak közreműködése rendkívüli haszonnal járt – társadalmi igényeket közvetített –, a 20. században „maradinak” bélyegzett professzorok érvei egy-egy új tanrend bevezetésekor nélkülözhetetlenek voltak. (Hatvani István például megvitatta a kezdeményezőkkel, hogy a fizika oktatásához milyen matematikai alapozás szükséges.) Sinai ellensége lett volna anyanyelvének? A folyamat gyorsaságát kifogásolta? Az sem lehetetlen, hogy az öreg professzori gárda utolsó tagjaként – aki peregrinációja során személyesen tapasztalta a latin nyelv érdemeit az európai tudományos érintkezésben – egyetértett a magyar egyetemi oktatók többségével, akik az ő „elmozdítása” után kerek fél évszázaddal is „éretlennek s kidolgozatlannak” tartották nyelvünket bizonyos témák magas szintű képviselőit.¹⁵⁶

Ugyanakkor Sinai nagy ellenfele, Domokos Lajos főbíró sem tekinthető a klasz-szikusok ellenségének. Az általa lefordított *Télemachos* lényege a görög civilizáció pedagógiai célzatú bemutatása volt. Tény, hogy a Kollégiumban a görög és a latin nyelv esztétikai és morálfilozófiai értékek hordozójaként szolgált, miközben a nevelés egyik

152 Aligha egy-egy tanár egyéni döntésén múlt, hogy milyen nyelven tanít, de az anyanyelvű magyarázatok terén valóban tág lehetőségeik voltak. BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 82.

153 Uo., 77. Ha a debreceniek sok ezer új magyar szakkifejezését izlelgetjük – köztük Diószegi és Fazekas Füvészkönyvének „egyszavas költeményeit” (mint a *golyahír* és a *nőszírom*) –, gazdag tartalmat nyernek Csetri Lajos megállapításai a nyelvújítás széphalmitól eltérő, Kazinczy által ortológusnak „kinevezett” táborairól. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 96.

154 Pápai Páriz Ferenc *Dictionariuma* szerint (lásd pl. az 1767-es szebeni kiadást) a főszövegben idézettek mellett: *barbarizo* = „parasztul szölok”, *barbare* = „deáktalanul beszélni”, *a natura et moribus barbarus* = „sült paraszt”, *barbaralexia* = „deák beszédbe deáktalan szó elegyítése”.

155 Egyik magánlevelében „a Görög Új Testamentomi Szent Írásoknak” háttérbe szorítása miatt panaszkodott. Révész, *Sinai...*, 110, 2. jegyzetpont. Sinai fordítója Németh Béla, a professzorral szemben gyakran megnyilvánuló éles kritika ellenében írja: „Szerény kísérletünk mesteri szövege magyar fordítására mindössze némi segítség azoknak [...], akik az évszázadok során ráhalmozott rágalomtömeg ellenére is kíváncsiak valódi értékére.” SINAI Miklós, *Elmélkedések M. Minucius Felix Octaviusához*, ford. NÉMETH Béla Elek, szerk. N. HORVÁTH Margit és ALMÁSINÉ NÉMETH Katalin (Debrecen: Editiones Archiv Districtus Reformatorum Transilvaniae, 2008), 6.

156 MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 187.

fontos célja lehetett, hogy az antik világ nagy jellemeinek példáját mintaként vessék a növendékek tudatába. Ebben az iskolában is sokan vallották, hogy a gimnázium a személyiségformálás eszköze, és ismert életrajzok szerint a neohumanizmus gyakorlata valóban elősegítette a nemzeti érzés kibontakozását.¹⁵⁷ Az 1820-as években országsszerte jelentős szellemi erők mozdultak meg a klasszikus gimnázium mellett, a filológiai-történeti és a reáltudományos képzés között gerjesztett feszültség kivédésére. Miklós László, a jeles sárospataki tanár vitairata szerint a gimnázium (herderiánus) célmeghatározása: „a szelid tudományoknak (humaniora) mindazt fel kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjában, ami az igaz emberség bélyegét reányomja [...] humanitását előmozdítja.”¹⁵⁸

A tiszántúli levéltári források 1806 után elsősorban szociális vonatkozásban taglalták a latin nyelv mellőzésének kockázatait a Kollégiummal kapcsolatban álló iskolákban:

A Deák nyelv tanítását mindazáltal, egy oskolából sem kell egészen kirekeszteni, mert ez által az eleven elméjű, de szegény sorsú gyermekek további tanulása részszertint megakadályoztatódna, részszertint felettébb költségessé tevődne. A mely szülék a. o. kívánják, hogy gyermekeik a Deák nyelvre is tanítódjanak: ennek telyesítése az oskola mesterek szoros kötelességévé tevődik.¹⁵⁹

A neveléstörténeti irodalom – kifejezetten pozitív tartalmú részletek mellett¹⁶⁰ – olyan megállapításokat is tartalmaz, melyek szerint a magyar történelmet Debrecenben még az 1817–1820-as tantervben is „a Hármas Kis Tükör latin fordítása alapján tanították”.¹⁶¹ A használatban lévő, 1800-tól megjelentetett magyar nyelvű egyetemes és hazai történelemtankönyvekre tekintettel arról lehet szó, hogy a versbe szedett, gyakran fejből ismert szövegeket (mint ahogy a római poéták életrajzait is) nyelvgyakorlás érdekében fordították latinra. A történelmet volt miből tanulniuk, helyben kiadott térképek szí-

157 Kölcsy Ferenc emlékezése: „római s görög történetekben oktattak bennünket, s itt a patriotizmus magva. E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet: e kettő ideája válhatatlanul együtt jár.” Kölcsy 1833. április 12-én kelt, Szemere Pálhoz írott levelét idézi ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 52. Tényleges kétnyelvűségéről így ír 1833. március 20-án, szintén Szemere Pálnak: „Akkor én jobban tudtam latinul mint magyarul, s magyar verseket a kiadott témákon kívül, csak 2 esztendővel később kezdettem csinálni, minekutána tanuló társaim már előbb példával mentek előttem (1804, 1805.)”

158 FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 53–54.

159 TIREL I.1.a.9. 1806. ápr. 18. 433. lap. Bár a *II. Ratio Educationis* a kis falvaktól a nagyobb városokig fokozatosan növekvő színvonalat ír elő, a vernakuláris iskolákban szintén gondoskodik a latin nyelv alapjainak oktatásáról: MÉSZÁROS, *Ratio Educationis*, 4. §, 232.

160 Bajkó Mátyás például úgy véli, hogy Debrecenben 1739-ben „anyanyelvű alapfokú iskolák alapítását határozták el”. BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 64. Ez azonban a népesség harmadát elpusztító 1739-es pestisjárvány miatt csak 1848 után valósulhatott meg, addig a vernakuláris osztályok a Kollégium főépületében maradtak kínos zsúfoltságban. A városban viszont már az 1710-es évektől 11 leányiskola működött. ZOLTAI Lajos, *Debrecen város utcai elemi iskoláinak keletkezése* (Debrecen, 1936), 9; CSURKA István és TASSI Miklós, *A Debreceni Ev. Reform. népiskolák története* (Debrecen: Városi Könyvnyomda Vállalat, 1896), 16.

161 Bajkó Mátyást idézi MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74.

gorú használatával kiegészítve. A jogi pályára készülőkkel is alaposan megismertették „Magyar Ország Historiáját, [...] mivel a' nélkül a' Magyar Országi Just igazánn tudni nem lehet”.¹⁶²

„...hol a német ember gyereke sem tud németül”, a magyar literatúra katedráját „szükségnek sem tartották”¹⁶³

Az imént elsősorban a következő kulcsmondatra tekintettel részleteztem S. Szabó József munkáját:

A tanítás nyelve félig latin, félig magyar volt, de a latin hovatovább elnyomta a magyart, úgyhogy 1830-ban a Kollégiumtól félévente felküldeni szokott jelentés kapcsán a helytartótanács ezt a megszügyenítő kérdést intézte az igazgatósághoz: „miért nem tanítják a felsőbb iskolákban a magyar nyelvet?”¹⁶⁴

A kormányzat tehát ekkor sem a magyar tanítási nyelvet hiányolta. A Magyar Királyi Tanács több ízben is megállapította, hogy a magyar nyelv „csaknem sehol nem tanítatik”,¹⁶⁵ nemcsak 1830-ban, de már ezt megelőzően is többször feltette ugyanezt a kérdést, és erre mindahányszor választ kapott. Akkoriban ugyanis, amikor a magyar tanári állásokat szervezni kezdték, a „Nagy Méltóságú Tanács” maga is arról rendelkezett, hogy „csak ott engedélyezi az önálló tanári státust, ahol a tanulók nagy része nem tud magyarul”.¹⁶⁶ Ez az álláspont mindaddig érvényesült, amíg az uralkodó – vélhetőleg taktikai megfontolásból, az őt ostromló nyelvi igényekkel szemben – a magyar államnyelv vehemens terjesztőjének rokonszenves pozíciójába nem helyezkedett.¹⁶⁷ Másrészt a helytartótanács az oktatási rendszer egységessége érdekében az egyetlen olyan ponton is „behajtott”, ami neki járt, melyet az érintettek sem vitathattak.¹⁶⁸

1827-ben például az alábbi felszólítás érkezett Debrecenbe: „Az is észre vétetődvn, hogy kevés iskolákba tanítatik a Magyar nyelv és Literatura azon okból, mert a' Tanulók különben is értenek és tudnak Magyarul.” Így azok a törvények, amelyek ezt parancsolják, „félre tevődnek; ezen okra nézve magának a' Cs. K. Felségnek nyilván ki jelentett akarata szerint parancsolódik, hogy Magyar Nyelv és Literatura mint rendes tudomány munkába vevődjék [...] és e' felől az Informatio rendesen fel küldődjön”.¹⁶⁹

162 TtREL II.1.c.3. A Superintendentialis Deputatio munkája, Álmosd, 1816. nov. 8.

163 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74. Törös alapján: Törös, *Sárvári Pál...*, 79.

164 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 448. Vö. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74.

165 Így szólt a helytartótanács 9044. számú parancsolata: „észre vevődött” a jelentésekből, hogy „a' Magyar Nyelv, noha Törvény szerint a' rendes tanítanivalók közzé tartozik, azon okból, mivel azt különben is minden Tanulók értik, csaknem sehol nem tanítatik”. TtREL I.1.a. 13. 1830. aug. 14. 293. lap. 79. pont.

166 Általában és minden országrészben jellemző, hogy a kritikus időszakig „a magyar anyanyelvű ifjakat 'nem szokás' a magyar tanulásra kötelezni”. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 73, 75, 122.

167 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 119.

168 „[A]z Oskolai Intézetek egyforma rendjének fenntartására 's végre az arra leendő szoross vigyázásra is Utasítatik ezen Superintendentia.” TtREL II.1.d.3. 1828. aug. 27. 712–713. lap.

169 TtREL II.1.d.3. 1827. jan. 19. 614–615 lap.

Az Egyházkerület az alábbiakban válaszolt:

A Magyar Nyelv tanítása és tanulása végezetre, a' mi Oskoláinkban a' legelsőbb rendű Tanulóktól fogva; a' legfelsőbbekig folyvást gyakoroltatik, olyan módon, hogy annak tudományos értésének a fundamentoma már az alsóbb Vernacula Oskolákba, a' magyar Grammatica tanítódása által megvetetik; a' Deák oskolákban osztán a' Tanítás éppen ahoz a' Magyar Grammaticához alkalmaztatódik, a' Humanitatis Oskolákba a' Tanulók a' Classicus Auctoroknak Magyarra való fordításában, a' Magyarul eleikbe adatott Stilosoknak Deák Nyelvre való által tételében gyakoroltatnak; a' felsőbb Tudományokra lépett Deákoknak az illető Tudományok mind Deákul mind magyarul taníttatnak, úgy hogy eszerint, a' magyar nyelvben való nagyobb nagyobb tökéletesedésre való lépés sehol is meg nem szakasztódik.¹⁷⁰

Egy-egy új tanszék alapítása a már vázolt gazdasági helyzetben komoly anyagi akadályokba ütközött. Egy révkomáromi családnak a magyar literatúra „gyámolítására” szolgáló adománya után, 1830-ban kerülhetett a jegyzőkönyvbe, hogy körvonalazódik a megoldás.¹⁷¹ A Szarka–Sulyok házaspár felajánlása azonban csak töredékeiben fedezte volna a fenntartás költségeit, így a tanszék végül Récsei János bogoyoszlói esperes alapítványából (egész élete megtakarításaiból) jöhetett létre. A magyar nyelv és irodalom első tanárának Kalós Mózeszt választották, beiktatása külföldi tanulmányai után, 1831 novemberében történt. Előadásait 1832 májusától kezdte, a harmadik esztendő deákok hetenkénti üres óráiban.¹⁷² Az új tanár száraz grammatikai kérdésekkel foglalkozott, szakmai publikációt egyáltalán nem, kéziratok feljegyzéseket is csak könyvtári tevékenységéről hagyott hátra.¹⁷³ Alkatáról sokat mond a téma monográfusának jellemzése: „tizennégyévi tanári működés után szép csendben lemondott az állásáról, s később pénztárnok lett ugyancsak a Kollégiumnál.”¹⁷⁴

Ezek után aligha véletlen, hogy a Kollégium és a magyar irodalom kapcsolatának kutatói a tantárgyszerű oktatás keretein kívül keresték és találták meg a kérdés lényegét: Péczely József és a diákköltők munkái, illetve a diákegyesületek körül. Az irodalomszervező révkomáromi lelkész fia már a *Pallas Debrecina* című kötetben huszonhárom, 1805 és 1828 között keletkezett magyar diákverset közölt, majd 1832-től megjelentette az almanachlira debreceni diákköltőinek (országosan is „versenyhárs nélküli”) *Lant* című kötetét. Jogos büszkeséggel hirdette a Kisfaludy Társaság pályadíjainak sorozatos elnyerése után: „Három év alatt [...] már négy babérkoszorú, tehát minden, a' költői osztályban elnyerhető jutalom, nyerve mind”.¹⁷⁵ Tevékenysége többek

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ „A' Magyar Nyelvre nézve már ezen túl meg fog szűnni a' mi oskoláinkban a' tisztelt [helytartótanácsi] parancsolatban elő adott nehézség”. TtREL I.1.a.13. 1830. aug. 14. 292–293. lap. 79. pont.

¹⁷² TtREL II.1.d.4. 1832. máj. 16. 19. lap. 65. pont.

¹⁷³ Például 1835. március 19-én precíz munkával összeállította a tanszékalapító könyvtárának lajstromát. TtREK Kézirattára, R 71/7, R 717/21.

¹⁷⁴ ZSIGMOND, A *Debreceni Kollégium...*, 75.

¹⁷⁵ OTROKOCSI NAGY, A „*Debreczeniség*” alkonya, 14; ZSIGMOND, A *Debreceni Kollégium...*, 75–80.

szerint párhuzamba állítható Kazinczy törekvéseivel: a diákköltők antológiáit egyesek a „debreczeniség” pejoratív értelmének felszámolásaként méltatták,¹⁷⁶ mások joggal érzékelik a helyi hagyományok és az ösztönös népiesség alkonyát a stílus és a nyelvhasználat változásában,¹⁷⁷ megint mások szerint ugyanaz volt Péczely szerepe Debrecenben, „ami Kazinczy országos viszonylatban: idegen magas mintákhoz mérni az itthoni kísérleteket”.¹⁷⁸

Arany János nem kedvelte Péczely (az ifjúság rajongott professzora) „körmönfont irányát”. Ő Sárvári Pállal, az „agg Simeonnal” rokonszenvezett, aki őt „szavalni fogta, énekelni”, távozásakor Shakespeare-t javallotta, majd „[m]egáldá, s írt ajánló levelet”.¹⁷⁹ Az érlelődő génuszt taszította az almanachstílus,¹⁸⁰ és nem ő volt az egyetlen, aki annak „kecseitől” viszolygott. A tisztántúli esperesek azzal az észrevétellel fordultak az egyházkerületi gyűléshez, hogy a frissen felszentelt ifjú lelkészek írásban beadott prédikációi szokatlan és érthetetlen kifejezéseket tartalmaznak.

Szoboszlai Pap István egyházkerületi főjegyző hivatalos jegyzőkönyvi bejegyzése szerint

A' Nyelvtudományt illető kérdések ezen Consistorium munkássága körébe tejjességgel nem tartozván: ez azoknak vitatásába ereszkedni távolról sem kíván. Annyival is inkább [hiányzó mondatrész] a' nemzeti nyelv emelkedését akarmi módon véteknek tartaná. Sőt inkább örömmel és érdemmel fogja nézni, ha a' felvigyázása alatt Lévő Predikátorok és ahhoz értő Tanítók akár nyelvünk eredeti természetének, és meg különböztető sajátosságainak nyomos fejtegetésével, akár más hasznos vagy gyönyörködtető munkákkal a' hazai Literatúrát gazdagítandják. Melly munkákban hogy az írásmód és a' szavak és kitételek választása tekintetében tulajdon tetszéseket, vagy a' különböző vélekedések között azt kövessék, mellyet heljesebbnek tartanak: e' belí szabadságok és minden könyv szerzőkkel közös jussok – mint ez magába értetik – szorítatlan marad. De hogy ezen szabadság a' Predikáziók készítésében szűkebb határok közé tétessék, maga a dolog természete teszi szükségessé.¹⁸¹

Ami a diákegyesületeket illeti, a tanári kar egyes konzervatív tagjai valóban félthették az ifjúságot az általuk elsősorban erkölcsi hasznosságuk alapján megítélt „romá-

176 OTROKOSI NAGY, A „Debreczeniség” alkonya, 3–14.

177 GYÖRI L., „A Kollégium szerepe...”, 662; S. SZABÓ műve („A magyar nyelv és irodalom...”, 441–443.) a széphalmi vezér kizárólagos nézőpontjából viszonyult a diákköltészethez, pusztán „alkalmi és fűzversek” gyarlóságait érzékelve. Vö. BÁN és JULOW, *Debreceni diákirodalom...*, 18.

178 ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 67.

179 ARANY János, „Bolond Istók”, in ARANY János, *Elbeszélő költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 3, 133–198 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 182.

180 „Első tünemény előttem az új világban a Lant és egy Aurora volt, de az új modor, melybe nem nőttem bele magamat, rám nézve inkább elidegenítő, mint vonzó volt.” Arany János levele Gyulai Pálhoz, Nagykovács, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése 1852–1856*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, ARANY János összes művei 16: *Levelezés 2*, 554–564 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 556.

181 TtREL II.1.d.4. 1832. nov. 7. 30–31. lap. 87. pont.

noctól”, az olvasás közvetítette szekularizációtól¹⁸² vagy más „veszélyes” üzenetektől. Ez az egyházi közegben széles körben jellemző háttér befolyásolhatta viszonyulását a diákság kezdeményezéseihez, így az Olvasó Társaság alapításához is. A helyzet azonban a karon belüli személyes ellentétek és egyéb körülmények miatt is színesebb és bonyolultabb ennél.¹⁸³ A helytartótanács már a harmincas évek elején tilalmazta a diákegyesületeket, mert az alapszabály szerinti működést a demokrácia iskolájának tekintette. A debreceni tanári kar 1834-ben, Kalós Mózes előterjesztése után ezekre „a’ Felsőbb Kegyelmes Parancsolatokra” hivatkozott, amikor helytelenítette a professzorok tudta nélkül működő Olvasó Társaság létrejöttét, betiltásuk után viszont intézkedett az ifjúság igényelte könyvek beszerzéséről.¹⁸⁴ Évekkel később, a titokban újrászervezett egyesület törvényes működési lehetőségéről is gondoskodott.¹⁸⁵

A helytartótanács 1836-ban ismét eljuttatta tiltó rendeletét minden érintett iskolafenntartóhoz. Bodolay Géza kutatásai szerint a különböző felekezetek az 1845-ben, immár sokadikára megismételt uralkodói parancsra írásban cáfolták, hogy volnának egyesületeik. A református egyházkerületek egymástól eltérő érveléssel, de a tanári ellenőrzésre is hivatkozva egységesen és tisztelettudóan utasították el a „Nagy Méltóságú Királyi Magyar Tanács” rendelkezését.¹⁸⁶ A reformkor debreceni diákegyesületeinek tagságából jó néhányan váltak ismertté irodalmi vagy publicisztikai működésükkel, többen közülük a szabadságharc idején.¹⁸⁷

182 Az erkölcsi hasznosságról és a „hasznos olvasás” egyeduralkodó követelményéről lásd BÉRES Norbert, „Kártigámnak emlékezetes történetei: Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 585–603, 592–593.

183 Néhány hónappal azelőtt, hogy Péczely megfogalmazta a *Lant* első kötetének előszavát, a diákság komoly gyanúba keveredett, amikor 1831. május 11-én „Béts gögös Thronussa” összeomlását jövendőlkö politikai költeményt találtak a Nagytemplom oldalára ragasztva, melyet az emberek „nem hagytak” leszakítani. A „Melly édes nevezet legyen a polgári szabadság” című verset közli BÀN és JULOW, *Debreceni diákirodalom...*, 218, 273. A leveleket, melyek szerint a főbíró felszólítására Kerekes Ferenc rektornak kellett nyomozást indítani a feltételezett diák szerző azonosítására, reformkori előzményként közöltem: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület az 1848/49. évi szabadságharcban*, Különnyomat a Debreceni Déri Múzeum 1994. évi évkönyvéből (Debrecen, 1996), 123–124.

184 ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 89–90.

185 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 46–47, 49, 58. A Debrecenben 1839-ben titkon újjraalakult Egyesület havonként tartott tisztújítást, Kölcseyre és Széchenyire hivatkozó közéleti tartalmú programbeszédekkel. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A szabadság szent ígé: A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1999), 11–15.

186 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok*, 56–58; BARCZA Józsefné, „Diáktársaságok és diákegyesületek”, in BARCZA, *A Debreceni Református Kollégium története*, 697–752, 704–708.

187 Kuthy Lajos (a szintén debreceni Lovassy Lászlóval az országgyűlési ifjak perének elítélte), Obernyik Károly, Csengery Antal (a *Pesti Hírlap* szerkesztője), Petőfi társaságából Buljovszky Gyula (a *Reménybimbók és Echo*, a debreceni Olvasó Egylet kéziratok közlönyének szerkesztője), Emődy Dániel (1849-ben a hivatalos *Közlöny* szerkesztője), Irinyi József (az *Athenaeum* és a *Pesti Hírlap* munkatársa, a 12 pont kezdeményezője), a történész-bibliográfus Szabó Károly és sokan mások.

A tanulmány árnyalja a magyar tanítási nyelv reformkori elterjedéséről kialakult képet azáltal, hogy feltárja a Debreceni Református Kollégium eddig jórészt ismeretlen levéltári forrásait. A kutatás bizonyítja, hogy Debrecenben már az 1797-es határozat nyomán megkezdődött a tantárgyak széles körű magyar nyelvű oktatása, s az anyanyelvi fordulat jóval korábban és következetesebben zajlott, mint ahogyan azt a neveléstörténeti szakirodalom általában feltételezi. A források ugyanakkor azt is megmutatják, hogy az átmenet nem a latin nyelv kiszorításával, hanem a latin–magyar kétnyelvűség sajátos formáival valósult meg: a tanítás, a számonkérés és a mindennapi társalgás nyelve gyakran eltért egymástól. (Egy-egy magyarul előadott tantárgyat latin számonkérés követhette, míg a diákok egymás között – legalábbis az előírások szerint – ezután is latinul társaloghattak.) A vizsgálat rávilágít arra is, hogy a protestáns intézmények feltételezett teljes autonómiája korlátozott volt, mivel a Habsburg állam oktatáspolitikai elvárásai és a *Ratio Educationis* előírásai folyamatosan befolyásolták működésüket. Mindezek alapján a Debreceni Kollégium nem pusztán követője, hanem egyik meghatározó műhelye volt a magyar tudományos szaknyelv és a magyar tannyelv kialakulásának, hatása a debreceni rektorok sokasága révén országosan is érvényesült.

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében. Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette Papp Ingrid

Budapest: MTA Könyvtár és Információs központ – HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
2025, 256 l.

ZVARA Edina

Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi docens
ORCID: 0000-0003-0941-8414

Vitéz János esztergomi érsek merész álmokat szőtt a 15. század közepén. Megteremtette egy művelődési intézményi rendszer alapjait azáltal, hogy könyvtárat, egyetemet, tudós társaságot, illetve mecenatúrát alapított. S ebbe a sorba tartozik a nyomdaalapítás is: Budára hívta a római Lauer-nyomdából Andreas Hesst. Az első hazai nyomda első nyomtatványa a *Chronica Hungarorum*, amelynek utolsó sorában ez olvasható: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXXIII in vigilia penthecostes: per Andream Hess.” A krónika ezen utolsó mondata egyben a hazai nyomdászat kezdetét jelentette.

2022 őszén tette közzé felhívását a Rebakucs, hogy a következő év konferenciáját a sárospataki Tokaj-Hegyalja Egyetemen közösen szervezi meg, amelynek fókuszpontját a *Chronica Hungarorum* 550 évvel ezelőtti megjelenése adta. A konferencia alkalmat kínál arra, olvasható a felhívásban, hogy „megemlékezzünk, s egyszersmind foglalkozunk a korszak könyvhasználatának kulturális előfeltételeivel és következményeivel, a humanista művelődésre tett hatásával, filológiai, irodalom- és eszmetörténeti kérdéseivel”. Ugyanakkor a nyomtatott könyvekkel együtt a kora újkorban folyamatosan meglévő kéziratosság kérdése is elválaszthatatlan a magyarországi könyvtörténet kutatásától.

A konferencia-előadásokból összeállt tanulmánykötet legelején Papp Ingrid bevezetője (*A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében*) olvasható a sárospataki Rebakucs-konferencia céljáról és tartalmáról; majd Monok István egy írása, amelyben a kézirat és a nyomtatott könyv kapcsolatát, a változó tartalmú és technikájú könyvkiadást könyvtörténészként összegzi, de kitér az olvasás, a használat, a fordítás, valamint az igen tanulságos művelődés-, irodalom- és a könyvtörténeti periodizáció kérdéseire is.

A huszonhét tanulmányt többféle témakörbe lehet sorolni a „kiadás – befogadás – használat” megnevezéseken túl. Természetesen adódik a nyomdászat történet, mely témakörből az első szöveg V. Ecsedy Judit, aki az első kétszáz év (1473–1673) tapasztalatait és eredményeit tekinti át a *Régi magyarországi nyomtatványok* kötetei alapján. Szóba kerülnek nyomdászok és nyomdahelemek, a kiadványok nyelvi és tartalmi jellemzése, a felekezeti, s különösen elgondolkodtató a kiadványok fennmaradási esélye és ezzel kapcsolatban a sérülékenység. Igen beszédes számadat, hogy a korabeli kiadványok átlagosan mindössze csak 4,3 (!) példányban maradtak fenn – eh-

hez képest kimagaslik a *Chronica Hungarorum* 5 százalékos fennmaradási aránya (a megjelent 200-ból ma 10 exemplár ismert). A sérülékenység nemcsak a 15–16. századi nyomtatványokra, de még a 17. századiakra is messzemenően igaz. Ezen utóbbi témához kapcsolódik Szentmártoni Szabó Géza írása (*Lappangó és töredékes könyvek, avagy elveszett és hiányos szövegek a 16. századi magyar irodalomban*), amelynek legtöbb adata ismert, de így, tanulmányba rendezve nem túlzás azt állítani, hogy mellbevágó: példáival a régi magyar könyvek és kéziratok „hányattatott és néha kalandos sorsát” illusztrálja (példái közt van Bornemisza Péter *Electra*-fordítása, Balassi Bálint verseinek kézirata és *Szép magyar komédiája*, Wesselényi Ferencnek *A bálványozásról való könyvecskéje*). A tipográfia témakörébe tartozik Szabó András elemzése is *A vizsolyi nyomdáról másképpen* címmel. Ő sem közül új adatot vagy új nyomtatványt, inkább arra tett kísérletet, hogy az ismert anyagot egy másfajta szemlélet jegyében olvassa újra. A kísérlet pedig meghozta az eredményt, hiszen a Mantskovit-tipográfia tizenkét (vagy tizenhárom?) ismert, illetve fennmaradt nyomtatványának vizsgálata alapján két fő tanulság állapítható meg: az egyik a vizsolyi nyomda erős kapcsolódása Kassához, majd a Szepesi Kamara tisztségviselőihez; a másik pedig annak a kapcsolati hálónak/háromszögnek a kirajzolódása, amelyen Vizsoly, Sárospatak és Késmárk, illetve Rákóczi Zsigmond, Dobó Ferenc és Thököly Sebestyén köthető össze. A nyomdászat témáját erősíti Petrőczy Éva is, aki a neves váradi tipográfus, Szenci Kertész Ábrahám és a németországi Lüneburg, illetve az ott működő Stern-nyomda kapcsolatával ismerteti meg bennünket. Utóbbi jelentőségét többek között az is mutatja, hogy Bethlen István innen hozatott „typographiá”-t a *Váradi Biblia* kinyomtatásához.

Két könyvtár tartalmi összetételét és az iskola szellemi arculatát elemzi Monok István. Hatt-e, és ha igen, hogyan a helyi iskolák szellemiségére, az ott tanítók és tanulók olvasmányműveltségére a könyvtári anyag? – teszi fel a kérdést. A 16. századi könyves források szükségessége ellenére van elemezhető anyag, jelen esetben a trencsényi és a németújvári protestáns iskoláé: előbbi kapcsán egy könyvjegyzék (Forgách Imre könyvadománya), utóbbi esetében pedig maguk a könyvek maradtak fenn (a sors kegyességéből az ottani ferences bibliotékában). A válasz az, hogy „iskolája válogatta”. Tehát általánosságban lehet „igen”-t mondani, de esetenként más-más hangsúllyal, hiszen minden könyvtárnak megvan az egyedisége, a sajátos összetétele: a rendelkezésre álló könyvek nagyban befolyásolták, hogy a tanár milyen példaanyagon keresztül taníthatta például a grammatikát. Ugyanakkor magának a tanítónak az olvasottsága, felkészültsége is jelentős: hol tanult, és kik tanították, ki volt a támogató. Ennek kapcsán illusztris példa az alapvetően Németújváron élő, wittenbergi eruditiójú Beythék esete, akik ugyanakkor a leuveni módszereket is alkalmazták.

Oláh Miklós humanista műveltségű főpap gazdag könyvtára is azok közé tartozik, amelyek tulajdonosuk halála után szétszóródtak, igaz, részben a tulajdonos akaratából, hiszen végrendeletében szétszította könyveit. Ha nem is a teljes, de a részleges rekonstrukció nem reménytelen, folyamatban is van. Szilágyi Emőke a korábbi eredményekre építve egészíti ki új adatokkal és eredményekkel az eddig tudottakat (*A bibliofil Oláh Miklós*). Megállapításai közül kiemelendő annak hangsúlyozása, hogy az esztergomi érseknek több helyen (Bécs, Nagyszombat, Pozsony) volt könyvtára, és azok feltehetően tematikusan is elkülönültek egymástól; valamint több forrással is igazolható Oláh német nyelvtudása, ugyanakkor fennmaradt könyvei között csak egyetlen német nyelvű könyv ismert.

Könyvtár- és olvasmányelemzés témakörben is több írás született. A református történetírás kimagasló személyiségei (Debreceni Ember Pál, Bod Péter, Sinai Miklós), illetve az általuk írt művek viszonylag jól ismertek a kutatók előtt. Kevésbé kutatottak azonban azok az írások, amelyeket nem szakíró lelkipásztorok készítettek. Ezen gyűlekezőtörténetek az egyes egyházközségek iratanyagaiban maradtak fenn, s az adott közösség identitásának alapvető dokumentumai. Jelentőségükre Hegyi Ádám hívta fel a figyelmet (*Történetíró református lelkészek olvasmányai a 18. században*). Béla Bálint *Hermányi Dienes József olvasmányait* vizsgálta. Fő alapanyaga a kiadott szövegek és a kéziratban maradt prédikációk, illetve azok jegyzetei, ezekben ugyanis a nagyenyedi református prédikátor több szerzőre, műre is utal, valamint itt különféle idézetek is találhatóak, ezek pedig jó alapot kínálnak Hermányi Dienes műveltségének megismeréséhez. Ezen tematikus csoporthoz sorolható a *Gregorius Coelius Pannonius pálos szerzetes hebraista forrásait* elemző szöveg Bíró Csilla tollából. Terjedelmes *Énekek éneke*-kommentárja ugyan 1540 körül íródott, megjelenésére azonban majd százötven év múlva kerülhetett sor (Bécs, 1681). A főszöveg előtti *Index auctorum*ot végigolvasva több személy neve is kitűnik, ezek közül a szerző a 16. századi, Itáliában tevékenykedő hebraistákra és a keresztény kabbala képviselőire fordítja figyelmét. Feltehetően ezen szerzők és műveik miatt nem jelenhetett meg a tridentini zsinat korszakában a kommentár, az egyház(politika) és a művelődési viszonyok megváltozásával azonban a 17. század végére a mű már kifogástalan tartalmúnak minősült, s megkapta az *imprimaturt*.

A Notre Dame Kongregáció Szent Ágoston kanonoknői a 18. század közepén telepedtek meg először a Magyar Királyság területén. Tüskés Anna ennek a pozsonyi könyvtárnak a kézíratait vette górcső alá három új forráscsoport bemutatásával, eredményei pedig jelentősen kiegészítik eddigi ismereteinket az iskola alapításáról és a francia nyelvű oktatás körülményeiről. Illyés András *Megrövidített ige*, illetve *Verbum abbreviatum* címmel tíz prédikációgyűjteményt jelentetett meg a 17. század legvégén. Maczák Ibolya ezek elemeit, forráshasználatuknak mikéntjét és Illyés kedvelt szerzőit (például Káldi György, Pázmány Péter, Pietro Rota) tárja fel. Illyés egy „láthatatlan könyvtár”-at mozgósított, s hogy létrehozhassa kora legteljesebb prédikáció-összeállítását, számos kiadványt másolt, illetve szerkesztett át.

A könyvek helytelen használata, értelmetlen, nem értő gyűjtése az ókortól kezdve a középkoron, újkoron át többször megfogalmazott kritika, elég, ha csak Senecára, Sebastian Brandtra vagy Johannes Amos Comeniusra gondolunk. Utóbbi véleményét alapul véve N. Kis Tímea *A könyv recepciójának 16–17. századi változásait* kíséri végig az orvostudományra (medicina), azok művelőire, illetve a róluk készült szatírákra, invectivákra, gúnyiratokra, illetve metszetekre koncentrálna. Utóbbiakon a könyv már nem a tudást, a bölcsességet jeleníti meg, hanem inkább az elmaradottságot és a korlátoltságot.

Az egykori tulajdonosok bejegyzéseinek jelentőségéhez hasonlítható a könyvek elején lévő dedikáció és/vagy ajánlás. A szövegek az adott kiadvány megjelenési körülményeiről is tájékoztatják az olvasót, így a támogatóról is, legyen az mecénás, patrónus vagy szponzor. Pesti Brigitta a nemzetközi szakirodalom jelenlegi fogalomhasználatát és annak mentén a támogató motivációit tekinti át (*Mecénás, patrónus, szponzor – Differenciálterminológiai kérdések és sajátosságok a kora újkori hazai irodalom- és kultúratámogatás kapcsán*), majd egy viszonylag szűk időintervallum (1600–1650) bécsi, illetve hazai kiadványait vizsgálja. Több sajátosságot fogalmaz meg, melyek egyike, hogy a magyar kiadványtörténetet tekintve szinte teljesen hiányoznak a Nyugat-Európában markánsan jelenlévő intézményes támogatók.

A kora újkori olvasó (is) sokszor ceruzával, „tollal a kezében” mélyedt el a szövegben. A margináliák tartalmukat tekintve több csoportba oszthatók, ezek közül Sipos Gábor az erdélyi könyvtárak köteteinek „vitatkozó margójegyzet”-ei közül válogat, ezek pedig különösen ritkák, így azok a mai kor kutatójának igazi csemegét jelentenek; s különösen akkor, ha a szöveghez fűzött megjegyzést egy következő olvasó kommentálja, így tehát nemcsak a nyomtatott szöveggel, hanem az olvasók egymással való vitáiba is betekintést kapunk. A megjegyzések némelyike mosolyt csal a mai olvasó arcára, vagy azért, mert tréfás kedvű jegyzetelő vetette papírra mondanóját, vagy azért, mert a 21. századból nézve már kevésbé (meg)érthető a vita tárgya. S ha olykor tréfás kedvű is volt a firkáló, azért az esetek többségében komoly szakmai vitának lehettek részesei, különösen a polemikus írások esetében.

A hazai könyvkereskedelemről ugyan készült már több résztanulmány, illetve összefoglalás, de egy igazi monográfia még várat magára, ahogy ezen téma egyik szelete, a használt könyvek adásvétele is. Ennek fényében is kifejezetten újdonságnak tekinthető Oláh Róbert *Könyvaukciók a Debreceni Református Kollégiumban (1743–1842)* című írása. Az aukcióknak több eredménye is volt: mind az iskola diákjai, mind a város, illetve a környék értelmiségije olcsón szerezhettek be könyveket; az aukciók megrendelői által befizetett tized rendszeres bevételt biztosított a kollégium könyvtárának; valamint a családfoők elhunytá után az eladott, elárverezett könyvhagyatékok ára az özvegyek és az árvák további életén könnyíthetett.

Egyes írásokban egy-egy műfaj, mű elemzése fonódik össze egy adott könyv szerkezeti vizsgálatával, használatával. Ezek közé illeszkedik Garadnai Erikáé, amelyben Zilahi János *Az igaz vallásnak tükrö*e című hitvédelmi művét elemzi a prelimináriában, vagyis a főszöveg előtt olvasható mottók, ajánlás, előszó, versek alapján. A két egység azonban nincs összhangban, derül ki az elemzésből, hiszen míg a versszerzők a zsidói lelkészt „felruházták harcias elemekkel és csatasorba állították az aggastyánt, sőt előkészítették mártír-koronáját”, ugyanakkor maga Zilahi egyik prelimináriában sem beszél erről – vagyis a versszerzők és a hitvédelmi irat szerzője elbeszélnek egymás mellett, ami abból (is) adódhat, hogy előbbiek nem is ismerték magát a teológiai szöveget... Pázmány Péter legnépszerűbb könyvei közé tartozik az *Imádságos könyv* és Thomas a Kempis *Krisztus követésének fordítása*. Népszerűségüket mutatja, hogy a 17–18. században az előbbinek huszonhárom, utóbbinak tizenegy edíciója ismert, az aktív, rendszeres használatot pedig az, hogy az 1600-as években megjelentekből alig néhány példány maradt fenn, s azok egy része nem is teljes. Bogár Judit az esztergomi érsek ezen két áhítati művét mutatja be a használatra fókuszálva.

Dukkon Ágnes *A Lázár-vízió motívumai egy 15. század végén keletkezett francia pástorkalendáriumban és Krizsáfán fia György látomásaiban* (Visiones Georgii, 1353) című tanulmánya a pástorkalendáriumok világába nyújt bepillantást. Vizsgálatának fontos felismerése, hogy az elemzett kalendáriumban szépen megfér a keresztény tanítás az antik asztrológiai hagyománnyal. A tanulmány igazán látványos része a 15. századi Lázár pokolbeszámolója a főbűnökről és a büntetésekről, hat fametszettel illusztrálva – ezek pedig több ponton megegyeznek az egy évszázaddal korábbi *Visiones Georgii* motívumaival. Ez arra világít rá, hogy a vallásos irodalom egyes műfajainak kalendáriumban való felhasználása egyben az ismeret megőrzését is jelentette. Ráadásul ezen igen népszerű olvasmányok ismertsége által egy érdekes körforgás figyelhető meg: az ott olvasottak a nyomtatott kiadványból a szóbeliség világába kerültek, majd onnan újra visszajutottak a kalendáriumokba.

A kalendárium a főszereplője Balla Lóránt írásának is (*Prédikációskötetben közzétett kalendárium szerepe a [könyv]kiadás–befogadás–használat során*), amelyben egy sajátos, de a 18. században nem szokatlan könyvelőállítási, szerkesztési gyakorlatba nyerhetünk bepillantást, amely a potenciális olvasók könyvhasználatát és az ismeretek befogadását segítette. A jezsuita Csete István latin nyelvű kézírataiból rendtársa, Gyalogi János állított össze, illetve jelentetett meg több kötetet. Gyalogi az eredeti, vázlatos sermókat átírta és kiegészítette, valamint összeállított egy kalendáriumot is, amelyet *Panegyrici sanctorum* című (Kassa, 1754), magyar nyelvű prédikációkat tartalmazó kötet elejére helyezett el. Munkájával Hevenesi Gábor a szentek, illetve boldogok jegyzékét kalendáriumformába öntötte, és új adatokkal egészítette ki.

Máté Ágnes a *Historia de duobus amantibus* képi világába kalauzolja az olvasót: az *Eurialus* és *Lucretia* históriája kolozsvári kiadására (íjf. Heltai, 1592) s annak címlap-illusztrációjával kapcsolatba hozható ábrázolásokra fókuszál. Mindeközben rámutat az egyes nyelvterületekre jellemző ikonográfiai különbségekre. Arra is választ kapunk, hogy vajon író nő-e Lucretia. A szerző kutatásai során számos illusztrációt gyűjtött össze, ezekből huszonhármat (többségük fametszet) közül ízelítőül, ezzel is erősítve a kép és szöveg együttes megjelenésének fontosságát.

A kiadást, a befogadást és a használatot az irodalom világa felől mutatja be Laczházi Gyula, aki Balassi Bálint világi költeményeit veszi szemügyre (*Közönségképzetek a kora újkori magyar költészetben*), kifejezetten a beszédhelyzetek, a megszólítások és a közönség szempontjából, így többek között arra mutat rá, hogy a versek nemcsak a nő meghódítását szolgálhatták, hanem azokban a szerelmes férfi érzelmi azonosulása is lehetővé válhatott. *Költői barátság vagy vetekezés?* – teszi fel P. Vásárhelyi Judit tanulmánya címében a kérdést, amely mentén Szenci Molnár Albert és Georg Rem latin verseit tekinti át. Vizsgálata fókuszában egy újonnan előkerült egyleveles nyomtatvány áll, amelyen Szenci Molnár eddig ismeretlen verse, illetve Remnek írt, valamint tőle kapott egy-egy levele olvasható. Az *epicedium* ugyanakkor választ is ad a kérdésre, mely alapján nyilvánvaló, hogy a két fél kölcsönösen tisztelte és megbecsülte egymást, vagyis barátok voltak. Szatmári Áron pedig az antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós kéziratban maradt *Psalterium Davidis*-ét, azon belül is a 66. zsoltárt tekinti át a humanista poézis, az időmérték és a magyar ritmus szempontjából, s mutatja ki, hogy Bogáti Fazakas zsoltára egy újabb, korai időmértékes vers, valamint egy újabb George Buchanan-parafrázis; a szerző szövegközlése egyben a 66. zsoltár első nyomtatott formában való közreadása.

Ezen utóbbi tanulmány pedig már a kéziratokhoz vezet bennünket, amely téma a tanulmánykötet hangsúlyos vonulatát képviseli. Az írások a kéziratkiadások, illetve a kéziratoknak a nyomtatott mű megjelenésében való meghatározó szerepére világítanak rá. Kasza Péter azt a folyamatot vizsgálja, hogy egy rendezetlen 16. századi kéziratból hogyan lesz strukturált, koncepciózus írás, s a 18. század közepén hogyan jelenik meg nyomtatásban immár egy, a mai napig használható, tudományos apparátussal ellátott kötet – teszi mindezt a sziléziai humanista, Caspar Ursinus Velius *De bello Pannonico* című műve alapján. Kollár Ádám Ferenc, a felvilágosult abszolutizmus híve tudatosan választotta kiadásra azt a művet, melyben Velius először írt arról, hogy a Habsburg uralkodók a Magyar Királyság törvényes örökösei. Tóth Gergely szintén a honi tudományos igényű forráskiadás kezdeteiről ad szemléletes és tanulságos képet Bél Mátyás *Adparatusának* Calanus-edíciója alapján (*Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila*). A szöveg-választás ez esetben sem véletlen, megfontolt célja volt a neves pozsonyi tudósnak azzal, hogy

miért adta ki Calanus szövegét: a fő ok, hogy még ha negatív megvilágításban is, de a magyarság a hun eredettel válhatott az európai antikvitás részévé.

Hogy egy kis könyvnek is megvan a maga sorsa, arra Gyulai Éva „*Habet suum fatum libellus*” című tanulmányában a későbbi erdélyi kancellár, Daróczy Ferenc történetírói művét (*Vera descriptio rerum in Transylvania post Moldavicam expeditionem gestarum*, Prága, 1600) hozza példának, amely az erdélyi történelem három hónapjának krónikaszerű leírása. A kiadvány, bár feltehetően eleve nem jelent meg nagyobb példányszámban, szövege mégis szélesebb körben ismertté válhatott, főként Somogyi Ambrusnak köszönhetően. A vármegyei jegyző ugyanis szintén megörökítette az erdélyi történelem egy korszakát, s forrásai egyike Daróczy írása, amelyet majd teljes egészében „átültetett” historiájába. Ahogy Simighianus mások szövegét, úgy az övét is másolták, például Bethlen Farkas – ezáltal juthatott el a Daróczy-szöveg szélesebb olvasókörökhöz, a szerző megnevezése nélkül. Carolus Clusiusnak köszönhetően készült el a „panóniai” gombákról az első olyan mű Európában, amely részletesen leírja egy nagyobb földrajzi egységet (főként a Batthyány-birtokok körzete) gombáit. E mű és a Leidenben őrzött *Clusius-kódex* kapcsolatáról ugyan már több írás is született, Orbán Áron új szempontokat felmutatva világít rá ezek összefüggéseire, így az akvarellek és a metszetek viszonyaira, a kódexben lévő kezek és jegyzettípusok elkülönítésére vagy a németalföldi humanista magyar nyelvvel való nehézségeire. Vagyis ez is egy kiváló esettanulmány annak bemutatására, hogy a kéziratnak milyen többszempontú, meghatározó szerepe van egy sajtó alól kikerülő műben.

Az előadók írásait így egy kötetbe szerkesztve és olvasva nem egyszerűen a kora újkor könyves történetéről, hanem a korszak legszélesebb értelemben vett művelődéstörténetéről kapunk képet. Részben az adott téma kutatójának a szemével, részben azzal az olvasattal, amit a kötetben lévő tanulmányok *együtt* nyújtanak. A tanulmányok s így a kötet egyik legfontosabb eredménye, hogy a könyv (legyen az kézirat vagy nyomtatott kiadvány) történetének ismerete megkerülhetetlen kell(ene) hogy legyen a bölcsészet-, illetve a társadalomtudományok művelői számára, hiszen anélkül a korszakban élő emberek művelődéséről és mindennapjairól kissé csonka képet kapunk.

2023-ban, a sárospataki konferencián a hazai nyomdászat kezdetét is ünnepeltük. Ünnepelethettünk akkor, amikor 2025-ben kézbe vehettük az elhangzott előadásokból megjelent, gyönyörűen megszerkesztett (Horányi Károly munkája), mutatóval ellátott (!) nyomtatott kiadványt – amely igazodva a jelen kor kívánalmaihoz, open access is elérhető a REAL-ból. És ünneplünk minden alkalommal, amikor nyomtatott könyvet veszünk a kezünkbe, hiszen a bölcsészettudomány művelői számára könyv az, ami nyomtatásban is megjelenik, immár több mint 550 éve.

Jókai Mór versei Nagy Bellához

Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Fülöp Dorottya

ReTextum 15

Budapest: Reciti Kiadó, 2025, 508 l.

BARANYAI Laura

Országos Széchényi Könyvtár, tudományos kutató

ORCID: 0009-0006-3465-5795

Fülöp Dorottya *Jókai Mór versei Nagy Bellához* című kötete több szempontból is sajátos helyet foglal el a közelmúlt magyar irodalomtörténeti és filológiai publikációi között. Egy jól körülhatárolható, terjedelmében szűk, Jókai Mór életének utolsó öt évében keletkezett korpuszt közöl. Ezt az időszakot Lugosi András „biográfiai vakfoltként” nevezte meg,¹ melynek legfontosabb oka valószínűleg az író második feleségével, Nagy Bellával kötött házassága – ezzel párhuzamosan ezek a versek sem váltak a Jókai-kutatások központjává. A recenzióban tárgyalt kötet súlyát elsősorban nem az általa közreadott művek esztétikai minősége vagy mennyisége nyújtja: olyan, nagy apparátussal végzett forrásfeltáró és szöveggondozói munka eredménye, melynek jelentősége leginkább abban rejlik, ahogyan a versek keletkezési körülményeit, használatát és utóéletét filológiai alapokon rekonstruálja.

Megjelenésének időzítése szorosan kapcsolódik a Jókai-bicentenáriumhoz. Habár Fülöp Dorottya vállalkozása nem a jelenleg is folyamatban lévő kritikaikiadás-sorozat részeként született meg, olyan filológiai igényeket és megoldásokat érvényesít, amelyek a későbbiekben irányadóvá válhatnak a Jókai-versek kritikai kiadásban való közlése során. E kettősség a kialakított szerkezetben is megmutatkozik: a ReTextum sorozatában megszokott *editio minor* gyakorlatától eltérő, a szövegkritikai és történeti jegyzetek terjedelme miatt *editio maior* jellegű kiadástípus alapvetően meghatározza a kötet olvasásának és értékelésének szempontjait.

A kötet legfontosabb filológiai hozadéka a versekhez kapcsolódó leírások szerkezete és felépítése. A sajtó alá rendező nem csupán a szövegek keletkezésére és variáns-történetére vonatkozó adatokat közli nagyfokú precizitással: következetesen törekszik a versek használati és recepciós hátterének feltárására is, bevonva mind a kéziratos hagyaték, mind a korabeli sajtó és a magándokumentumok tanúságait. Ezek a jegyzetek így kulcsszerepet játszanak az értelmezéshez szükséges összefüggések feltárásában, és egyúttal a Jókai-életmű kései szakaszának mikro-történeti rekonstruálását is lehetővé teszik.

1 LUGOSI András, „A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről”, *Budapesti Negyed* 15 (2007): 360–410, 360.

A kiadvány jelentősége filológiai megoldásain túl keletkezésének kutatástörténeti helyzetéből is fakad. A Jókai-bicentenáriumhoz kapcsolódó tudományos rendezvények és publikációk sorában az elsődleges forrásfeltárással és tudományos igényű szövegközléssel járó vállalkozások száma feltűnően alacsony maradt. A jelenleg folyamatban lévő, Jókai Mór életművével kapcsolatos szövegkritikai munkálatok elsősorban a prózai életmű és a levelezés közreadására irányulnak; a lírai korpusz filológiai feldolgozása mindeddig nem került napirendre. Ebben az összefüggésben Fülöp Dorottya munkája nem egy már aktívan működő kiadási koncepció része, hanem egy jól körülhatárolható szövegcsoporthoz megcélzó, önálló vállalkozás. Ebből következően a kiadás azon túl, hogy eddig szinte teljesen ismeretlen szövegeket tesz hozzáférhetővé az olvasó- és kutatóközönség számára, implicit módon a kutatás súlypontjait is átrendezi: ráirányítja a figyelmet azokra a forrásokra és összefüggésekre, amelyek az egyébként is alig kutatott, kései Jókai-életmű megértéséhez eddig közvetve járultak hozzá. Jelen recenzió ennek megfelelően nem a közreadott versek részletes poétikai elemzésére vállalkozik, helyette arra tesz kísérletet, hogy a kötetet mint tudományos szövegkiadást vizsgálja meg. Ezt a megközelítést indokolja, hogy a tárgyalt kötet hivatalos megjelölése forráskiadás, ugyanakkor számos olyan szerkesztési és jegyzetelési megoldást alkalmaz, amelyek a műfaji besorolás újragondolását indokolják. Az alábbiakban elsősorban arra keresem a választ, milyen filológiai elvek mentén szerveződik a kiadvány, miként viszonyul a forráskiadás és a kritikai kiadás műfaji határaihoz, valamint milyen módon járul hozzá a Jókai-versek jövőbeli kritikai közreadásának megalapozásához.

A bevezető tanulmány – *Jókai szerelmes: A Nagy Bellához írt költemények keletkezése és utóélete* – felvázolja a szövegkiadás egészének értelmezési horizontját. A sajtó alá rendező itt nem elégszik meg a keletkezéstörténeti adatok összefoglalásával, hanem világosan megfogalmazza azokat az értelmezési kérdéssíriányokat, amelyek mentén a közreadott művek vizsgálhatók: a szövegek keletkezési és használati körülményeit, nyilvánosságban elfoglalt pozíciójukat, valamint a Jókai által tervezett szerelmi versciklus koncepcióját – a tanulmány így egyszerre működik kísérőszöveggént és a filológiai munka szerves részeként. A Nagy Bella-házasság utóéletéhez kapcsolódó diskurzusok esetében a szerző következetesen jelzi, mely állítások támaszthatók alá közvetlen forrásokkal.

A kötet Szilágyi Márton előszavával kezdődik: míg Fülöp Dorottya írása a közreadott szövegek értelmezési és filológiai kereteit rögzíti, addig Szilágyi előszava a vállalkozás tudományos jelentőségét emeli ki, és elhelyezi a Jókai-kutatásokon belül. Az előszó a kötet tárgyát képező szövegkorpuszt mint kutatási problémát határozza meg: felhívja a figyelmet annak feltáratlanságára és kutatástörténetileg periférikus helyzetére, ezzel tágabb összefüggésbe helyezve a sajtó alá rendező figyelemre méltó munkáját. Szilágyi is hangsúlyozza, hogy a Nagy Bellához írt versek feltárása egy olyan szövegcsoporthoz állít a kutatás középpontjába, amely a Jókai-életmű kései szakaszának vizsgálata során mindeddig jórészt kívül esett az irodalomtörténeti érdeklődés körén.

Az előbbiekben már említett jegyzetapparátus kifejezett hangsúlya a kötet egyik legszembevetőbb sajátossága. A mintegy száznegyven oldalnyi szövegközlést csaknem háromszáz oldalnyi, a keletkezésre és a kapcsolattörténetre koncentráló leírás kíséri, ami a ReTextum sorozat korábbi darabjaihoz képest érezhető eltolódást jelez. Ezen terjedelmi súlypontok első pillantásra akár aránytalanságnak is tűnhetnének, ám egyenesen következnek a sajtó alá rendező filológiai koncepciójából. Fülöp Dorottya a versekhez kapcsolódó jegyzeteket nem redukálja a minimumra: láthatóan tudatosan törekszik arra, hogy a szövegek keletkezési és használati kontextusait a lehető legteljesebb módon rekonstruálja. A jegyzetapparátus ennek megfelelően – a ReTextum sorozatában meg-

szokott gyakorlathoz képest – nem korlátozódik a szűken vett szövegkritikai információkra, hanem következetesen kiterjed a versek keletkezési hátterének dokumentálására is. E kiterjesztés ugyanakkor óhatatlanul felveti az áttekinthetőség kérdését: a részletekbe menő forrásközlések és idézetek egyes esetekben nehezíthetik a befogadást, amelyet a kötet külön kronológiával és családfával igyekszik ellensúlyozni. A versekhez tartozó leírások bősége mindemellett szoros összefüggésben áll azzal a törekvéssel, hogy a Nagy Bellához írt versek egy komplex élet- és nyilvánosságtörténeti háló részeként váljanak megismerhetővé a kötet használói számára; ebben az értelemben a jegyzetek – amellet, hogy kísérik a szövegközlést – annak kontextuális kereteit is kijelölik, ezzel pedig a kiadvány egészét egy mikrotörténeti szintű rekonstrukció irányába mozdítják el.

A jegyzetek arányainak megítélésakor így célszerű azok funkciója felől kiindulni. Bár egy tömörebb megoldás – különösen egyes forrásközlések rövidítésével – a kötet áttekinthetőségét növelhette volna, a választott szerkesztési elv következetessége kétségtelen. A kiadvány ezzel egyfelől a Nagy Bellához írt versek értelmezéséhez kínál igen gazdag anyagot, másfelől mintaként is szolgál arra, miként lehet a Jókai-életmű kevésbé kanonizált szövegcsoportjait kritikai igényrel, nagy apparátussal közreadni. A kötet jegyzetelési és szerkesztési elveinek egyik fontos eredménye, hogy bizonyos kutatási kérdések szempontjából önálló forrásbázisként is használhatóvá válik azon túl, hogy – vélhetően maradéktalanul – feltárja a közreadott versek keletkezésének és használatának történeti körülményeit. A részletes leírások, a teljességre törekvő kronológiai és kapcsolattörténeti adatközlések, valamint az egyes szövegekhez rendelt magyarázatok együttese olyan forrásbázist alakítanak ki, amely a Jókai-életmű kései szakaszára irányuló további vizsgálatok számára fontos kiindulópontként szolgálhat.

Ugyanakkor a kötet szövegkritikai gyakorlata akkor tekinthető át igazán, ha azt nézzük meg, miként kezeli a lírai életművön belül kijelölt szövegkorpuszt. A függelékbe sorolt szövegek jól mutatják, hol húzza meg a kötet a vizsgált szövegcsoport határait – egyúttal azt is, hogy egy-egy szöveg ide való besorolása nem feltétlenül volt magától értetődő a sajtó alá rendező munkája során. A *Függelék*ben szereplő darabok nem közvetlenül a tényleges szerelmi versek részeként, mindinkább más filológiai megfontolások alapján kerültek a kötetbe: azért váltak relevánssá, mert keletkezési körülményeiket tekintve egyértelműen kötődnek Nagy Bella személyéhez. Tehát a szerkesztői döntések itt nem tematikus elvek mentén szerveződnek, hanem annak alapján, hogy a Nagy Bella személye és az adott vers közötti kapcsolatnak van-e kézzelfogható nyoma a fennmaradt forrásokban. Az ily módon bevont szövegek minden esetben rendelkeznek olyan életrajzi, mediális vagy nyilvánosságtörténeti érintkezési pontokkal, amelyek indokolják főszövegkorpusz mellett történő tárgyalásukat.

A kijelölt szövegcsoport egy jól körülhatárolható kéz- és gépiratos forrásanyagra épül, amelynek szempontjait a kötet *A kiadás elvei* című fejezete ír le részletesen. A betűhív szövegközlések alapját egy autográf kéziratot kötet adja (OSZK Kt. Quart. Hung. 2029), amely hatvan szerelmes költeményt tartalmaz; ehhez képest a függelék hat további verset közöl, részben egy fennmaradt kötetterv, részben a kéziratot anyaggal párhuzamos gépiratos másolat (PIM V. 3928/5.) alapján. A gépiratos másolat adatainak kezelése során következetes forráskritikai eljárás érvényesül: a kérdéses esetekben a jegyzetanyag egyértelműen jelzi, amennyiben a másolaton szereplő datálás filológiailag bizonytalan, ezáltal mérlegelhetővé válik, hogy az egyes információk közül melyeket indokolt fenntartásokkal kezelni. Ez a fajta expliciten jelzett bizonytalanság éppenséggel erősíti a kiadás megbízhatóságát: nem ígér többet, mint amit a fennmaradt források indokolnak,

és közvetlenül lehetővé tesznek. A kötet jegyzetapparátusa a szövegforrások közötti viszonyok értelmezését is aktívan irányítja. Ennek megfelelően a kötet jegyzetanyaga világos belső tagolást követ: minden egyes szöveghez külön egységekben kapcsolja a felhasznált kéziratok források részletes, vizuális leírását; a hozzájuk tartozó szövegkritikai megjegyzéseket; a keletkezési és a kapcsolattörténeti összefüggések leírását; valamint a különböző nyelvi és tárgyi magyarázatokat.

Az egyes versekhez tartozó kísérőanyagok szerkezete a filológiai szempontokon túl azok használati módját is meghatározza. Mivel a versszövegek közlése és a hozzájuk kapcsolódó leírások nem egymás mellett, hanem elkülönült egységekben kapnak helyet, a kötet biztosítja a versek szövegének megszakítás nélküli olvasását, miközben a részletes kísérőanyag már célzottan alkalmas a tudományos munka során való használatra. Ez a megoldás eltér a kritikai kiadások azon típusától, ahol a jegyzetanyag közvetlenül az egyes szövegközlések után áll, és ezzel eleve megszakítja az olvasás folyamatát. A jegyzetapparátus terjedelme és aprólékos kidolgozottsága ugyanakkor felvet bizonyos szerkesztési kérdéseket is. A kötet számos esetben nem csupán hivatkozza, hanem teljes terjedelmükben közli is azokat a kéziratos és sajtóforrásokat, amelyek a szövegek keletkezési és használati kontextusainak rekonstruálásához szolgálnak alapul. Ez a megoldás kétségtelenül növeli a háttéranyag teljességét, ugyanakkor – amint arra Radnai Dániel Szabolcs recenziójában is rámutat² – kevésbé szolgálja a jegyzetanyag áttekinthetőségét és a kötet kompaktságát. Ez a szempont nem csökkenti a vállalkozás értékét, sokkal inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy egy későbbi kritikai kiadás munkálatai során a lírai életmű közlésekor milyen mértékben indokolt a teljes forrásközlések beemelése, illetve hol válhat célszerűvé azok összefoglaló jellegű kezelése.

A kötet filológiai célkitűzései mellett egy, az irodalomtörténeti emlékezetet is érintő dimenzió is érzékelhető. A Nagy Bellához kapcsolódó szövegek és dokumentumok forráskritikus közreadása – azon túl, hogy egy feltételezhetően nagyrészt teljes, ez idáig szinte egészében ismeretlen szövegkorpuszt tesz hozzáférhetővé – hozzájárul Jókai kései házasságának és második felesége megítélésének újragondolásához és árnyalásához mind a kortárs recepció, mind a későbbi – így a jelenkori – értelmezések szintjén. A kötetnek nem elsődleges célja Nagy Bella személyének rehabilitációja, ugyanakkor a források szisztematikus feltárása és azok koherens, nagyobb összefüggésekbe helyezése révén lehetőséget ad a korábbi, gyakran polemikus, szenzációhajhász, illetve a második feleség személyére nézve dehonesztáló megközelítések filológiai szempontú újraértékelésére. Ebben az értelemben a kötet, amellett, hogy az elmúlt időszak egyik jelentős tudományos szövegkiadása, az irodalomtörténeti emlékezet finom korrekciójaként is olvasható annak köszönhetően, hogy olyan forrásbázist teremt, amely bizonyos korábbi, gyakorta leegyszerűsítő nézőpontok újragondolását motiválhatja.

Összességében elmondható, hogy a Fülöp Dorottya által sajtó alá rendezett kötet egy olyan filológiai vállalkozás, amely a Nagy Bellához kapcsolódó, marginális helyzetű szövegek közreadását következetesen alkalmazott filológiai-textológiai és szerkesztési elvek mentén végzi el. Ennek eredményeként a Jókai Mór utolsó éveiből származó, jellemzően személyes hangú versek közreadása, valamint e szövegek keletkezési és használati körülményeinek szisztematikus feltárása olyan forrásbázist és vizsgálati keretet hoz létre, amely a Jókai-életmű e szegmensének kutatásából eddig hiányzott.

2 RADNAI Dániel Szabolcs, „Jókai Mór versei Nagy Bellához: Forráskiadás, s. a. r. Fülöp Dorottya”, *Irodalomismeret* 36, 4. sz. (2025): 91–97, 97.

„világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”.

Tanulmányok Csáth Gézaról

Szerkesztette Major Ágnes és Mizers Dániel

MIT-konferenciák 11

Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2025, 224 l.

KIS Petronella

MMA Kiadó, szerkesztő

ORCID: 0000-0001-8712-3385

A „világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”: *Tanulmányok Csáth Gézaról* című kötet a 2024 májusában az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szervezésében megvalósult *Csáth Géza életműve és hatása* című konferencia előadásainak anyagából készült. Összesen tizenhat tanulmányt tartalmaz, amelyek tükrözik a kutatók élénk és széles körű érdeklődését az életmű iránt, szerkezete pedig hat fejezetre oszlik. A szövegek reprezentálják a csáthi életmű sokszínűségét és komplexitását, hiszen a humán- és természettudományok összefonódásán túl az elemzésekben felsejlik az író zenei műveltsége is, ahogy művészetének filmvásznon megjelenített adaptációiba is betekintést nyerhetünk. A tanulmányok szerzői különböző aspektusokból vizsgálódva éppúgy kínálnak új interpretációs lehetőségeket az életmű kanonizált novelláira (*A kis Emma*, *Fekete csönd*, *A varázsló kertje*, *Eroica* stb.) vonatkozóan, mint a szélesebb olvasóközönség körében jóval kevésbé ismertekre vagy a Csáth életében kötetben nem publikáltakra.

A *Téma, motívum, műfaj* egységen belül Bengi László tanulmánya Csáth 1910-es évek elején írt novelláira fókuszál, melyeket az életmű kései darabjaiként és egyben a korábbiakhoz képest (melyek még nem a morfiom hatása alatt születtek) jóval kevésbé minőségi művekként tartanak számon. Bengi László – Kosztolányi nekrológformában megírt, erre vonatkozó álláspontját is kritikával illetve – arra igyekszik rávilágítani, hogy ezek a kaotikusnak tűnő elbeszélések hibáik ellenére is tartogatnak figyelemre méltó, alternatív lehetőségeket és esztétikai tapasztalatokat láttató elbeszéléstechnikákat. Ezt bizonyítandó, három elbeszélés (*Vasút*, *Erna*, *Schmith mézeskalácsos*) vizsgálatán keresztül érzékelteti, hogy „az életnek olyan narratív tapasztalatát képes Csáth megjeleníteni, amely ellentmondásosságában [...] nagyon is modern: egyszerre tárja föl a lehetőségek széles spektrumát, és marad alul az ebből fakadó kiszámíthatatlansággal szemben”. (19.)

Bartal Mária az orvos-beteg kapcsolat anomáliáiról értekezik négy novella (*Fekete csönd*, *Az albíróék*, *Frigyes*, *Lajos*) szereplőit vizsgálva. Az orvostudomány szemléletváltozásaival párhuzamosan szemléltetve térképezi fel a 19. századi európai és magyar irodalom orvoskarakterének viselkedését, ábrázolásmódjait, az orvos és a páciens egymáshoz való viszonyát és kommunikációs szokásaikat, illetve *A varázsló kertje* című kötet más elbeszéléseiben megjelenő doktorok jel-

lemrajzát, elbeszélői pozícióját elemzi röviden. Bartal Mária kutatása az orvos pozíciójával való visszaélés témájának előtérbe kerülése kapcsán az erőszak nyelvi reprezentációjára és annak sokszínűségére irányítja a figyelmet.

Papp Ágnes Klára egy, a Csáth-életműben gyakran elemzett műfaj, a mese változatait veszi számba, különválasztva az író által mesének nevezett és a műfajt motívumok szintjén megidéző szövegeket. Előbbiek közül kiemeli a korai írásokban megjelenő tanmesék attribútumait és a műfaj hagyományaira épülő, ugyanakkor azokat leromboló attitűdöt: „beszédmódjukkal, sematikus történetükkel megidézik a tanulságos mesét, ugyanakkor az erre vonatkozó olvasói elvárást rendre meg is cáfolják, egyszerre két értékrend jelenlétét érzékeltetik, ráadásul a bevett értékeket az olvasói elvárások kifordításán keresztül tagadják”. (36.) Utóbbiakat a korszak szecessziós-szimbolista mesekultuszába illeszkedő szövegeknek nevezi, amelyek a motívumok és az irodalmi áthallások szintjén reflektálnak a műfajra. Harmadik típusként a történetközpontú elbeszéléssel azonosítja a mesét.

A *Novellák közelről* ciklusban a szerzők egy-egy Csáth-elbeszélést vesznek alaposan górcső alá. Osztroluczky Sarolta az *Apa és fiú* című elbeszélést elemzi mint „a tékozló fiú evangéliumi példabeszédének (Lk 15,11–32) egyfajta inverz vagy kiasztikus” parafrázisát. (45.) A cselekményelemeken túl a szerkezeti és a szereplők közti kapcsolatrendszer hasonlóságait, a különböző nyelvi regiszterek áthallásait vizsgálja, és kitér bizonyos, a pretextushoz kapcsolódó jellegzetes kifejezések novellabeli használatára is: például arra, ahogyan Csáth épít a „megváltás” szóra és annak szemantikai kiforgatására, újraértelmezésére az apa csontvázának megvásárlásakor. Maga a szakrális, bibliai szövegekkel való groteszk játék vizsgálata azért is különösen releváns és indokolt Csáth esetében (látni fogjuk a *Pál és Virginia* című novella elemzése kapcsán is), mert publicisztikai írásaiban többször hangot adott ellenvéleményének az iskolákban alkalmazott hittantanítási elvek kapcsán, és azok elavultságára, a fejlődő idegrendszerre gyakorolt destruktív hatására hívta fel a figyelmet.

Kányádi András a *Tavaszkokat* és annak szöveggenetikáját avatja vizsgálata tárgyává. Az elbeszélés bizonytalan keletkezési dátuma, illetve egy német nyelvű megjelenés és három különböző magyar kéziratváltozat összevetése során azt a kérdést igyekszik tisztázni, minek köszönhetőek a novella helyenként furcsán hangzó részletei, pontatlanságai az 1994-es kiadású, *Mesék, amelyek rosszul végződnek* című kötetben. A kérdés különösen jelentős abból a szempontból, hogy e gyűjteményben láttak napvilágot elsőként összegyűjtve Csáth kötetbe nem válogatott elbeszélései, amely sajtó alá rendezett szövegkiadás egyben alapjául szolgált a következő mintegy három évtized Csáth-kutatásának. Kányádi András éleslátó elemzése arra is kitér, milyen, a *Tavaszkok* interpretációja szempontjából kulcsfontosságú elemek sikkadtak el a korábbi, folyóiratokban közölt szövegváltozatokban.

A *Szövegalkotási eljárások* című fejezetben Mizsur Dániel egy Csáth kapcsán már korábban is gyakran elemzett szövegcsoporthoz, a keretes elbeszélésekhez és azok funkcióját vizsgálja. Legrészletesebben a *kis Emmát* és annak műfaji határait elemzi ebből a szempontból, rávilágítva a keretfikció és a történet forrásául szolgáló személyes napló közötti feszültségre. Megítélése szerint ez az a szöveg a Csáth-életműben, „amelyben a keretes szerkezet, a narratív beágyazás poétikailag a leginkább funkcionális, a jelentésszerkezetet nyitottá alakító tényező”. (77.)

Gintli Tibor tanulmányának tárgya egy Csáthtal kapcsolatban jóval ritkábban kutatott narratív technika, az intertextualitás mint provokáció, amelyet három szövegpéldán keresztül

szemléltet. *A varázsló kertjének* háttérében *Az Ezeregyéjszaka* meséinek két szövegét (*Ali baba és a negyven rabló*, *Aladdin és a csodálampa*) véli felfedezni, mely történetek szubverzív reflexiójaként, a kereszténység kiforgatott gyermekképeként értelmezi a Vass fiúk történetét. Szintén e nézőpont érvényesül a *Pál és Virginia* című novellában, Henri Bernardin de Saint Pierre kisregényére építve. Csáth szövege leplezetlenül a szöveg ellendarabjaként pozicionálja önmagát, és Gintli Tibor szavaival élve „parodisztikus grimaszt” (83) mutat a keresztény szerelemfelfogásnak és a társadalom által elvárt normáknak. Az *Egyiptomi József* a bibliai történetre reflektál, és válik annak „blaszfémikus újraírásává” (87) a tiltott érzéki örömök megélésével és középpontba állításával. Gintli Tibor az olvasó provokálásának tudatos gesztusaként értékeli e technikát, akárcsak a Csáth-szövegekben hasonló célt szolgáló szenvtelen elbeszélésmódot vagy a morbid humort.

A Párhuzamok és kapcsolódások – az életművön belül és kívül blokkban Kosztolányi Tibor Csáth *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című munkája alapján vizsgálja a komplexelmélet, illetve a komplexek (szexuális-fajfenntartási, egészség- vagy önfenntartási, anyagi vagy pénz-, erkölcsi és ambíciókomplex) megjelenését a novellákban és azok szereplőinek személyiségében, cselekedeteiben. Főként a kései elbeszélésekben veszi sorra az egyes típusokat, és tárja fel a szakszöveg és a szépirodalmi művek közötti áthallásokat, reflektálva a női és a férfi szereplők komplexeinak és az ezek következtében rájuk mért „büntetés”-nek, sorscsapásnak a különbségeire is.

Fráter Zoltán tanulmánya *A varázsló kertje* című kötet elbeszéléseinek háttérében felfedezhető intertextuális utalások gazdag tárházát kínálja fel a századforduló nagy mestereihez (Andersen, Maupassant, Baudelaire, Rimbaud, Oscar Wilde, Mallarmé, Turgenyev stb.) kapcsolódóan. Írása inkább távoli asszociációkat, laza kapcsolódási pontokat társít a Csáth-szövegekhez a témák, motívumok szintjén, illetve a műfaji hasonlóságok alapján, semmint szövegszerűen kimutatható vagy szoros párhuzamok feltárására törekszik.

Toldi Éva a Csáth-életmű transzkulturális továbbéléséről értekezik, azaz a Csáth-szövegek szerb fordításainak megjelenéséről ad számot a délvidéken. Kitér a kötetek fordítóinak Csáth-hoz való viszonyára, a szövegek válogatásának szempontjaira és a szerb recepciótörténetre, amely jellemzően életrajzi alapon közelíti meg életművét. Írásából jól kirajzolódik a differencia a magyar és a szerb kánon részét képező Csáth-novellák között. Ezt követően szemlézi a szerb nyelven megjelent szépirodalmi műveket, melyek pretextusként használják Csáth műveit vagy élettörténetét.

A Kapcsolattörténet, életrajz, kánon című fejezetben Arany Zsuzsanna tanulmánya sajtótörténeti kuriózumokról ad számot. Főként a Csáth életében fontos szerepet betöltő sajtóorgánumok, a *Budapesti Napló*, a *Világ* és a *Nyugat* szerkesztősége köré szerveződött, írókból, költőkből, újságírókból és más kulturális szakemberekből, alkotókból álló polgári értelmiségi csoport mindennapjait mutatja be. Írása tárgyalja – a korszak aktuálpolitikai eseményei köré szöve – e kör tagjainak politikai nézeteit, eszmerendszerét és annak változásait, amelyek nagyban befolyásolták, mely lap szerzői, szerkesztői gárdája mellett tették le voksukat és kötelezték el magukat. Ezenkívül kitér Csáth ezekben az években keletkezett újságcikkeire, amelyekből nyomon követhető a történelmi események következtében is formálódó ideológiai szemléletmódja.

Mekis D. János a polihisztor Csáthnak szentel figyelmet, vagyis a Csáth-életműben megjelenő diszciplinákat – orvostudomány, természettudományok, bölcsészet, irodalom-, zenetudomány és képzőművészet – és azok interferenciáit, valamint az ezek mentén kontextusba emelhető tudástranszfereket vizsgálja. Értelmezi a polihisztor-fogalom történeti-elméleti megközelítéseit és ambivalenciáját, majd az olyan, két művészeti ág határán elhelyezkedő műveit tárgyalja, mint

például a már említett *Tavaszkok*, ahogyan reflektál a pszichoanalitikusi és a szépirodalmi munkássága egymást gazdagító dinamikájára is. Kiemeli, hogy „A lélektani, orvostudományi szempont Csáth Géza számos novellájában innovatív irodalmi formákban érvényesül”. (154.)

Major Ágnes tanulmánya Csáth hatástörténetét kutatja, amely egyértelműen az életrajzi elemeket helyezi előtérbe, illetve az ezeken alapuló biofikciós művekre fókuszál, amelyek „Csáth életrajzi alakmását avatják hősükké, ugyanakkor elrugaszkodnak az élettörténet pontjainak hitelen és objektív ábrázolásától, miközben a megalkotott Csáth-képet egy meghatározott kreatív és művészi koncepció részévé teszik”. (167.) Az elemzett szerzők (Esterházy Péter, Tolnai Ottó, Orbán János Dénes, Lovas Ildikó, Németh Zoltán) műveinek szemlézése hűen rávilágít arra, milyen perspektívák, motivációk és célok mentén változhatott az elmúlt évtizedek során Csáth alakjának megjelenítése a kortárs magyar irodalomban. E komplex, személyes és alkotói viszonyulások jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Csáth karaktere egy kultúrtörténeti konstrukciót hozzon létre, melyben az idő előrehaladtával egyre nehezebbé válik szétszálazni a valóságot és a fikciós elemeket.

Murzsa Tímea Lovas Ildikó *Amikor Isten hasba rúg* című művének Csáth-képét elemzi, illetve hogy az mennyire képez összhangot a Csáthról kialakult kultusszal és kánonban elfoglalt helyével. Írásából kiderül, hogy a Csáth családot, az abban zajló belső folyamatokat, viszályokat középpontba helyező dráma a recepcióban kevésbé emlegetett elemeket is felmutat életük-ből, ugyanakkor a szerző számára kérdés marad, „Lovas Ildikó alkotása mennyire termeli újra azokat a mechanizmusokat, amelyekkel szemben megfogalmazza magát”. (181.) Célja ugyanis – alcíme szerint is – a *Rekonstrukció*, amely ezúttal az élettörténet elemeinek és Csáth fikciós műveinek vegyítésével jön létre.

Az *Adaptációk* című ciklus tulajdonképpen az előző szövegblokk része is lehetne, hiszen az e tanulmányokban elemzett művek is a Csáth karakterét és oeuvre-jét megidéző művek sorába illeszkednek, csak ezúttal a filmvászonon. Gelencsér Gábor a novellák és szaktanulmányok, illetve a naplók felhasználásával készült mozgóképek (tévéjátékok, tévéfilmek, non-professional filmek, mozifilmek) formai megoldásait szemlézi, amelyek – az életműhöz hasonlóan – gyakran maguk is határátlépőknek nevezhetők, illetve megoldásokat kínál arra a kérdésre, Csáth írásművészete milyen, a film műfajának speciális kifejezési eszközeit hozhatja játékba annak érdekében, hogy írói stílusát is hűen reprezentálja: például a keretes elbeszélésekhez a flashback-technikát; a szürrealista miliő megteremtéséhez az álom/tudatfilm eljárásait; a lineáristól eltérő felépítésű, atmoszférateremtő novellák megidézéséhez a sűrítést/montázsszekvenciát. Gelencsér Gábor ezenkívül kitér Csáth személyére is az adaptált szövegekben, illetve Molnár György film-jét, *A varázsló álmát* elemzi részletesebben.

Sághy Miklós az *Ópium – Egy elmebeteg nő naplója* című Szász János-filmet és az annak alapjául szolgáló Csáth-alkotásokat (köztük naplóját is) vizsgálja. Kitér a klinika ábrázolásmódjának jelentős diszkrepanciájára (amely a filmben szürreális kínzókamrának és egyben börtönnek, valamint szakrális helyszínnek is tűnik), ahogy Brenner doktor pszichoanalitikus módszereinek és eszközeinek radikális torzítására is. Szintén szignifikáns eltérés az orvos bevonódása betegének történetébe, aki képtelen elhatárolni önmagától annak pszichózisát. Mindezek következtében a filmvászonon egy pokoljárás-történetet láthatunk megelevenedni, amely „Csáth tragikus, fausti karakterét állítja a középpontba”. (212.) Az ehhez hasonló példák szemléletesen tükrözik, milyen

tényezők következtében váltak a Csáth-kultusz legmeghatározóbb elemeivé a tébolyult ideg orvos köré szövődő legendák az elmúlt évtizedekben Magyarországon és a délvidéken is.

A kötet tanulmányai meglehetősen konstruktív szakmai diskurzust kezdeményeznek és bontakoztatnak ki az életmű körül. Számos írás Csáth rendkívüli intellektusára irányítja a figyelmet, melyből nemcsak a különböző műfajok, formák és esztétikai minőségek lerombolásának és újrakonstruálásának szándéka mutatkozik meg, de az irodalomtörténet-írás távlatai is kirajzolódnak, hiszen a pretextusokra épülő Csáth-novellák immár maguk is a kortárs magyar irodalom és a kultúra számos művészeti alkotásának hivatkozási pontjaként és egyben továbbírásra rendeltetett hagyományként szolgálnak.

Ritoók Zsigmond ravatalánál*

DÁVIDHÁZI Péter

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet XIX. Századi Osztály, prof. emeritus, akadémikus

ORCID: 0009-0002-2256-8986

Amikor eljött a pillanat, hogy Ritoók Zsigmondot gyermekei megkérdezzék, milyen temetést szeretne, elsőre habozás nélkül azt felelte, hogy olyat, amelynek középpontjában a feltámadás evangéliuma áll, semmiképp sem az ő személye, s a református temetési liturgián kívül őt méltató beszéd egyáltalán ne is legyen, majd mindezt a család körütekintő érveire hallgatva annyiban enyhítette, hogy róla lehetőleg csak röviden essék szó, ne külön-külön az egyes intézmények nevében, végül az így behatárolt feladatra ajánlott mindössze két nevet.

Mennyire jellemző! Talán már ebből kezdetjük sejteni, hogy miért válhatott az egyik legkiválóbb tudóssá és legjobb emberré, akivel mi, szerencsés kortársai, találkozhattunk: meg tudott szabadulni attól a túltengő éntudattól, ami legtöbbünket nem hagy igazán belefeledkezni lényegi feladatunkba. Éjjeliszekrényén az Albert Schweitzerről elnevezett szeretetotthon pici szobájában végig ott volt a mindennap olvasott *Károli-Biblia*, s neki már idéznie sem kellett belőle azt a minden dolgában érezhető meggyőződését, hogy nem övé a dicsőség. Önszemléletében ezáltal különbözik leginkább sok tudóstársától, köztük a régi Eötvös Collegium számos más egykori növendékétől. Innen nézve ismerhette fel kismonográfiájában (1993), hogy Ponori Thewrewk Emil azért esett áldozatul közéleti szerepvállalásának, ami hivatali pályája csúcsán megfojtotta benne a tudóst, „mert élvezte saját fontosságának tudatát”. Amikor egyik utolsó látogatásunkkor a szokásos kérdésére elmeséltem új témámat, hogy Kölcsey Ferenc milyen ihletet merített Newton első mozgástörvényéből, ő kapásból és hibátlanul végigmondta e törvény eredeti latin prózai szövegét („tanultuk az iskolában” – szabadkozott, elképedésemet látva, *kilencvenhetedik* évében), majd arra a feltevésemre, hogy az irányváltást előidéző külső hatás szükségességét Kölcsey egyaránt vehette még birtokuk állatainak sokszor látott ösztökléléseiből és a neki oly fontos *Prédikátor könyve* ösztöke-példázataiból, szelíden megjegyezte, hogy jó, de épp a törvények egyik funkciójára van egy hasonlóan állattartási eredetű, mozgásra utaló szókép Kálvin *Genfi kátéjában* is, amit Kölcseynek ismernie kellett, nézzem meg, hátha releváns, csak aztán nehogy megint megköszönjem neki egy lábjegyzetben, hisz ezt akárki megmondhatta volna...

* Elhangzott Ritoók Zsigmond (1929–2026) temetésén május 8-án a Fiumei úti sírkertben.

Olvasói tudják, hogy a „szíves szóbeli közlés”-ért hálás lábjegyzetek írásától őt magát sem lehetett eltéríteni, de fontosabb, hogy nála még az adás e gondtalan bőkezősége is onnan származott, hogy *nem* az emberé a dicsőség, s persze végképp *nem egyetlen* emberé. Ami kiváló vagy akár csak tisztességes létrejön művészetben, tudományban, oktatásban, közéletben, annak értékét szerinte még csupán világi viszonylatban is egy nemzedékeken átívelő, több évezredes közösségi erőfeszítésnek köszönhetjük, amelyhez egyénenként legfőljebb egy hajszálnyival járulhatunk hozzá, s e hozzájárulás értékeesebb, ha ismerjük előzményeit, mint ha azt hisszük, hogy velünk kezdődik a világ. Ezért érdekelte őt mindvégig a művészeti hagyományozódás természetrajza s benne az újítás viszonylagossága, a görög himnuszok szerkezeti örökségéről írt tanulmányától („Sapphó *Aphrodité-himnusza*: Hagyomány és újítás”, 1979) utolsó nyilvános szerepléséig, a Kölcsey *Hymnusának* bicentenáriumi konferenciáján (2023) elmondott megnyitó beszédéig, amelyben búcsúzóul kifejtette, hogy e legismertebb magyar költemény szerkezete „csak akkor állék tehát teljesen világossá”, ha a Kölcsey által lefordított Sapphó-himnuszt és a homérosi eposzokban elhangzó imák közös alapszerkezetéhez képest, átvételekre és eltérésekre egyaránt fogékonyan olvassuk. Ugyanezért találta meg a humán tudományok hivatásának lényegét az igazság megismerésének közös igyekezetében, amelynek során az egyén sohasem teljesen újat kezd, hanem korábbi eredményekre épít. Jól látszik ez saját témaválasztásain, folytonos érdeklődésén mind az irodalmi hagyományok története, mind az egyént megelőző és túlélő nyelv mindenkori összefüggésrendje iránt. Nem véletlen, hogy az irodalomtörténeteszek közül ő rezonált legfogékonyabban a számos tudományszakban visszhangzó hálózatelméletre, s hogy *Homéros és a hálózatok* című nevezetes előadásában annyira emlékezetesen tudta hallgatóságát megmeríteni a homérosi nyelv szókapcsolatainak hálózatszerűségében. Jól látszik ez nagyobb munkái önmagukon túlmutató célzatán: a *Források az ókori zeneesztétika történetéhez* (1982) és koncepciózusan tovább bővített német kiadása (*Griechische Musikästhetik: Quellen [...]*, Frankfurt am Main, 2004) forrásfeltáró előkészület akart lenni egy tudomány fejlődéstörténetéhez; a *Pillantás az okortudományba* (2020) már a cím első szavával éreztette, hogy itt egyelőre csak vázlatosan, futólag mutatja be az egészet, aminek részleteit majd talán mások tüzetesen feltárják; a *Homéros Magyarországon: Adalékok* (2019) visszafogott alcíme szintén nem egyszerűen az ő legendás szerénységére vall, hanem arra is, hogy előkészítő műnek szánta, mely egy valamikor majd összefüggően megismerhető egész megalapozásához szállít részleteket. Mennyire más ez, mint a pozitívizmus büszke egykori képzete, de inkább csak vágyálma a végérvényesnek szánt, máris „definitív” tudományos műről, mely azt ígéri, hogy egyszer s mindenkorra elintézi témáját!

Világsszemlélete és magatartása tökéletesen összeillett, mert ugyanonnan származott: a politikai konzervatizmusoknál hasonlíthatatlanul mélyebb és átszellemültebb hagyományfelfogás markánsan protestáns változatából, melyben a teremtett világ egészének áhítatos tisztelete jól megfért az észrevett igazságtalanságok elleni tiltakozással, egy-egy életbevágó ügyben nyíltan és azonnal, máskor a színpalak mögött és utólagos jóvátételt keresve. Gesztusai arra a kimondva-kimondatlan alapmeggyőződésre utaltak, hogy ha az egész rendszer megváltoztatására s főként tökéletesítésére nincs is esély, vagy az beláthatatlan véráldozattal járna, azért helyenkénti javításra mindenképpen szükség van, s ehhez tőlünk telhetően mindent meg kell tennünk, amit lehet, történjék bármi. Ennek megrendítő példája, hogy amikor a forradalom után elítélt Brusznyai Árpád felesége 1957-ben megkérte, írja alá a kegyelmi kérvényt férje, a Veszprém megyei

Nemzeti Forradalmi Tanács elnöke ügyében, ő habozás nélkül vállalta az eleve reménytelen megbízatást, tudván, hogy még örülhet, ha csak az egyetemi állásából bocsátják el miatta. Hitvány kezek tettek róla, hogy a kérvény hivatalosan el se juthasson az Elnöki Tanácsig. Brusznait 1958 elején kivégezték (ahogy az előző szabadságharc után Arany János summázta keserű tapasztalatát, „Tenni kevés – de halni volt esély”), a görög tanszék addigi tanársegéde pedig az óbudai Martos Flóra Gimnáziumban taníthatott latint 1970-ig, sok ottani diák szerencséjére, akiknek életre szóló élményt szerzett. Később, már viszonylag jobb időkben, egyesek a háta mögött felszínesen ítélkezve konfliktuskerülőnek vélték, pedig ő, mint a madáchi „próbált vitéz”, aki „bátran mellőzi a kötekedőt”, ugyanilyen nyugodt eltökéltséggel állt azok mellé, akikkel éppen elbántak: igyekezett kárpótolni őket, ösztöndíjat szerzett nekik, vagy legalább szóban nyilatkozott megbecsüléséről. Magam hallottam, amint gyógyírnak szánt metaforával azt mondta egyiküknek: „Olyan víztározót építettél, amiből sokan, sokáig ihatnak.” Az igazságtalan ítéletek megfellebbezése még legapróbb szakmai megnyilvánulásaiban is jellemzi. „Hornyaánszky Gyula egy nem kellően méltányolt és méltatlanul elfeledett dolgozatában (1912) mutatta ki, hogy a homérosi beszédek tömeglélektani szempontból milyen sikerültek.” Ezt 2020-ban írja, a *Pillantás az ókortudományba* rétorika-fejezetében, visszaadva egy évszázaddal korábbi munka becsületét, s lényegileg ugyanúgy protestálva, mint Brusznai ügyében.

Nem lehet méltóképpen megköszönni, hogy kortársai lehettünk, megismerhettük, és elgondolkozhattunk, hogyan kellene élni s talán majd meghalni is. Mert ami erejéből telt, azt mindig igyekezett megtenni; még az ágyban ülve is egy Plutarkhosz-szöveget fordított, mely 2025-ben egy fordítói közösség új kötetéhez szolgált ihlető kiindulásul: Plutarkhosz: *Válogatott esszék és dialógusok*. Amikor pedig már nem tudott dolgozni, s végül egy viszontagságos kórházi kezelésből visszakérülve kimerülten azt mondta, „szeretnék már békén elmenni”, nem kellett sokáig várnia felmentésére. Utolsó üzenetként marad velünk, hogy gyászjelentésén egyet sem láthatunk díjaiból, kitüntetéseiből, magas tisztségeiből és tagságaiból, semmit, ami saját dicsőségére utalna.

Ha nem övé is a dicsőség, most érte lehetünk hálásak, és mostantól ő fog minduntalan hiányozni.

Imre Mihály (1946–2026)

FAZAKAS Gergely Tamás

Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató, egyetemi docens
ORCID: 0009-0003-1653-4648

Megrendülten búcsúzunk Imre Mihály professzor úrtól, kedves kollégánktól és mesterünktől, a Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének sokak által tisztelt és szeretett tanárától.

Imre Mihály a szegedi egyetemen szerzett magyar–történelem szakos diplomát (1970), majd doktori címet (1975). Végzését követően tizenegy éven keresztül tanított a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnáziumban, számos középiskolás diáknak meghatározó világ-, kultúra- és életszemléletet adva, majd 1981-től a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola adjunktusa lett. 1988 óta a debreceni magyar irodalomtörténeti képzés nagyra becsült oktatója: a Kossuth Lajos Tudományegyetemen (később: Debreceni Egyetem) tanított hallgatói generációkat adjunktusként, majd docensként, az MTA doktora cím elnyerését (2006) követően professzorként, nyugdíjazása óta professor emeritusként.

Imre tanár úr a régi magyarországi és európai irodalom tudósa, a reneszánsz és a barokk művelődés- és retorikatörténet kutatásának iskolateremtő tanára, Szenci Molnár Albert, Szőnyi Benjámin és más 17–18. századi életművek feldolgozója, a kora újkori toposzoknak, a keresztény–antik műveltség szinkretizmusának, Philipp Melanchthon magyarországi recepciójának, a *Vizsolyi Biblia* ismeretlen forrásainak, a zsoltárköltészetnek, a protestáns mártírológiának, a német–magyar tudományos és egyházi kapcsolatoknak, a puritanizmusnak és a fizikoteológiának alapos ismerője, aki e témákban több monográfiát, szövegkiadást, magyar, német és más nyelvű szaktanulmányt publikált.

A debreceni doktori iskolánk régi magyarországi irodalmi műhelyének meghatározó irányítója élete utolsó hónapjáig, sok PhD-hallgató tudományos pályáját nagy erudícióval és tapintattal egyengető témavezetője, felkért opponense és önzetlen tanácsadója.

Utolsó személyes találkozásunk két nappal azelőtt történt, hogy betegsége a végső fázisba ért, és nyolc nappal azelőtt, hogy visszaadta lelkét Teremtőjének. Jól jellemzi a lenyűgöző tudású, de tanári identitásához mindvégig ragaszkodó mestert, hogy a régi magyaros műhelyünk csütörtöki alkalmára jött el, voltaképpen elbúcsúzni. Ráadásul egy graduális hallgatónkat tisztelte meg azzal, hogy alaposan elolvasta a kitűnő dolgozatot, és bölcs hozzászólásában tanácsokkal látta el a fiatal kolleginát. Noha a legifjabbak is tudták róla, hogy olyan mester szavait

hallgatják, aki a Kárpát-medence egészére kiterjedő Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport, a Rebakucs konferenciáinak 1974 óta rendszeres előadója, több ülészak szervezőbizottságának elnöke, sokat forgatott tanulmánykötetek szerkesztője, OTKA és más finanszírozók által támogatott hazai és nemzetközi tudományos programok vezetője vagy résztvevője, jelentős szakmai elismerések és díjak birtokosa.

Az 1970-es évektől az utolsó hónapjaiig szorgalmazója volt a világi és egyházi tudományosság szoros összekapcsolásának, harmonizálásának. Ezt a szemléletet részben a Rebakucsban látta megvalósulni, de reá is zsigerileg volt jellemző, vásárhelyi és szegedi szocializációjának köszönhetően. E gondolkodásmód összefüggött azzal, hogy személyesen és szakmailag egész életében szorosan kötődött a Magyarországi Református Egyházhoz.

Imre tanár úr nemcsak kutatója, hanem mestere is volt az ékesszólásnak. Az egyetemi órái és a konferenciákon megtartott előadásai, a műhelybeszélgetéseken elmondott bölcs hozzászólásai és az informális alkalmakon megfogalmazott gondolatai mind nyomdakészen hangzottak el. Tudását és világlátását mélység, etikai távlat és intellektuális derű jellemezte.

Minden magyarországi, erdélyi és németországi kutatóútjára azzal a céllal indult, azzal az elhatározással foglalt helyet a könyvtárak és levéltárak asztalainál, hogy búvárlatai eredményeivel megismertesse a szakmai közösséget, valamint a graduális és posztgraduális hallgatóit. Gondolkodását és életvezetését, tanítását és kutatásait az a szemlélet határozta meg, amely a humántudományoknak még a leginkább összetett felismeréseit, szubtilis elemzéseit is a közösség javára kívánta fordítani. Ezt a látásmódot, mások mellett, Johann Sturmtól, a 16. századi német retorikaszerzőtől, a keresztyén humanizmus strassburgi mesterétől tanulta, s idézte is, sokunk okulására. „Religio enim sanctam, et eloquentia iucundam, et ambe coniunctae salutarem efficiunt hominum inter se societatem.” Imre Mihály fordításában: „Az istenfélelem Isten előtt kedvessé, az ékesszólás gyönyörűségessé, és mindkettő összekapcsolva üdvösségessé teszi az emberek egymás közötti társadalmát.”

Számos írásában dolgozta fel ezt a retorika-, teológia- és kultúraszemléletet, amelyet volta-képpen ő maga is átsajátított. Különösen jól kifejezi e felfogást egyrészt a 2012-ben megjelent tanulmánykötetének címe: *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, másrészt a halála előtt lezárt, részünkről még megszerkesztést és kiadást igénylő kötete: *Üdvérték és esztétikai érték protestáns változatai*. Az utóbbi gyűjteményben jelenik meg újra, egyebek mellett, az a két tanulmánya, amely olvasható a 2024 őszén Debrecenben rendezett konferenciánk nemrég napvilágot látott kötetében: *Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica* (a *Studia Litteraria* folyóirat 2025/3–4-es, tematikus száma). A Rebakucs 55. konferenciájaként tartott szimpóziumunkat még Imre Mihály áldásával szerveztük, ő volt az alkalom spiritus rectora.

Azok számára, akik az elmúlt évtizedekben hallgatóként és kollégaként, kutatóként és barátként Imre Mihálytól tanulták a régi magyarországi irodalmat, jól ismert mindez. És még inkább azok lelkesülhettek át tudásától, intellektusától, diszkrét lényétől, ám egészen sohasem leplezett érzelmeitől, akik szorosabb értelemben vett tanítványaiként lettek a doktori hallgatói, s kerülhettek vele mester-tanítványi viszonyba. Mindannyiunknak, akik az egyetemi dolgozószobájába járhattunk konzultációkra, vagy időnként megadatott a bebocsátás a debreceni Vendég utcai *Musarium*ba, örökre bevésődtek ezek a beszélgetések. És ama tér is, amely körbevette őt: a szisztematikusan gyűjtött tudós bibliotéka, Szegedi Kis István *Arbor haereseon*jának híres metszete a falon, vagy éppen Jékely Zoltán autográfja, aki *A marosszentimrei templomban*

című gyönyörű versének egy kéziratát ajándékozta egykoron Imre tanár úrnak, mely az idő ette istenháza szép fotója mellé került.

Ezek az eszmecseréken nemcsak a régi magyarországi irodalomról beszélt, hanem vásárhelyi éveiről, a régióra irányuló fiatalkori, de egész életében meghatározó művelődés- és irodalomtörténeti kutatásairól. Valamint arról is szívesen szólt, hogy mielőtt a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában végképp elköteleződött volna Szenci Molnár Albert *Biblia Tigurinája* és a korszakkutatás mellett, miképpen foglalkozott a 20. századi irodalommal. Szege-den először Tamás Attila professzor úrnál szeretett volna doktorálni Szerb Antal írásművészetéből. Szerb regényeit s különösen esszéit, tanulmányait mindig nagy gaudiummal emlegette. Azután Tamás professzor úrral kollégák lettek Debrecenben, bár szakmai útjaik némileg eltértek egymástól.

Imre tanár úrtól igyekeztük elsajátítani a szabatos fogalmazás, a pontos terminológiahasználat, az alapos korszakismeret, a szakirodalom mérlegelése, a diszciplináris nyitottság és az átlelkesült irodalomolvasás erényeit. Örömmel hallgattuk, amint Szent Ágostont vagy Janus Pannoniust idéz fejből, latinul és magyarul, lelkesedik a verstanért, jelesül Arany János szép choriambusaiért, szívesen beszél Németh László regényeiről, így különösen az *Égető Eszterről*, vagy éppen Babits *Jónás imáját* és Pilinszky verseit szavalja: visszafogottan, de megrendülve.

Ez az egyszerre diszciplináris és spirituális tanulási folyamat, Imre Mihály irányításával, hasonlónak tűnt számunkra, mint az általa annyira kedvelt keresztény misztika útja, a *via illuminativa*. Mesterünk mindvégig előttünk tartotta a tudomány és a lelkeség világító szövétnekét. Ám akként végezte e tudósi-pedagógusi hivatást, több tanítványa számára már-már lelkigondozói szolgálatot, hogy tisztában volt vele, ő maga is egy nagyobb hatalom alá van rendelve.

Úgy tudott számunkra világítani, hogy a 27. zsoltárt író psalmográfussal együtt vallotta azt a mondatot, amelyet kedves szerzője, Otrokocsi Főris Ferenc is láthatott Oxfordban, az ottani egyetem jelmondataként: „Dominus illuminatio mea”.

Szenci Molnár Albert – Imre tanár úr életművének kiindulópontja, causa efficiense és központi szereplője – szép fordításában, a mondat folytatásával együtt: „Az Úr Isten az én világosságom, / Ő életemnek ereje, jól tudom, / És üdvességem, hát kitől félnék / Ki volna hát az, kitől rettegnék.”

Kedves Mesterünk, nagyon sokan vagyunk hálásak, hogy Tőled tanulhattunk! A Számodra különösen kedves szatmári temetők rövidítésével búcsúzunk: A. B. F. R. A., vagyis: *A boldog feltámadás reménye alatt*.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2026.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft